

2003. V. évfolyam, 2. szám

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Miskolci Egyetem közleményei
Publications of the University of Miskolc

10.

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Miskolci Egyetem Modern Filológiai Intézetének
kiadványa

Főszerkesztő

KLAUDY KINGA

Főszerkesztő-helyettes

BODNÁR ILDIKÓ

E-mail: nyecseti@gold.uni-miskolc.hu

Az irodalomtudományi rész szerkesztője

SZELE BÁLINT

E-mail: bolszele@gold.uni-miskolc.hu

Szerkesztőbizottság

DOBOS CSILLA, FÜLÖP ZSUZSA,
SALÁNKI ÁGNES, SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA,
URBÁN ANIKÓ, VÁRADI TAMÁS

Tudományos tanácsadó testület

BÓKAY ANTAL (Pécs), FÖLDES CSABA (Veszprém),
GÖMÖRI GYÖRGY (Cambridge), KABDEBÓ TAMÁS (Maynooth),
KOCSÁNY PIROSKA (Debrecen), SZÉPE GYÖRGY (Pécs),
TAKÁCS FERENC (Budapest)

ISSN 1585-0439

2003. V. évfolyam, 2. szám

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

*Papers in Modern Philology
(with an English Summary)*

*Tanulmányok a nyelvtudomány, az irodalomtudomány
és társtudományaik köréből*

Scholastica

E szám lektorálásában részt vettek:

**BODNÁR ILDIKÓ, FÖLDES CSABA, KABDEBÓ LÓRÁNT,
KLAUDY KINGA, PÉTER ÁGNES, PUSZTAY JÁNOS, SZATHMÁRI ISTVÁN**

**Angol rezümé és korrektúra
SZELE BÁLINT, KÁROLY KRISZTINA**

**Magyar korrektúra
GSPANN VERONIKA**

Megvásárolható vagy megrendelhető:

**Takács Zoltánné
Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modern Filológiai Intézet
Miskolc-Egyetemváros 3515
Tél: 06 46 565 000, 06 46 565 111/17-66
E-mail: nyebeata@silver.uni-miskolc.hu**

**Tördelés:
Regál Grafikai Stúdió**

**Készült a Syculus Kft. digitális nyomdájában, 2004-ben,
az alapítás 10. évében
Felelős vezető: Berczelly István**

Tartalom

Nyelvtudomány

Hegedűs József
Európa és a magyar nyelvhasználat – rövid áttekintés 5

Forgács Erzsébet
A kódváltás, a transzfer, az interferencia és a mentális lexikon kérdéséhez magyar–német kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban 20

Irodalomtudomány

Szele Bálint
A Vízkereszt magyar fordításainak összehasonlító elemzése 42

Gárdos Bálint
„A megfejtését vajh ki fejté meg?” – Coleridge: Rege a vén tengerészről . . . 63

Kisebbségi nyelvhasználat

Pintér Márta
Ír nemzet, de milyen nyelv? – A nemzetteremtő ideológia protestáns verziói a 19. század végi Írországból 83

Kurdi Mária
*“I was tired of the sentimental portrayal of mothers”
A Talk with Irish Playwright Marina Carr* 94

Tudósportrék

Simigné Fenyő Sarolta
Tudósportré Lévai Béláról 101

Recenziók

Kabán Annamária
Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa 108

Bodnár Ildikó
Nagy L. János: A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében 114

Könyvszemle

Réder Anna

Székely Gábor: A lexikai fokozás 119

Fóris Ágota

*Sulyok Hedvig: Magyar–olasz és olasz–magyar szójegyzék Verancsics
Faustus Dictionariuma alapján* 121

English Summaries 123

A szerkesztőségbe beérkezett újabb könyvek és folyóiratok ... 62

Európa és a magyar nyelvhasználat – rövid áttekintés¹

Hegedűs József

1. A nyelvek összehasonlításának háttere

1. Napjainkban ismét sok szó esik nyelvünk rokonságáról, eredetéről. Különböző irányokból itthon újból nyílt támadások érik a finnugor nyelvi származtatás alapjait. Ennek kapcsán indokolt a következő kérdéseket feltenni: mit mondtak a magyar nyelv eredetéről, rokonságáról külföldi nyelv kutatók a korábbi századokban, és hogyan hatottak hazai nyelvhasználatunk alakulására e nyelvhasználati nézetek, találgatások. Ez a meghatározó európai háttérvonulat nem más, mint nyelvünk hovatartozását vizsgáló külföldi kutatók, nyelvészek, történészek nézetei, találgatásai, esetleg preconcepciói és ezek összegeződése.

Nem könnyű feladat a fenti kérdésekre választ adni, hiszen a magyar nyelvhasználat-történet a legbonyolultabb, legellentmondásosabb használat Európában. Ezért ez az áttekintés nem kívánja a megfellebbezhetetlenséget, de kiváltképpen nem a teljesség látszatát kelteni. Nem is teheti, hiszen nagyon összetett, hosszú, szeszélyesen kanyargó, logikailag nehezen megragadható – mintegy öt évszázadot átívelő – esztörténeti folyamatról van szó, amelyben nagyon fontos szerephez jutnak a nem kifejezetten nyelvi-nyelvészeti eredők, leképeződések is, így pl. a nemzeti presztizs megjelenése, egyes nyelvek felmagasztalása más nyelvek/népek ellenében, ami nyilvánvalóan társadalmi-politikai törekvéseket tükröz.

A kifejtésnél mindig szem előtt kellett tartani, hogy a magyar nyelvösszevetési törekvéseket mélyrehatóan befolyásolták a külföldi (európai) nyelvhasználati tendenciák, még hozzá „késleltetett” módon: egyes külföldi nyelv-egybevetési nézetek, találgatások itthon később jelentkeztek súlyos, kényszerű gazdasági (és egyéb) lemaradásunk következményeként. Ily módon – bizonyos időeltolódással – külföldi mintákat követtünk, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ez közismert.

Külön zavaró tényező az, hogy bizonyos nyelvészeti-nyelvhasználati tendenciák nem egymás után jelennek meg, hanem sokszor párhuzamosan egymás mellett élnek, gyakran keveredve vagy összefonódva. Ez az áttekintés tehát valójában egyidejűleg kronologikus és tematikus; egyfajta szokatlan szerkezetű „anamnézise” a magyar nyelvhasználat-történet közel félezer évének.

¹ A téma részletes kifejtése vö. Hegedűs J. 1999. *A magyar nyelvhasználat századai (Külföldi nézetek és azok hatása)*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest.

2. Kétségtelen, hogy a „vulgáris nyelv”-nek (*lingua vernacula, lingua materna, „nemzeti nyelv”*) nyomdai írásbeliség szintjére emelése döntő állomása a nyelvhasználat kialakulásának. A „vulgáris nyelv” azonban sajátosan európai fogalom, amely Európa több országában csakis egy dualitás egyik eleme lehet; a másik elem a hajdani európai szellemi elit országokat átívelő kommunikációját lehetővé tevő **latin** nyelvi kéreg, amely **lefedte** a jóval nagyobb tömegeket érintő nyelvet, az **anyanyelvet**. Ezt nem kellett „felfedezni”, mert időtlen idők óta létezett és élt. Amikor azonban a vulgáris nyelv a reformáció nyomán (pl. bibliafordítások) uralomra jutott, egyszeriben színes tarkaságában bomlott ki Európa addig egységesnek vélt nyelvi arculata.

A sokszínűséget igen nagymértékben növelte a földrajzi felfedezések nyomán kitágult nyelvi látóhatár is (vö. Hegedűs 1962). Ez a nyelvi sokszínűség magával hozta az ún. „nyelvek harcát” (pl. Bovillus 1533: 45), majd az elsőség – s ezzel egy időben – az **ősi jelleg** körüli vetélkedést. A népek, a korai nemzetállamok lázasan keresték önazonosságukat, nemzeti tudatukat, a „legitimitásukat”, s ez – egyebek közt – nyelveik összehasonlításában nyilvánult meg. Ezért a nyelvhasználat kialakulása az **első nyelvtudományi forradalomnak** tekinthető.

A nyelvhasználat kezdeteihez magától értetődő természetességgel hozzátartozott valamilyen nyelvi előkép, az ősnyelv keresése is. A kérdést nem úgy tették fel, **milyen** volt az ősnyelv, hanem irracionálisan azt kutatták, **melyik** lehetett az. A régi korok gondolkodóinak nagy többsége az **ősnyelvet** az Ótestamentum eredeti nyelvében, vagyis a **héberben** vélte megtalálni. A XVI–XVII–XVIII. században azonban ősnyelvként felzárkózott a szkíta, kelta, flamand, dán, svéd stb. változatos kombinációkban (vö. pl. Droixhe 1978: 86–142, Metcalf 1974: 237–249). Az adott nyelv, illetve nemzet/nép számára akkoriban főként a héber nyelvvel való rokonítás, a vélt hasonlóságok feltárása biztosított presztízst. Ez volt tehát az az európai (nemzetközi) háttér, amelynek talaján kialakult a szélesebb körű nyelvhasználat (vö. Hegedűs 1966, 1999), mely – a XVIII. század végén, de különösen a XIX. század első felében – végül is elérkezett az (indogermán) indoeurópai nyelvek rokonságának feltárásához. Ez a fejlemény tekinthető a **nyelvtudomány második forradalmának** vagy inkább a forradalomsorozat kezdetének.

3. A magyar nyelvhasználat kialakulását – mint minden egyéb tudományét akkoriban – súlyosan hátráltatta, sőt szinte lehetetlenné tette a mohácsi katasztrófa, amely egy csapásra megszakította Magyarország szerves együttfejlődését a nyugati országokkal. Nemcsak gazdaságilag, hanem művelődési/kulturális tekintetben is végzetesen lemaradtunk az általános európai fejlődés irányvonalától. A súlyos és kényszerű lemaradás, visszaesés évszázadokon át érezte hatását. Nem mintha nem beszélhetnénk ebben a legalább kétszázötven évet átölelő viharos korszakban irodalmi (és egyéb) fejlődésről (vö. Szathmári 1991), de még e téren is erős lemaradást tapasztalhatunk a nyugati országokétól.

Ami pedig a virágzó nyugati nyelvhasználatot illeti, itthon alig történik valami. Ez a megállapítás még akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy éppen

1539-ben jelenik meg Sárváron a kivételes tehetségű, a korabeli európai nyelvészeti szintet is meghaladó Sylvester János magyar–latin nyelvtana. Európában elsőként ő állapítja meg a magyar nyelv **posztpozicionális** (tkp. agglutináló) jellegét, vagyis azt, hogy a magyar nyelv minden európai nyelvtől merőben eltérő nyelvtípust képvisel. Ez Európában az első jelentős nyelvtipológiai felfedezés (vö. Hegedűs 1994: 45–51, Pusztay 1977). Mint-hogy azonban Sylvester nyelvtana elkallódott, így közvetlen eszmei hatást az utódokra nem gyakorolt.

A külföld a magyar nyelvet egyszerűen nem értette, nem tudta nyelvi fogalmi rendszerébe beilleszteni, de nemcsak amiatt, mert Európa közepén feltűnő volt „barbár” idegenszerűsége. A kezdetektől úgy a XVII. század végig Európa azért nem értette a magyar nyelvet a szókinccs szintjén, mert azt totálisan elütőnek találta a saját (európai) nyelvtől. Viszont amikor már átlépte a sejtés küszöbét (kb. a XVIII–XIX. században), akkor a sémi és (indo)európai nyelvi modelltől élesen különböző agglutináló jellege miatt nyelvünket egyszerűen egybemosta az összes akkor ismert agglutinálóknak mutakozó nyelvvel, így az altaji nyelvekkel, de az ún. inkorporáló (pl. egyes amerindián vagy eszkimó típusú stb.) nyelvekkel is. Megjegyzendő továbbá, hogy az „agglutináció” fogalma ugyan kényelmes műszó, a valóságban azonban bonyolultan szerteágazó nyelvi szerkezet-meghatározás, mivel sokféle egyedi nyelvi arculatra bomlik. Újabban – jogosan – a nyelveket inkább politipologikus fejleményeknek tekintik, noha a rövidség és egyszerűség kedvéért még ma is szívesen alkalmazzák a Humboldtra visszavezethető típus-elnevezéseket (agglutináló, flektáló, izoláló, inkorporáló).

Nyugatról került nyelvhasználati törekvéseinkbe a **héber**, majd a XVII. századtól kezdve egyéb nyelvek is Bibliander (1548), Münster (1544) stb. nyomán. Többen úgy hiszik, hogy a magyar nyelvhasználat kezdeteit – és általában a magyar nyelvhasználat – a héberrel való rokonítás igen erősen befolyásolta, gátolta. Ez a meggyőződés azonban félrevezető. Igaz ugyan, hogy mintegy négyszáz évig a sémi(héber)–magyar nyelv-rokonítás visszatérő témaként jelentkezett nyelvhasználat-történetünkben, ám távolról sem olyan intenzitással és mélységben, mint a nyugat-európai – főként XVI–XVII. századi – nyelvhasználati irodalomban. Nálunk ez a nyelvhasználati eszme (**nem pedig dogma**, mint némelyek állítják) századokon át élt, de mégis, alapjaiban átvilágítva, jelentéktelenebb volt, mint gondolnánk. A korábbi magyar nyelv-tudomány-történeti résztanulmányok mértéktelenül eltúlozták a sémi(héber)–magyar nyelvösszevetés súlyát.

Kétségtelen ugyan, hogy Sylvester János bizonyos szerkezeti rokonságot vélte találni a héber és a magyar nyelv között, de kritikai észrevételeket is tett a magyar nyelv javára. Első nagy, európai formátumú nyelvész-tudósunk, Szenczi Molnár Albert, a XVII. század elején (1610) – többek vélekedésével ellentétben – egyáltalán nem vont rokonsági párhuzamot a héber és a magyar nyelv között, pedig erre az állásfoglalásra neves külföldi szakemberek (pl. Keckermann és mások) is felszólították. Ennek ellenére Szenczi Molnár elzárkózott bármiféle nyelv-rokonság vélemezésétől. Megjegyzendő,

hogy a hun–szkíta származásban való hitünk zavarólag hatott a héber–magyar nyelvrokonításra; erősebben hittünk ugyanis hun–szkíta származásunkban, ám nem volt nyelvi támasz úgy, mint a héberben.

2. A távoli magyarsággép – „Jugria”

1. Nyelvhasznításunk stagnálását jelentősen befolyásolta az a külföldi tudósítások, találgatások nyomán kialakított „Jugria”-kép, mely szerint a pannóniai magyarság nyelv (és faj, nép) tekintetében **azonos** a valahol, a távoli Oroszországban élő jugorokkal (jugar, juhar, juhri stb.). Először is az volt a naiv tévképzet, hogy ezek a távoli népek – ahogy a régi külföldi szerzők (pl. Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, Miechow 1517, Herberstein 1549, Boëmus 1582, Horn 1666 stb.) szinte refrénszerűen hangoztatták: „ugyanazt a nyelvet használják” („eadem lingua utuntur”), mint a pannóniai magyarok. Másodsor: a tudósítások szavakba nem öntött végső háttérben az a kísérlet rejlett, hogy lefokozzák a magyarság nemzeti önbecsülését; kimutathassák, hogy a távoli Keleten, „Jugriában” nyomorúságos barbárságban tengődő, bálványimádó, nyers húst evő stb. nép **közvetlen** hús-vér és nyelvrokona a pannóniai magyarságnak, s így implicite a magyarság távol áll az európai kulturális normáktól. Bár nyelvrokonaink (egy része) valóban keleten, Oroszország területén élt és él ma is, a kezdetekben (a XVI–XVII. században) a számunkra ezek a bizonytalan, földrajzilag sokszor egymásnak tökéletesen ellentmondó hírek, tudósítások semmiféle mozgósító erővel nem bírtak. A közvéleményt pedig – igen csekély kivételtől eltekintve – nem is érdekelte, vagy ha igen, inkább taszította. A XVIII. században azonban – mindenekelőtt külhoni nyelvészek búvárkódásai nyomán – már e távoli népek némelyikének nyelvi közelsége a magyarral kezd világossá válni, azonban a korábban említett **azonosság** képzete nélkül (vö. Schlözer 1771).

A többnyire **szóhasznítási** rendszert használó nyugat-európai nyelvhasznítási normával szemben a magyar és a finn típusú (vagyis agglutináló) nyelvek rokonságának felfedezése éppen a **nyelvi szerkezet** alapján indult útjára. Mint említettük, a magyar Sylvester János Európában először tapintja ki a magyar nyelv agglutináló alapsajátosságát, de persze ő a finn nyelvnek a magyarral megegyező tipológiai alapszerkezetéről még nem tudhatott. Viszont később, a XVII. században már ezen a nyomvonalon – tehát a nyelvszerkezeti jellegen – haladtak külhoni utódai. A hajdani magyar értelmiséget elsősorban a hun (hun–szkíta) származástudat érdekelte; a közvéleményt pedig a (magyar) nyelv eredete csekély mértékben foglalkoztatta. Ezzel is magyarázható, hogy a magyar nyelv sémi nyelvi hasonlítása – időben viszonylagos tartóssága ellenére – nem korbácsolt fel érzelmi hullámokat, mint ahogy már korábban érintettük.

Bár a magyar nyelv finnugor eredetének feltárása külföldről indult el (pl. Strahlenberg 1730 stb.), igazi áttörés e téren – mint köztudott – a magyar Sajnovics János (*Demonstratio* 1770), de kiváltképpen Gyarmathi Sámuel (*Affinitas* 1799) nevéhez fűződik.

Sejthető, hogy a külföld, főként a németiség – a történeti kapcsolatok intenzitása miatt is – már a kezdetektől figyelte a magyarságot s annak nyelvét. Az, hogy a finnugor nyelvi eredeztetés külföldről indult, nem jelenti azt, hogy csak ez az egy feltételezés irányította a külföldi tudósok vélekedését. Sok egyéb nézet, felfogás, találgatás foglalkoztatta a külföldi elméket, főként amikor a fenyegető ottomán birodalom Európa szíve felé indult, s a hajdan erős Magyarországot, tehát Európa egy meghatározó részét, már eltaposta, a többi pedig fenyegette.

2. Sokféle javaslat született a „*hungar*” megjelölés megfejtésére, jóval kevesebb a „*magyar*” népelnevezés értelmezésére. A külföldi tudósok többsége, mint már említettük a magyarokat szkítáknak, hunoknak, hun-szkítáknak, avaroknak hitte. Többen amellet foglaltak állást, hogy a *hungar* a *hun* + *avar* összetétele, azaz *hunnivar*, s majd ebből alakult ki a *hungar*. A XVII. században egy szellemes javaslat szerzője (Podesta 1677: 72), a török eredetű *bulgar* szóból indult ki, amelyből elvonta a *gart* (ezt törzsnévnek vélte), s ez elé helyezte a *hunt*, mert szerinte így alakult ki a *hun* + *gar* népelnevezés. Találkozhatunk más, ehhez hasonló vagy ettől eltérő számos egyéb találgatással is (pl. onogoros, ujgur stb.).

3. A nézetek elágazásai

1. A hun-szkíta-magyar néprokonitáson át beszüremlett nyelvhasznításunkba többek között a perzsa, török, arab, görög és áttételes formában az egyiptomi és az etióp nyelvrokonítás csírája (pl. a XVI. században Bibliander 1548, Cuspinianus 1541 stb.). Sőt megfogalmazódott a magyar nyelv német, szláv eredete, illetve rokonsága is (pl. Irenicus 1518, Aventinus 1554, stb.). Érdekes, hogy nálunk kezdetben (XVII. század) elsősorban a német nyelvi származtatás ellen emeltek szót (Schödel 1629: 170), majd a szláv („tót”) nyelvi gyanúsítás elleni tiltakozásról tudunk (Tsatári 1749: 38–39). Az erdélyi szász tudós, Tröster János 1666-os munkájában a magyart ősi német alapú kevert nyelvnek tekinti. Ezt a „kevert” jelleget azonban olyan külföldi tudós személyiségek cáfolják meg, akiknek éppen a magyar nyelv irigylésre méltóan egységes mivolta tűnt fel: Galeotto Marzio (a XV. század vége), gróf Hofmannsegg (1793–4. [lásd Berkeszi 1887]), Fessler (1815), Bowring (1830), aki a magyar nyelv meglepően egységes szerkezetéről szól. Legújabbban nálunk Benkő Loránd írt (1996, 1997) a magyar nyelvnek a messzi ősiségben kifejeződött szerkezetéről.

Több mint érdekes, hogy a tipológiailag rokon török nyelvvel való összehasonlítás az évszázadok során idehaza vegyes fogadtatásban részesült: volt, aki (csekély mértékben) valószínűsítette (Töppelt 1667, Nadányi 1663, Behamb 1676, Szekér Joakim 1791); volt, aki elvetette (pl. Otrokocsi 1693). A török-magyar nyelvrokoniságot tagadók táborából messze kimagaslik Benkő József (1792), aki szinte minden magyar idők legkomolyabb elemző apparátusával utasította el a török nyelvrokoniságot, noha elfogadta az ősi török szóátvételek tényét.

A XIX. század utolsó negyedében egyrészt felmerült a mongol–magyar nyelvi közelség (pl. Szentkatolnai Bálint 1877), majd ismét felszínre került mint török–magyar nyelvrokonsági kérdés („ugor–török háború”), de újra lekerült a napirendről. A XX. század végén azonban ismét támadtak hívei (pl. többek között Sára Péter 1996).

A török–magyar nyelvhasználat történetének kérdése azonban ennél jóval bonyolultabb, ugyanis éppen a XIX. század közepétől kezdve a **magyar mint finnugor nyelv**, egyes európai nyelvészek munkáiban a nyelvrokonság tekintetében egy táborba került a török és egyéb altaji nyelvekkel. A XIX. század első felében többen foglalkoztak a **perzsa (parthus)–magyar** nyelvrokonítással is (pl. Szabó 1844, Jerney 1844–45). Ugyanebben a században – sok egyéb nyelv mellett – felmerült az **örmény, szanszkrit** nyelvrokonság eszméje is. E nyelvi egybevetések ötlete azonban – hogy ismét hangsúlyozzuk –, nem hazai eredetű; sokféle metamorfózison át külföldről plántálódott a hazai talajba, a nyelvészeti tudatba. Ennek hatására alakult ki hazánkban is az ún. parakomparatív nyelvhasználat. Ekkor ugyanis még nem alakult ki tudományosan elfogadható etimológiai „norma”, amely igazolta volna egyes szótörténeti (vagy hangtörténeti) tények érvényességét.

2. Mint köztudott, a XVIII. század végén Gyarmathi Sámuel immár végérvényesen bebizonyította (*Affinitas* 1799) a magyar nyelv **finnugor rokonosságát**, s kellő tisztánlátással jelölte ki a finnugor nyelvek egybetartozásának kereteit. Teljesítményét a külföld is elismerte, sokkal inkább, mint Sajnovicsét (*Demonstratio* 1770). Kitűnt azonban, hogy ebben az időszakban a nemzet legjobbjai sokkal inkább a magyar nyelv megújításával, a nyelv hivatalos államnyelvvé nyilvánításával, majd a szabadságharc szellemi előkészítésével voltak elfoglalva. Akkoriban mindez természetesen sokkal időszerűbb feladat volt, mint a nyelvhasználat.

Gyarmathi korszakos jelentőségű munkáját ugyan a külföld elismerte, de némelyek (pl. Cassel 1848) bírálták eredményeit. Gyarmathi fellépése után idehaza mintegy félévszázados légtüres tér keletkezett, miközben a nyugat-európai országokban (főleg német nyelvterületen) a nyelvhasználat terén soha nem tapasztalt pezsgés kezdődött el: diadalútra lépett a szanszkrit nyelvnek – az „árja” ősnyelvnek – lázas tanulmányozása, s ennek egybevetése az európai nyelvekkel. E külföldi nyelvtudományi mozgalmakhoz képest hazánkban kevés érdemleges történet, még akkor is, ha kellő tisztelettel értékeljük Révai Miklós és a hozzá hasonló szellemiségű tudós egyéniségek tevékenységét, továbbá rokonaink felkutatására vándorútra kelő Kőrösi Csoma Sándort, Reguly Antalt és másokat.

A XIX. századtól kezdve a nyelvhasználati események felgyorsultak: a nagy, többnyelvű szógyűjtemények (Pallas 1786–87, Adelung 1806–1817, Hervas Y Panduro 1785, de főleg 1801–6) nyomán a magyar nyelv hirtelen – a korábbiaknál jelentősebb mértékben – bekerült a nemzetközi nyelvhasználati vérkeringésbe olyannyira, hogy néhány évtized alatt a magyar nyelv egyike lett a világ leggyakrabban, legszélsőségesebben összehasonlított idiómáinak. (Ennek kapcsán emlékeztetünk arra, hogy pl. Jacob Grimm a magyar nyelvet – sajátos voltára tekintettel – mintaként [Musterbeispiel] ajánlotta

a nyelvkuatatók figyelmébe.) A magyar nyelvhasznításra gyakorolt külföldi (nyugat-európai) hatás a XIX. században egyszerűen elsöprö erejűnek minősíthető.

A XIX. századtól egyre világosabbá válik, hogy a magyar nyelvhasznítás végső fokon meghasonlott: kitűnt, hogy nálunk az érdeklődő közvéleményt nem annyira a nyelv, hanem a nép rokonsága, múltja (őstörténete) foglalkoztatja.

3. Nem érdektelen tudnunk, kik voltak azok az európai nyelvészek (és részben történészek), akik a XIX. században mélyrehatóan, a jelenünket is kísértően, befolyásolták a magyar nyelvhasznítás alakulását azzal, hogy különböző mértékben és módon értelmezték, átértelmezték és hihetetlen dimenziójúvá kiszélesítették, sőt néhányan megkérdőjelezték a magyar nyelv finnugor rokonságát. A következő neveket érdemes megemlítenünk (közülük többen neves, ismert tudósok, pl. a Magyar Tudós Társaság, illetve a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai, vagy pl. a Francia Akadémia tagjai voltak): Cassel (1848), de Gerando (1844), Schott (1856, 1860), Klaproth (1802, 1831), Müller (1854), Caldwell (1856), Norris (1855), Oppert (1859), Lenormant (1875), Rawlinson (1871), Busch (1859), Sayce (1875), Sayous (1880), Clarke (1877), Brunnhofer (1910), Schrader (1927), Winkler (1909), de Porto-Seguro (1876) stb.

A XIX. század ötvenes éveiben olyan három nagy nyelvészárnyasztási-nyelvhasznítási elmélet születésének lehetünk tanúi, amelyek jelentős hatást gyakoroltak a későbbi magyar ún. parakomparatív nyelvhasznításra:

(1) Az első irányzat a **turáni** nyelvhasznítási elmélet, amelyet nyomokban már Arndt (1827), majd Klaproth (1802, 1831), de névadóként és részletes kifejtőjeként Max Müller (1854) képviselt. A maga korában neves nyelvész a „turáni” megnevezést az „árja” és sémi nyelvektől mélységesen elütő agglutináló nyelvekre alkalmazza, s részletesen – mintegy reprezentánsként – a magyar nyelvet szólítja tanúként különféle ragozási, mondatszerkezeti sajátosságok bemutatására. Különösen megragadta Max Müllert a magyar főnév esetrendszer (19 esetet sorol fel). A magyar mellett turáninak minősíti a finnugor nyelveket is, de ezeken kívül a török, tamil, kanaréz, telugu, munda, japán, kínai, mongol, maláj, maori, tibeti, koreai, kamcsadál, kambodzsai, eszkimó stb. nyelveket is.

(2) A második irányzatot, a **szkíta** nyelvhasznítási elméletet főként Caldwell (1856) képviseli. Nézetei sok tekintetben megegyeznek Müller véleményével, de azonosságról szó sincs, hiszen Caldwell a dél-indiai dravida nyelvek és az „ugor” nyelvek rokonságáról értekezik. Bőségesen hivatkozik a magyar nyelvre is. Nézete szerint a dravida nyelvek a „szkíta” nyelvek egy régebbi korszakát képviselik. Szerinte a szkíta nyelvi rokonság körébe tartoznak a finnugor nyelvek, de a kapcsolat kiterjed a török, mongol, ausztrál, polinéz, húsvét-szigeti nyelv, továbbá a mandzsu, tunguz, gót, walesi, görög, latin stb. nyelvekre is.

(3) A harmadik irányzat a **sumér** (eleinte káld, akkád, asszír, méd-szkíta, proto-méd, kasdo-szkíta) nyelvhasznítási elmélet. A XIX. század első felében, a behisztuni sziklafeliratok megfejtésével, majd a mezopotámiai

ásatások nyomán vált ismertté az a tény, hogy egy teljesen új, ismeretlen nyelvet tártak fel a kutatók, elsősorban Rawlinson, aki akkor még az új nyelvet szkítának tartotta. Norris mondta ki először (1855-ben), hogy az ékiratok nyelve ugor, amelynek tagja a magyar. Oppert 1859-es munkájában már számos sumér(méd-szkíta)–magyar szóegyeztetéssel kísérli meg igazolni a sumér nyelv szkíta karakterét. Az egyeztetésekből nem hagyja ki a török, mongol, finn, „tatár–finn” nyelveket sem. A sumér(akkád)–magyar, illetve finnugor nyelvhasználatára Lenormant 1875-ös munkája gyakorolt tartós hatást. Szívesen támaszkodik a magyar és a többi finnugor nyelvi egybevetésekre, viszont kimondja azt is, hogy a sumér (akkád) úgy viszonylik a turáni nyelvekhez, mint a szanszkrit az árja nyelvekhez, tehát egy ősbibb állapotról utal. Lenormant nyelvhasználatába bevonja még a török, tatár, baszk, a mexikói nahuatl nyelvet, egyes kaukázusi nyelveket, a tunguz, mandzsu, japán, koreai, görög nyelvet. Sayce (1875) Lenormant nyomán, de önálló észrevételekkel haladt kutatásaiban, és sumér–magyar (és persze finnugor) nyelvhasználatába bevonta még a mongol, oszmán–török, tunguz, baszk, csuvas, mandzsu, szamojéd, japán nyelveket.

Megemlíthetnénk még a magyarbarát francia történész Sayous (1880) felfogását is, de ő főként történész (aki magyar történelmet is írt), így az előzőekhez képest újat már nem tudott mondani. Nem is tudhatott volna, hiszen az egész külföldi (nyugat-európai) fogantatású sumér–magyar (és egyéb) nyelvrokonítás pusztán feltételezésen alapult, s magán viselte a korabeli etimológia gyermekbetegségeit. Egyebek közt azt, hogy a XIX. századi nyelvutatók még nem ismerték – nem is ismerhették – a modern történeti hangfejlődési törvényeket, az adott nyelvekben kialakult szótörténeti tendenciákat, így a hasonlítás teljesen önkényes, naiv jellegű és pusztán a közvetlenül látható szóhasonlóságokra épült.

A XIX. század második felének három nagy nyelvhasználati irányzatában, mint láttuk, meghatározó szerepet játszottak a török nyelvek is, így akár egy „másodlagos” török–magyar (és mongol–magyar) nyelvhasználatról is beszélhetünk. „Másodlagos” azért, mert ezt a rokonságot korábban már elvetették („ugor–török háború”, vö. Pusztay 1977). Azt is megemlíthetjük, hogy ma még a „turáni” szóhoz egyfajta politikai felhang tapad, holott a maga korában kifejezetten hasznos nyelvészeti munkahipotézisként szolgált, hűen tükrözve a kor nyelvtudományának fejlettségi szintjét.

Az említett három nagy nyelvészeti-nyelvhasználati irányzatot kívül a külföldi nyelvtudósok más régiókban is pásztázták a nyelvi terepet. Schott (1856) külön figyelmet érdemel, hiszen a magyarral rokon vonást vélt felfedezni a sziámi nyelvben. Schott, aki jól értett magyarul, később (1860) a török, mongol, mandzsu, tibeti, jakut, kínai, baszk és természetesen a finnugor nyelvekkel rokonít, ugyanis összehasonlításaiban, kutatásaiban a magyar jelentette a fő támpontot.

Külön „színfolt” Clarke (1877) nyomozása a magyar nyelv rokonai után. Clarke a szubhimalájai nyelvek körében, mindenekfelett a magarban véli megtalálni a rokonságot, ezenkívül azonban rokon vonásokat talál még a tibeti, khita-perui, etruszk, lid, fríg, grúz, aymara, kecsua, maya, cserkesz,

a gaboni nyelvek körében. Így a magyar nyelv vélt rokonsága – Clarke és Porto Seguro nyomán – nemcsak Ázsia, hanem Afrika és Amerika messzeségébe is átnyúlik. A XIX. század során ugyanis a legtávolabbi régióba a magyar (és a finnugor, altaji) nyelveket de Porto-Seguro (1876) viszi, éppen Amazóniába, mert szerinte az említett nyelvekhez hasonlóan a tupi (tupikarib) nyelv is agglutináló. Szóba hozza még a baszk, török, mongol, akkád, egyiptomi, görög, kopt, szanszkrit, tunguz, kotovan, asszan stb. nyelvek rokonságát is a finnugor és altaji nyelvekkel.

A dravida-finnugor nyelvek rokonságának feltételezése átnyúlik a XX. századba (Schrader 1927). A japán–finn (és természetesen a magyar) nyelvek rokonságát, mint tudjuk, a XIX. század első felében már J. Klaproth felvetette. Ugyanezt a gondolatot, alaposabb filológiai apparátussal, a XX. század elején Winkler (1909) újból részletezte. Vizsgálatába (bőségesen hivatkozva a magyar nyelvre) bevonta – a többi finnugor nyelven kívül – a tunguz, török, jurak stb. nyelveket is.

Az említett kutatók túlnyomó többsége azonban nem vonta kétségbe a magyar nyelv finnugor rokonságát, mindössze szertelenül kitolta a rokonsági határokat; mai szemmel nézve egy sereg oda nem illeszthető nyelvet vont be egy igen széles rokonsági tartományba.

A magyar nyelvészek túlnyomó többsége a XIX. század záró harmadában – főként Budenz József (1873–1881) fellépését követően – felzárkózott az egyre izmosodó finnugor nyelvi származtatás mellé, kisebb része pedig – lassan perifériára szorultán – a külföld által korábban felkínált nyelvrokoniási törekvéseket kísérelte meg követni, utánozni. Így került sor a sumér, kínai, munda, maori, dravida, japán, magyar, tupi stb. nyelv hasonlítás kísérletekre.

A legnagyobb visszhangot a sumér nyelv váltotta ki, mert a magyar nyelv, de főként a magyar nép ősrégi származását kínálta fel. Érdekes azonban, hogy kb. egy évszázadig a sumér–magyar nyelvrokonság eszméje nem gerjesztett szélsőséges indulatokat, sőt, Varga Zsigmond nagy erudícióval vélemezett sumér–magyar nyelvrokoniása (1942) után itthon elhalni látszott.

Meglepő módon azonban az 1950-es évektől kezdve – elsősorban a külföldön élő (emigrációba kényszerült) magyar értelmiségiek révén – korábban nem tapasztalt lendületet vett a sumér–magyar nyelv hasonlítás, s minden bírálat ellenére jelenünkben is tovább él és hat, sőt, mondhatni nagyobb intenzitással, mint a jelenkori – néha még jelentkező – japán–magyar nyelvösszevetés (vö. Kazár 1996) vagy török nyelvrokoniási kísérletek.

A sumér–magyar nyelvrokoniás új hullámát itthon sokan bírálták, rámutatva annak tarthatatlanságára. (Csak néhány hazai bírálót említve: Bárczi 1974, Komoróczy 1976, Pusztay 1977, Rédei 1998: 85–104). Bizonyos filozófiai-fizikai alapú feltűnően téves hasonlítások bírálatára azonban nem fordítottak figyelmet: pl. sumér *itu* 'hónap' > magyar *idő*. Hogyan is válhatna egy korlátolt időszakasz jelölésére szolgáló főnévből a korlátlan idő fogalmát kifejező főnév? Ugyanis ezt állítja Gosztonyi Kálmán sumér összehasonlító szótárában (Gosztonyi 1975).

Megemlíthető még, hogy a sumér nyelv – jelenlegi tudásunk szerint – semmilyen élő vagy holt nyelvvél nem áll rokonsági viszonyban; ez a nyelv

egy kvázi kényszerű „nyelvcseré” következtében több mint négyezer évvel ezelőtt egyszerűen kihalt. Az a megállapítás, hogy a sumér a magyar nyelvhez hasonlóan agglutináló jellegű (bár másképp agglutinál, vö. Pustay 1977), csak csekély mértékben állja meg a helyét, ugyanis – hogy csak egy példát említsünk – a sumér igét és főnevet gazdag prefixáció jellemzi, ami a magyar nyelvre egyáltalán nem érvényes. Hasonlít ellenben e tekintetben kissé az orosz nyelvhez, de ki hinné, hogy a sumér nyelvnek bármiféle genetikai kapcsolata lehetne az orosz nyelvvel?

A bírálatok kapcsán gyakran – korábban és ma is – egyvalamit szem elől tévesztünk: nyelvi apparátussal bírálunk, holott a sokféle nyelvrokonítás háttérben, meggyőződésem szerint, végső soron nem a nyelv a meghatározó, hanem a nép eredete. Tehát őstörténeti kérdéstről van szó, amelyet a nyelv csak álcáz. Ennek egyik oka megítélésem szerint az, hogy több magyar értelmiségi tudatában a nyelv és nép (s így az őshaza fogalma is) valamiképpen egyazon síkon mozog, holott a két entitás – mint köztudott – nem azonos.

4. Mérleg és tanulság

1. Ha a magyarral közvetlenül vagy közvetve rokonságba hozott nyelvek számszerű mérlegét megvonjuk, kiderül, hogy félezer év során – kivált a XIX. században – külföldi (nyugat-európai) nyelvészek több mint kétszáz nyelvvel hasonlították össze a magyar nyelvet. Ebben a meglepő számban természetesen a finnugor nyelvek is szerepelnek, miután a finnugor nyelvrokonság eszméje is külföldön fogant, ennek ellenére elismeréssel gondolunk Sajnovics és kivált Gyarmathi eredményeire, továbbá Hunfalvy, de különösen Budenz József munkásságára és az őt követő, egyre magasabb tudományos szintet képviselő nyelvészgenerációkra.

A finnugor kutatásban kiemelkedő személyek nevét és kutatási eredményeiket, a szakaszok felsorolását itt mellőznünk kell (ezt mások már megtették), ám megjegyezzük, hogy a hazai finnugor (uráli) nyelvhasználat menete napjainkban már egységesnek, szervezettnek tekinthető. Megkockáztatom azonban azt a véleményt, hogy e kérdés kapcsán sok értelmiségi tudatában bűvópatak módjára még mindig értetlenség sejlik. A különböző „alternatív” (pl. sumér–magyar, török–magyar, japán–magyar stb.) nézeteknek nem lebecsülendő a tábor, mi több, az ilyen írárok kelendők is. Így nem felesleges ezzel a ténnyel komolyan számolni, s megfelelő módon – semmiképpen sem emocionálisan – erre átgondoltan reagálni.

A magyarral összevetett, rokonsági kapcsolatba hozott több mint kétszáz nyelv nagy száma azt a számunkra kedvezőtlennek tűnő összképet mutatja, hogy a magyar nyelvhasználat, úgy tűnik, nem egyéb, mint egyes külföldi nyelvészek helyes vagy félrevezető, úttévesztő találgatásainak összege. Valóban, elenyésző lehet azon nyelvek száma, amelyeket hazai leleménynek lehetne tekinteni. Ha esetleg van, az sem egyéb, mint valamely külföldi nyelvhasználati vélekedés „továbbfejlesztése”.

Az említett több mint kétszáz nyelv természetesen számos értelmezési,

elnevezési problémát is felvet, hiszen ma több esetben egyes nyelveket más-ként nevezünk, sőt a XIX. századi külföldi szerzők is más-más elnevezéssel jelöltek meg egy-egy idiómát, ugyanakkor koronként is módosult néhány nyelv megnevezése. Gondot okoz az is, milyen – ma érvényesnek tekintett – nyelvcsaládra gondolhatunk egyes nyelvek kapcsán. Azt tudjuk, hogy minden ellenkező vélemény ellenére, a „turáni” nyelvcsalád helyes irányba mutatott, hiszen megközelítő pontossággal elhatárolta az agglutináló nyelvtípust (így a magyart is) a sémi és az indoeurópai nyelvektől. Ugyanakkor persze alapot nyújtott arra is, hogy némelyek a „turáni” nyelveket ősbibb származásúaknak tekintsék, hiszen, pl. Max Müller szavaival élve, a sémi és az árja nyelvek egy „turáni nyelvi káoszon mentek át”, hogy olyanná legyenek, amilyenek. A szkíta nyelv kapcsán – távolról hasonló – megjegyzéseket korábbi szerzőknél is találhatunk (pl. Salmasius 1643).

Annak, hogy nyelvhasználati pályánk kifejezetten európai minták mentén haladt, súlyos történeti okai vannak; történelmünk tragikus kettőssége: félezer év jelentős hatalmi státusza, majd félezer év súlyos megpróbáltatásai, gazdasági-művelődésbeli hanyatlás (Mohács, Rákóczi-szabadságharc, az 1848-as szabadságharc, Trianon, 1956 stb.). Így alakult ki a sajátos magyar „kettős tudat”. Talán ezért is kereste és keresi oly sok magyar inkább a titokzatos őshazát, a csodás ősi állapotot, mint a nyelv rokonságát. Azonban ma már ebben a „kettős tudatban” is van némi ellentmondás. Ugyanis a XIX. század záró harmadában már behoztuk korábbi kényszerű lemaradásunkat, így ma már senki sem mondhatja, hogy tudományos téren – főként elméleti felkészültségben – hátrányos helyzetben lennénk Európa és a világ szerencsésebb részével.

2. Tévesen ítélnének azok, akik a magyar lelkiséget úgy állítják be, mint amely nyughatatlanul csapong a származás ezredéveinek őshomályában, s olthatatlan szomjival a régi dicsőséges múltat keresi. E tekintetben ugyanis nem vagyunk egyedül, vagyis nem valami atavisztikus magyar sajátosságról van szó. Más európai népek (pl. németek, franciák, flamandok, kelták, svédek, dánok, grúzok, törökök stb.) is bejárták, és némelyek még ma is járják ezt az utat. Minden kis és „nagy” népnek megvan a maga sajátos, tudományosan nem alátámasztható, csak mondákban, regékben rögzült hite és eredetmítosza (pl. trójai eredet, Aeneas, Brutus, Herkules, Arthur király stb.). Vannak népek, amelyek még jelenünkben is makacsul hisznek saját tudományosan megkérdőjelezhető eredetmítoszukban. Elvileg teljesen közzömbös, hogy ezek a mítoszok mint kulturális emléknymok hogyan élnek tovább, hacsak nem tartanak igényt a tudományosság köntösére.

A korábbi általános felfogás az volt, hogy mi magyarok szertelenül sokféle nyelvvel hasonlítottuk össze anyanyelvünket (vö. Zsirai 1943). Ez az írás rá kíván mutatni arra, hogy a sokféle, szertelen nyelvhasználat kifejezetten külföldi (nyugat-európai) eredetű, ami azonban végső elemzésben nem jelenthet valamiféle alárendeltségi viszonyt, ellenben rámutat egy sajátos ellentmondásra: a magyart, bár nagyon szerette és szereti nyelvét (lásd nyelvújítási forradalom), népének múltja jobban érdekelte. Kevés népet lelkesít úgy múltjának, a ködbe vesző őshazának a keresése, mint a magyart.

Éppen ezért a finnugor nyelvrokonságot alábecsülő nézeteket nem lehet csak nyelvészeti, netán „etimológiai” alapon bírálni, hanem elsősorban az egzakt (ős)történeti kérdések alapos tisztázásával.

Még ma sem tudjuk, hol volt, hol lehetett a végső, a tovább már nem kutatható őshaza, azt azonban tudjuk, hogy valahonnan a ködbe vesző múltból egy mindennél értékesebb örökséget hoztunk magunkkal Európába: az anyanyelvünket, a magyar nyelvet, melynek a messzi idők mélységében érlelt, lenyűgözően egységessé ötvöződött szerkezetét még külföldi megfigyelők is csodálták. Az angol Bowring (1830: Introduction) a következőket mondja nyelvünkről: „A magyar nyelv a messzeségben áll – egyedül... Olyan korszakban keletkezett, amely túlságosan távoli ahhoz, hogy meghatározzuk, vagy hogy arra ráleljünk. Időről időre befolyásolták különféle törzsek, nyelvek, amelyek meglátogatták a magyar fajt vagy a magyar látogatta meg őket... mégis megtartotta minden lényegi sajátosságát és az iránta érdeklődőnek a legkülönlegesebb kutatási témát ajánlja fel.”(H.J. ford.)

Irodalom

- Arndt, Chr. G. von 1827. *Ueber den Ursprung und die verschiedenartige Verwandtschaft der Europäischen Sprachen*. Frankfurt am Main.
- Aventinus, J. 1554. *Annalium Boiorum Libri Septem*. Ingolstadii.
- Bárczi G. 1974. A sumir–magyar nyelvrokonság kérdése. *Nyelvünk és kultúránk*. 16 szám. 28–35.
- Behamb, J. F. 1676. *Notitia Hungariae...* Argentorati.
- Benkő J. 1792. *A' magyar és török nyelv mely keveset edgyezzen...* (Kézirat) Közép-Ajta.
- Benkő L. 1996. Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. *Magyar Tudomány*. 1996/8. 958–964.
- Benkő L. 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Györffy 163–177.
- Berkeszi I. 1887. *Gróf Hofmanségg utazása Magyarországon 1793–1794-ben*. (Németből ford. és bevezette: Berkeszi István.) Budapest.
- Bibliander, Th. 1548. *De ratione communi omnium linguarum et literarum*. Tiguri.
- Boëmus, J. 1582. *Mores, leges et ritus omnium Gentium...* Lugduni.
- Bonfini, A. 1995. *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bovillus, C. 1533. *Liber de differentia vulgarium linguarum, et Gallici sermonis varietate...* Parisiis.
- Bowring, J. 1830. *Poetry of the Magyars*. London.
- Brunnhofner, H. 1910. *Arische Urzeit. Forschung auf dem Gebiete des ältesten Vorder- und Zentralasiens nebst Osteuropa*. Bern.
- Budenz J. 1873–81. *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Budapest: MTA.

- Busch, M. 1859. *Die Urgeschichte des Orients bis zu den medischen Kriegen I–II–III*. 2. kiadás. Leipzig.
- Caldwell, R. B. A. 1856. *A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages*. London: Smallfield Printing.
- Cassel, S. 1848. *Magyarische Alterthümer*. Berlin.
- Clarke, H. 1877. Himalayan Origin and Connection of the Magyar and Ugrian. Reprinted from the *Journal of the Anthropological Institute*. August. London.
- Cuspinianus, J. 1541. De Turcorum Origine, ac immanissima eorum in Christianos tyrannide... Antwerpiae.
- Droixhe, D. 1978. *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600–1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Genève–Paris: Langue et Cultures.10.
- Fessler, J. A. 1815. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Erster Theil. Leipzig.
- Gerando, A. de 1844. *Essai historique sur l'origine des Hongrois*. Paris.
- Gostony, C-G. 1975. *Dictionnaire d'étymologie Sumérienne et grammaire comparée*. Paris: Éditions E. de Boccard.
- Gyarmathi S. 1799. *Affinitas Linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Gottingae, Reprint: Sebeok, Th. (ed.) 1968. Bloomington: Indiana University.
- Györffy Gy. (főszerk.) 1997. *A honfoglalásról sok szemmel* III. Kovács L., Veszprémi L. (szerk.) Honfoglalás és nyelvészet. Budapest: Balassi Kiadó.
- Hegedűs J. 1962. A felfedezések kora és a nyelvtudomány. *NyK*. LXIV. évf. 2 szám. 329–340.
- Hegedűs J. 1966. A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. *Nyelvtudományi Értekezések* 56. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegedűs J. 1994. Johannes Sylvester of Hungary, the First Linguist Publishing on Structure Comparison in 1539. *Eurasian Studies Yearbook*. Bloomington: Eurolingua.
- Hegedűs J. 1999. *A magyar nyelvhasználat századai (Külföldi nézetek és azok hatása)*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- Herberstein (Herberstein), S. 1551. *Rerum Moscoviticarum Commentarii...* Basileae.
- Hervas, Y. P. 1801–1806. *Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas...* Madrid: Atlas. Vol. I–VI. Reprint: Madrid, 1979.
- Horn, G. 1666. *Arca Noae*. Magdeburg.
- Hymes, D. (ed.) 1974. *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*. Bloomington: Indiana University Press.
- Irenicus, Fr. 1518. *Germaniae Exegeseos Volumina Duodecim* (Sine loco).
- Jerney J. 1844–1845. Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett I–II. Pesten. A szerző kiadása.
- Kazár L. 1996. *Are Japanese and Hungarian related? Sind Japanisch und Ungarisch verwandt? A japán és a magyar nyelv rokonok?* Pécs: JPTE.
- Klaproth, J. 1802. *Asiatisches Magazin*. Erster Band. Weimar.
- Klaproth, J. 1831. *Asia Polyglotta*. Zweite Auflage. Paris.
- Kornoróczy G. 1976. Sumer és magyar? Budapest: Magvető Kiadó.

- Lenormant, F. 1875. *La langue primitive de la Chaldée et les idioms des Touraniens*. Paris.
- Metcalf, G. J. 1974. The Indo-European Hypothesis in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Hymes 233–258.
- Miechow, M. de 1517. *Tractatus de duabis Sarmatiis*. Cracoviae.
- Munster (Münster), S. 1544. *Cosmographia. Beschreibung aller lender*. Basel.
- Müller, M. 1854. In: Bunsen, Chr., Josias, Ch. (eds.) *Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*. Vol. I. 263–484. London.
- Nadány J. 1663. *Florus Hungaricus sive Hungaricarum*. Amstelodami.
- Norris, E. 1855. Memoir on the Scythic Version of the Behistun Inscription. *Royal Asiatic Society*. Vol. 15. 1–52.
- Oppert, J. 1859. *Expédition scientifique en Mésopotamie exécuté par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*. Tome II. Paris.
- Otrokocsi Fóris F. 1693. *Origines Hungaricae...* Franequerae.
- Piccolomini, A. S. (sine anno) *De Opera quae extant omnia*. Basileae.
- Podesta, J. 1677. *Dissertatio Academica continens specimen triennalis profectus in linguis Orientalibus, Arabica nempe, Persica, et Turcica...* Viennae.
- Porto-Seguro, V. de 1876. *L'origine touranienne des Américains Tupis-Caribes et des anciens Égyptiens indiquée principalement par la philologie comparée...* Vienne.
- Puszta J. 1977. *Az „ugor-török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Budapest: Magvető.
- Rawlinson, G. 1871. *The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World*. Vol. I–II–III. Second edition. London.
- Rédei K. 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Sajnovics J. 1770. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae. Reprint: Sebeok, Th. (ed.) 1968. Bloomington: Indiana University.
- Salmasius, C. 1643. *De Hellenistica commentarius...* Lugduni Batavorum.
- Sayce, A. H. 1875. *An Elementary Grammar with full Syllabary and Progressive Reading Book of Assyrian Language in a Cuneiform Type*. London.
- Sayous, E. 1880. *A magyarok egyetemes története*. (Ford.: Dr. Molnár Antal) Első kötet. Budapest.
- Sára P. 1996. *A magyar nyelv titokzatos forrásánál*. Budapest: Szenczi Molnár Társaság.
- Schlözer, A. L. 1771. *Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle.
- Schott, W. 1856. *Über die sogenannten indo-chinesischen Sprachen, insbesondere das Siamesische*. Berlin.
- Schott, W. 1860. *Altajische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*. Berlin.
- Schödel, M. 1629. *Cum Deo Disquisitio de Regno Hungariae*. Argentorati.
- Schrader, O. 1927. *Dravidisch und Uralisch*. Leipzig. Klny: Zeitschrift für Indologie und Iranistik. 3. Band.

- Strahlenberg, M. 1757. *Description Historique de L'Empire Russien*. Amsterdam. Eredetileg: Stokholm 1730.
- Sylvester J. 1539. *Grammatica Hungarolatina, Neanensi*. Reprint: 1977. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó J. 1844. *A magyar nyelv keleti emlékei*. I. füzet. Sopron.
- Szathmári I. 1991. Die Reformation und die ungarische Literatursprache. *Finnisch-ugrische Forschungen*. 50. Band. 21–33.
- Szekér J. 1791. *Magyarok' eredete a' régi és mostani Magyaroknak nevezetesebb tseleketeivel együtt*. Első könyv. Pozsonban és Komáromban.
- Szenczi Molnár A. 1610. *Novae Grammaticae Ungaricae Libri Duo...* (Toldy F.: RMNy. Bp. 1898).
- Szentkatolnai B. G. 1877. *Párhuzam a magyar és a mongol nyelv terén*. Budapest: Hornyánszky.
- Toppeltinus (Töppelt), Laurentius de Medgyes 1667. *Origines, et Occasus Transylvanorum... Lugduni Batavorum*.
- Tröster, J. 1666. *Das Alt und Neu Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Nürnberg.
- Tsatári J. 1749. *Magyar-Ország Historiájának Rövid Summája I–II*. Halában.
- Varga Zs. 1942. *Ötezer év távolából*. Debrecen. Bertók L. biz.
- Winkler, H. 1909. *Der uraltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische*. Berlin.
- Zsirai M. 1943. Őstörténeti csodabogarak. In: Ligeti L. (szerk.) *A magyarság őstörténete*. Budapest: Franklin. 266–289. Reprint: 1986. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A kódváltás, a transzfer, az interferencia és a mentális lexikon kérdéséhez magyar–német kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban*

Forgács Erzsébet

Mottó:

„In der Mehrsprachigkeit überwinden wir die naive Identifikation der Welt mit den Worten der Muttersprache, wir gewinnen eine kritische Distanz zu allen Worten. Das Bewußtsein unserer Mehrsprachigkeit erweitert und vertieft den Raum unserer geistigen und seelischen Freiheit.” (Mario Wandruszka 1987: 52.)

1. Bevezetés

A gyermekkori kétnyelvűségnek¹ (bilingvizmusnak) a hasznát ma már nem szükséges részletesen bizonygatni, hiszen mind a szakemberek, mind a laikusok tudják, hogy a kétnyelvűség nem jelent „nyelvi hontalanságot”, hanem épp ellenkezőleg: a nyelve(ke)t elsajátító gyermeknek mind a kognitív, mind a szociális fejlődésére pozitív hatással van (vö. Lengyel 1997: 141k.).

A kétnyelvűség kutatása nemcsak arra szolgál, hogy annak előnyeit feltárjuk és bizonyítsuk. A kétnyelvű (bilingvis) beszélők megnyilatkozásaiban elkerülhetetlen, hogy nyelvi elemeket, szabályokat transzferáljanak az egyik nyelvből a másikba, s ezeknek a transzferjelenségeknek a vizsgálata – attól függetlenül, hogy „helyes” vagy „helytelen” megnyilatkozásokat eredményeznek – többféle haszonnal jár(hat):

1. A pozitív transzfer felismerésével világossá válnak a két nyelv közötti hasonlóságok. Ezeket a felismeréseket a nyelvoktatásban is fel lehet, sőt kell használni, s ezzel a tanulási folyamatot megkönnyíteni.
2. Ugyanúgy felhasználhatók a nyelvoktatásban a negatív transzfer elemzésének eredményei is. A negatív transzfer, azaz az interferenciális hibák vizsgálata rávilágít a két nyelv közötti különbségekre, s ezeket tudatosítva a nyelvelsajátítási nehézségek effektíven kiküszöbölhetőek.
3. A transzfer- és interferenciajelenségek alapján következtetéseket vonhatunk le a nyelvelsajátítás módjára és a mentális lexikon(ok) szerveződésére vonatkozóan is. A mentális lexikon definíciójához vö. Gósy (1999: 121–122): „A kifejezés egyfajta 'agyi szótárat' jelent, amely

* Jelen tanulmány a 2001. október 19-én Nyitrán, a „KontaktSprache Deutsch IV.” című nemzetközi germanisztikai konferencián – „Kodewechsel beim natürlichen Zweitspracherwerb und bilingualen Erstspracherwerb” címmel – német nyelven elhangzott előadásom átdolgozott magyar nyelvű változata.

mindig az egyénhez kötődik, és amely sohasem állandó. Az egyén mindenkori, beszéd- és nyelvi jeleket tároló rendszere képezi a mentális lexikont, függetlenül annak használati sajátosságaitól.” A mentális lexikon három fő alkotórésze: 1. az aktív szókincs, 2. a passzív szókincs és 3. az éppen aktivált szókincs.

Munkám középpontjában a bilingvis elsőnyelv-elsajátítás (más terminussal: kétnyelvű első nyelvi elsajátítás, BFLA = Bilingual First Language Acquisition) eredményeként létrejött ún. primer (egyidejű, szimultán) kétnyelvűség és a második nyelv természetes, azaz célnyelvi közegben történő elsajátításával keletkezett ún. szekunder (szukcesszív, konszekutív) gyermekkori kétnyelvűség áll. (Vö. ném. primärer Bilingualismus vs. sekundärer Bilingualismus. A terminusok definíciójához vö. még Apeltauer 1997: 149.)

A kiválasztott két nyelvelsajátítási mód általános jellemzői után a fogalmak tisztázása következik, majd a kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban, a nyelv különböző szintjein megfigyelhető transzfer- és interferenciajelenségek vizsgálata, ezek lehetséges magyarázata és az ezekből levonható következtetések. (Noha az egyéni kétnyelvűség mindig egyéni jegyeket visel, s az egyes típusok között is vannak átfedések, mindamellett az általános következtetések levonása csak az egyedi vizsgálatán keresztül lehetséges.) Az összegzés azokat a következtetéseket tartalmazza, amelyeket – a vizsgált nyelvi anyag alapján – a kétnyelvűség kognitív szerveződésére – leginkább a mentális lexikon szerveződésére – és a nyelvelsajátítás módjára vonatkozóan fogalmazhatunk meg.

A vizsgálat nyelvi korpuszát autentikus spontán megnyilatkozások adják. A feldolgozott nyelvi anyag saját gyűjtésem: gyermekeinkkel négy évig élünk Németországban, s az ő nyelvi fejlődésükről írásos feljegyzéseket és hangfelvételeket készítettem, amelyek a második nyelv természetes elsajátításának, ill. a bilingvis elsőnyelv-elsajátításnak a jellemzőit autentikus módon mutatják. A gyermekek kora kiutazáskor: Angéla: 3;8 és Ádám 1;6. A kétnyelvű szocializációs modelleket tudvalevőleg három szempont szerint jellemzik (vö. Hardingra és Rileyre hivatkozva Bartha 1999: 169kk.). Az 1. szempont a szülők anyanyelve (azonos-e, s ha nem, ismerik-e egymás anyanyelvét), a 2. a szülők nyelve(i) és a nagyobb közösség nyelve közötti viszony, a 3. pedig a szülőknek a gyermekekkel folytatott kommunikációjában alkalmazott stratégiája. E szempontok szerint a mi családunk a Haugen-féle család modelljéhez áll a legközelebb (vö. Bartha i.m. 170kk.).²

Meggyőződésem, hogy a kétnyelvű beszélők mentális lexikonának szerveződése csak az interakciókban elhangzott spontán megnyilatkozások alapján vizsgálható, amelyekben a kommunikációs partnerek – tehát mind az adó, mind a vevő – mindvégig bilingvis kommunikációs modusban vannak. A bilingvis kommunikációs modusnak mind a kompetencia, mind a performancia szintjén adottnak kell lennie. Az olyan szóasszociációs kísérletekben, amelyekben a kísérleti alanyok kétnyelvűek ugyan, de a hívószó magyarul hangzik el, természetesen elenyésző a kódváltás, hiszen a bilingvis kommunikációs modus aktiválását gyakorlatilag semmi nem biztosítja. Az sem-

miképpen sem elegendő, hogy a kísérletet vezető szintén két- vagy többnyelvű, s nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar hívószavakra bármely nyelven lehet reagálni.³ A mesterségesen létrehozott kommunikációs szituációkban a nyelvi kontroll rendkívül tudatosan működik, ami szükségszerűen téves eredményekhez vezet. Ugyancsak csalóka lehet a kódváltások gyakorisági vizsgálatánál, ha a kísérleti alanyok csoportja nem homogén, azaz pl. az idegen nyelvet egyetemen tanuló személyek is vannak köztük, hiszen az ő nyelvi/nyelvhasználati tudatosságuk az átlagosnál magasabb fokú (vö. Navracsics 2001: 56).

2. A bilingvis elsõnyelv-elsajátítás és a második nyelv természetes elsajátításának általános jellemzõi

A nyelvelsajátításnak köztudottan van egy ún. szenzitív periódusa, amely nemcsak a monolingvis, hanem a bilingvis elsõnyelv-elsajátításnak, s a második nyelv természetes elsajátításának is ideális korszaka. (Vö. még az ún. kritikus periódus (ang. critical period, ném. kritische Periode) fogalmát – vö. pl. Gósy 1999: 161k. vagy Dijkstra/Kempen 1993: 121k., ill. Lenneberg 1967.)

A szenzitív periódus lényege nem csak, ill. nem annyira abban áll, hogy a lateralizáció befejeztével az agy elveszti flexibilitását, hanem sokkal inkább abban, hogy a nyelv a beszélõ számára egyre inkább a társadalmi szocializáció eszközüvé, az identitás tényezõjévé válik, s ezt az identitást egyre kevésbé hajlandó feladni. A gyerekek azért tanulnak meg gyorsabban, könnyebben és jobban egy második nyelvet, mert még nem félnek identitásuk elvesztésétõl. (A korhoz kötõdõ nyelvelsajátítási különbségek magyarázatához vö. Huszti (2001: 31), aki a szakirodalomra hivatkozva többek között a következõ tényezõket sorolja fel: szociálpszichológiai, kognitív, neurobiológiai, érzelmi-motivációs tényezõk, valamint a nyelvi input mennyisége és minõsége.)

A kétnyelvûség-kutatásban is éppen ezért szerencsés gyerekek nyelvi megnyilatkozásainak a vizsgálata, mert az õ szociális identitásuk még nem tudatosult, s nyelvi magatartásuk is sokkal spontánabb, mint a felnõtteké. A gyerekek könnyebben képesek egyszerre nemcsak két nyelvvel, hanem két kultúrával is azonosulni, a kettõs identitás pedig pozitív nyelvi attitûdök kialakulását eredményezi.⁴ A gyermekekre jellemzõ igen erõs kommunikációs és szociokulturális integrációs hajlandósággal magyarázható elsõsorban, hogy a gyerekek célnyelvi környezetben olyan gyorsan tanulnak meg idegen nyelveket.

2.1. A második nyelv természetes elsajátításának fázisai

A második nyelv gyermekkori, célnyelvi környezetben való elsajátítása kezdetben az elsõnyelv-elsajátítással egyezõ jegeket mutat, míg a késõbbi fázisokban a különbségek egyre jelentõsebbek. Az elsõ nyelv elsajátításánál már a kéthónapos csecsemõ érti, azaz érzékeli és értékeli a hangletjtést – a második nyelv természetes elsajátításánál a gyerek ugyancsak a nyelv prozõ-

diai tulajdonságait sajátítja el először: a kiejtést, az intonációt, a hanglejtést stb. Ha a második nyelv természetes elsajátítása 3–4-évesen, vagy még korábban történik, akkor – véleményem szerint – a már meglévő fonológiai rendszernek nincs hátráltató hatása az új nyelv fonológiai rendszerének elsajátítására. (Vö. azonban Singleton 2000: 10, aki szerint ez igenis fennállhat.)

A gyerekek ebben a fázisban úgy beszélnek, mint a parodisták – „rendes” szavak nélkül, ugyanakkor megnyilatkozásaik hangzásukban tökéletesen megfelelnek az adott elsajátítandó nyelvnek. A nyelvelsajátítás tehát úgy kezdődik, mint a monolingvis elsőnyelv-elsajátítás: a gyerek először a hangrepertoárt tanulja meg. Egyetértek Singletonnal (i.m. 9) abban, hogy a „másodiknyelvi tanulók nem fognak gügyögni és gagyogni”, azt azonban – megfigyeléseim alapján – határozottan vitatom, hogy „a célnyelven tett megnyilatkozásaik az első pillanattól kezdve jelentéssel rendelkező elemek kombinációi” (vö. uo.).

Kevesebb, mint egy hónap után meg tudja különböztetni a gyerek azt az idegen nyelvet, amelyet nap mint nap hall más idegen nyelvektől, azzal a magyarázattal, hogy ez utóbbiakat „nem érti”.

A következő fázisban felismeri, hogy a hangsorok jelentéseket takarnak, s ezzel megtörténik a morfológiai elemek kategorizálása. A gyerek megpróbál kiemelni a beszédflowamból egyes elemeket, s ezeket jelentéssel összekapcsolni. Ezek a próbálkozások nem mindig végződnek sikerrel, mert a megnyilatkozásokat – az elsőnyelv-elsajátításhoz hasonlóan – egész szituációkkal kapcsolja össze. (Így például Angéla a „Milka, die zarteste Versuchung, seit es Schokolade gibt” reklámszöveghez a 'csokoládé' jelentést kapcsolta, s a rossz kategorizálás eredményeként jöhetett létre a következő megnyilatkozás: „Én is szeretem a *gibte*”). A következő fázisban a gyerek „parodisztikus” beszédében már megjelenik néhány valódi szó, s ezek száma rendkívüli gyors mértékben nő, ha a gyerek bekapcsolódik a makroközösségnek valamely csoportjába. Wode (1988: 248) megjegyzi, hogy a gyerek már a nyelvelsajátítás korai szakaszában elsajátít gyakran használt állandó szókapcsolatokat (pl. üdvözlési formákat, köszönetnyilvánítási fordulatokat stb.). Ezt a megállapítást támasztják alá az én megfigyeléseim is – Angéla már néhány hónappal Németországba költözésünk után (holott óvodába még nem járt) csaknem minden magyar nyelven megfogalmazott megállapítását megtoldta egy német nyelvű visszakérdezéssel: „Oder nicht?”

Ha egy gyerek naponta mintegy 3 óra hosszát tölt el az óvodában, s ez alatt csak az idegen nyelvet hallja, 4-5 hónap alatt elsajátítja a nyelvet. Ez idő alatt egy olyan nyelvi kompetenciára tesz szert, amely az egynyelvű anyanyelvi beszélőkével messzemenően megegyezik.

2.2. A második nyelv természetes elsajátításának időtartama

A második nyelv gyermekkori, természetes elsajátítása ún. szukcesszív kétnyelvűséghez vezet. A beszélő a második nyelv elsajátítása előtt már rendelkezik tehát egy nyelvi rendszerrel, s ehhez kialakít egy újat. Klein feltételezi, hogy ilyen esetben a beszélő nem egy rendszeren belül mozog, hanem egyikről a másikra átvált. „Dabei kann es sein – mondja Klein (1987: 23) –, dass

eine dieser Sprachen dominant ist, d.h. daß ein Teil der Sprachproduktion bzw. des Sprachverstehens immer in der einen Sprache erfolgt und dann erst die andere zugeschaltet wird”.

Ha egyetértünk azzal, hogy azok a kétnyelvű gyerekek, akik a második nyelvet természetes módon sajátítják el, két nyelvi rendszerrel dolgoznak, akkor felvetődik a kérdés, vajon nem lassítja-e a már előzőleg elsajátított rendszer a második nyelv rendszerének elsajátítását. Ha a két nyelv rendszerre között ugyanis nagy különbségek vannak – mint pl. az agglutináló magyar és a flektáló német között –, akkor ez logikus feltevés volna.

Megfigyeléseim azonban ennek a feltevésnek éppen az ellenkezőjét bizonyítják: kislányunk szókinccse rohamosan nőtt. (Vö. Singleton i.m. 7 is, aki a második nyelv természetes elsajátítása kapcsán megjegyzi: „a második nyelvet tanulónak már vannak tapasztalatai a lexikai forma és jelentés közötti kapcsolatok megteremtéséről az anyanyelvi környezetben”.) A nyelvtant illetően is csak azokat a korszpecifikus „okos” hibákat követte el, amelyeket a német anyanyelvű gyerekek is elkövetnek (pl. **ich habe gesingt; *ich wollte nicht; *ich bin gegehen*). Érdekes, hogy a hibák úgyszólván szükségszerűen jelentkeznek még akkor is, ha a két nyelvben azonos szabályok érvényesülnek – a gyerek ezeket egyformán figyelmen kívül hagyja. Így például a gyerekek sem a magyarban, sem a németben nem választják el egy ideig az elváló igekötőket: **Én kiveszem; *Ich rausnehme* stb.

A kétnyelvűség minőségét természetesen elsősorban az életkor szabja meg: a második nyelv gyermekkori természetes elsajátítása kiegyensúlyozott kétnyelvűséghez vezet, pontosabban a második nyelv anyanyelvi szintű használatához,⁵ míg a pubertás utáni, s még inkább a felnőttkori nyelvsajátítás sokkal nehezkesebb, lassabb és hiányosabb, még akkor is, ha célnyelvi környezetben történik. Ekkor ugyanis az iskolai oktatásban már az anyanyelv szabályai is tudatossá válnak, és a második nyelv elsajátítása is tudatosan irányítottan történik. A szabályok ismerete és a spontaneitás úgymond fordított arányosságot mutatnak.

Hangsúlyozni kell, hogy a nyelvsajátításban a tanulók egyénileg különböző mértékben támaszkodnak első nyelvükre. Ugyanakkor általánosságban állíthatjuk, hogy azok a gyerekek, akik a második nyelvet szukcesszív módon sajátítják el, kognitív előnnyel rendelkeznek, a második nyelv elsajátítását egy magasabb szinten kezdhetik, mivel a nyelv és a beszéd általános elveit már ismerik, rendelkeznek mindazokkal a tanulási stratégiákkal, amelyek a nyelvsajátítást segítik (pl. hipotézisalkotás, generalizálás stb.).

2.3. A bilingvis elsőnyelv-elsajátítás időtartamáról

Az a gyerek, aki egyidejűleg két nyelvet sajátít el, adott esetben két egymástól merőben különböző nyelvi rendszerrel konfrontálódik. Ezért feltételezhető, hogy a bilingvis elsőnyelv-elsajátítás tovább tart, mint a monolingvis. Azt, hogy ez valóban így van-e, nehezen lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hiszen már a monolingvis nyelvsajátításnál is feltűnően nagy különbségeket látni: vannak gyerekek, akik már 15-16 hónapos korban egyszerű –

általában kéttagú – mondatokban beszélnek, míg másoknál erre még hónapokig, vagy akár egy évig is várni kell. Némely gyerekeknek jobbak a nyelvi adottságai, a nyelvérzéke, mint másoknak, azaz jobb a fonetikai kódolási képessége, a grammatikai érzékenysége, a memorizálási és az induktív nyelvtanulási képessége. (Vö. Singleton i.m. 9, aki a gyerekek anyanyelvi lexikai fejlődésében megfigyelhető nagy különbségek magyarázatánál a fonológiai memória szerepére utal, amely „gyermekenként eltérő hatékonysággal hozza létre a lexikai formák bevézésére szolgáló pontos memoriális kódot”.)

Megfigyeléseim szerint a bilingvis és a monolingvis elsőnyelv-elsajátítás időtartama között jelentős különbségeket semmiképpen sem lehet megállapítani, sőt inkább arról van szó, hogy a bilingvis gyerekeknek mind a nyelvi, mind a kognitív fejlődése dinamikusabb, hiszen a gyerekek két nyelv áll rendelkezésére ahhoz, hogy megismerje a világot, s azt megnevezve/kifejezve beilleszkedjen a különböző szociokulturális közegekbe.

3. A nyelvek dominanciájáról

A kétnyelvű gyerekeknél a két nyelv közötti szimmetria ritkán adott: tulajdonképpen az is megkérdőjelezhető, hogy létezik-e egyáltalán kiegyensúlyozott kétnyelvűség. Ehhez ugyanis olyan ideális körülmény kellene, hogy a beszélő minden szituációban, minden beszédpartnerrel, minden témával kapcsolatban bármelyik nyelvet használhassa, azaz az egész nyelvközösségnek kiegyensúlyozott bilingvisnek kellene lennie, s fenn kellene állnia annak a lehetőségnek, hogy mindkét nyelvet mind a formális, mind az informális kommunikációs szituációkban használni lehessen. A kiegyensúlyozott (kiegyenlített, balansz) és a nem kiegyensúlyozott (egyenlőtlen, domináns) kétnyelvűség (vö. ném. balancierte vs. unbalancierte Zweisprachigkeit) közötti különbségtételt tehát némi fenntartással kell kezelnünk.

Mivel a fentebb vázolt ideális szituáció aligha fordul elő, a kétnyelvű családokban megpróbálják az „egy személy – egy nyelv” elvét követni, azaz az anya következetesen az egyik, míg az apa a másik nyelvet beszéli. Ezt a stratégiát általában azokban a családokban alkalmazzák, amelyekben a szülők anyanyelve más. Ez a megoldás azonban megint csak nem elegendő ahhoz, hogy egy tartós és kiegyensúlyozott kétnyelvűséget érjünk el. Egyrészt azért nem, mert a család mikroközössége egy informális nyelvet használ, másrészt azért nem, mert a makroközösség nyelve sokkal meghatározóbb: ezen ugyanis szintúgy lehet barátokkal, ismerősökkel informális beszélgetéseket folytatni, ugyanakkor a formális interakciót ezen **kell** lebonyolítani. (Vö. Gumperz (1982), aki különbséget tesz egy ún. **we-code** és egy ún. **they-code** között. A they-code formális beszédhelyzetekben használandó, ill. olyan esetekben is, amikor ugyan a we-code effektív lenne, de markírozott. Ilyen eset áll pl. fenn, amikor a külföldi beszélő az utcán – félelemből stb. – nem akar feltűnni, s még a honfitársaival folytatott beszélgetésben is inkább a they-code-ot választja.)

A két nyelv viszonyában meghatározó annak a közösségnek a nyelve,

amelyben a gyerek egykorúakkal van együtt, azaz az óvoda, az iskola nyelve. A gyerekek ugyanis nyelvhasználatukban elsősorban a velük egykorúakhoz akarnak idomulni. Releváns tényező még, hogy mely nyelven történik valami, mert amely nyelven valamit átélnek, azon a nyelven mesélnek róla. (Ez a körülmény befolyásolja feltehetően azt is, hogy a gyerekek mely nyelven álmodnak.)

Sok külföldön élő család azt az elvet követi, hogy családi körben a szülők anyanyelvét beszélik. A gyerekek szókinccse azonban nem kiegyensúlyozott: az óvodában, az iskolában ugyanis sok olyan szót megtanulnak, amelyet a „tulajdonképpen” anyanyelvükben nem ismernek. Auer (1983: 201) ilyen esetben a diskursbezogenes code-switching terminust használja, amely azt jelenti, hogy bizonyos témákat szükségszerűen a makroközösség nyelvén kell megtárgyalni, másokat pedig a mikroközösségén.

A második nyelv használata tehát elkerülhetetlen. Bekövetkezik a két nyelv között egy funkcionális megkülönböztetés, amely a **diglosszia** egy sajátos fajtája. Az egyik vagy másik nyelv dominanciája nem minden egyes kommunikációs szituációra vonatkozik általánosan. Az, hogy a beszélő éppen melyik nyelvet preferálja, függ a beszédpartnertől, a témától, a kommunikáció céljától stb.

Ha a beszélő az egyik nyelvet gyakrabban használja, mint a másikat, akkor ez részkompetenciák sérüléséhez, sőt elvesztéséhez vezethet a másik nyelvben. Különösen veszélyeztetettek a produktív készségek, míg a receptív készségek ellenállóbbnak bizonyulnak. Másként kifejezve: sok, korábban aktív készség passzívvá válik azáltal, hogy a beszédben mellőzve van. Míg az egyik nyelv egy kidolgozott (ún. elaborált) kóddá fejlődik, addig a másik egyre inkább korlátozott (restringált) lesz, ami nyelvi korlátok kialakulását eredményezheti például azáltal, hogy a szókinccs egy része passzívvá válik.

Azt, hogy melyik nyelv „gyökerezik mélyebben”, például az álomban való beszéd, vagy a spontán interjekcionális megnyilatkozások mutatják többkevesebb bizonyossággal. Ha valaki hirtelen fájdalmat érez, megijed, vagy nagyon ideges és káromkodik – ezekben a szituációkban a domináns nyelven nyilatkozik meg. (A túl erős érzelmek persze nyelvkeveredéshez is vezethetnek – pl. Ádám 4;0 körömvágásnál: „Aber nicht runter|vág|en mein láb, das tut sehr weh és *sírok!*”)

4. A terminológiához

A kétnyelvűség-kutatásban terminológiai zűrzavar uralkodik – számtalan terminust használnak különböző jelentésekben (vö. Bartha 1999 és Földes 1999). A terminológiai káoszt e helyütt természetesen nem lehet végérvényesen megszüntetni, de a további vizsgálatok szempontjából elkerülhetetlen, hogy a kontaktusjelenségekre vonatkozó itt használt terminusokat tisztázzam, a közöttük lévő kapcsolatokban valamelyest rendet teremtsék. Az általam használt terminusokat az 1. táblázat szemlélteti:

1. táblázat

Kódváltás⁶ (ném. Kodewechsel/Sprachwechsel/Kode-Umschaltung; ang. Code-switching)	
<p>kódváltás a mondathatáron belül (ném. Kodewechsel innerhalb der Satzgrenze; ang. intrasentential Switching)</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>transzfer/kódkeveredés (ném. Kode-/Sprachenmischung)</p> <ul style="list-style-type: none"> • fonetikai transzfer (interferencia) • lexikai transzfer • nyelvtani transzfer (interferencia) 	<p>kódváltás a mondathatáron kívül (ném. Kodewechsel außerhalb der Satzgrenze; ang. extrasentential + intersentential switching)</p>

A **kódváltás** terminust olyan esetekben használom, amikor a beszélő egyazon kommunikációs aktuson belül áttér egyik nyelvről a másikra. (A kódváltás jelentheti az egy nyelv különböző változatai közötti áttérést is (pl. csoportnyelvek, szociolektusok, stílusrétegek, funkcionális stílusok stb.), ezt a jelentést azonban itt figyelmen kívül hagyjuk. Vö. pl. Borbély (2001), aki **nyelven belüli és nyelvek közötti kódváltást** különböztet meg.) Az áttérés az egyik nyelvről a másikra vagy a mondathatáron belül, vagy azon kívül történik. Ez utóbbi esetben nem beszélek kódkeveredésről. Az első esetben azonban, azaz a mondathatáron belüli kódváltásnál a két nyelv **fonetikai és/vagy lexikai és/vagy nyelvtani** elemei/tulajdonságai/szabályai keverednek egymással, az egyik nyelvből transzferálja őket a beszélő a másikba (vö. Weinreich 1976, aki azonban az interferencia terminust használja). A fonetikai és a nyelvtani transzfer sértheti a befogadó nyelv normáit, így módon **interferenciához**, interferenciális hibához (ném. Interferenzfehler) vezet. A lexikai szintű kódkeveredést azonban **pozitív transzfernek** tekintem, hiszen a kétnyelvű beszélők bilingvis kommunikációs módusának és racionális kommunikációs vezérlő elveinek messzemenően megfelel. Megjegyzendő, hogy a kétnyelvűek beszélt nyelvi normája egy jellemzően bilingvis norma, amely nem azonos az egynyelvű ún. retorikai normával (vö. Földes 2002a: 354). Földes (2002b: 48) a magyarországi németek nyelvhasználatában előforduló kontaktusjelenségek vizsgálata kapcsán megjegyzi: „In kognitiver Hinsicht sind Kontaktphänomene das Produkt einer simultanen Aktivierung von mehreren Kenntnissystemen. [...] Für die Sprecher handelt es sich um eine Art systemübergreifende Synonymie in einem größeren Rahmen, aus dem die am besten passenden Elemente, Strukturen oder Modelle ausgewählt werden können. (Einer weitgehend

zwei- bzw. mehrsprachigen Kompetenz dauerhaft eine nur einsprachige Performanz zuzuordnen, wäre m.E. ein Widerspruch in sich.) Daher werde ich diese Vorgänge als normale Erscheinungsformen und Ausprägungen innerhalb eines zweisprachigen Handlungsrahmens”.

5. Kódváltás a második nyelv természetes elsajátításánál

A második nyelv gyermekkori természetes elsajátítása tehát megfigyeléseim szerint egy messzemenően kiegyensúlyozott, koordinált bilingvizmushoz vezet.⁷ Ha ideálisak a kommunikációs lehetőségek, akkor ez nemcsak azt jelenti, hogy a gyermek a két nyelvben messzemenően kiegyenlített kompetenciával rendelkezik, hanem azt is, hogy ezek csaknem azonosak az anyanyelvi kompetenciákkal (noha ez nem szükségszerűen van így). A balansz kétnyelvűség nem jelent automatikusan kétszeres anyanyelvi tudást. Ezen kívül a két nyelv közötti dominanciaviszonyok, a két nyelvi kompetencia természetesen változhatnak is az egyén élethelyzetétől, körülményeitől függően, attól, hogy a beszélő aktuális mikro- és makrokörnyezetében éppen melyik nyelv dominál (vö. Bartha 1999: 184k.). (Vö. Wandruszka 1987: 46k.: „Mehrsprachigkeit ist kein verlässlicher endgültiger Besitz, sondern ein ständiges Lernen und Verlernen. In jeder weniger gebrauchten Sprache verliert man an Boden, man vergißt, man kommt aus der Übung, wie jeder von uns nur zu gut weiß, man kann seine Kenntnisse wieder auffrischen, wieder in Übung kommen...”)

A koordinált nyelvi rendszer Erwin-Tripp és Osgood (1986: 13) szerint az „igazi” kétnyelvűeknél tipikus, akik megtanulták azt, hogy pl. szüleikkel az egyik nyelvet használják, míg az iskolában vagy a munkahelyen a másikat. Ez tulajdonképpen olyan, mintha a beszélő „duplán monolingvis” lenne. A kódváltás problémamentesen zajlik, azaz a kommunikációs partnertől és/vagy a kommunikációs feladattól/céltól függően választja a gyermek a megfelelő kódot és a két nyelv keveredése csak elvétve figyelhető meg.

A koordinált kétnyelvűség kettős lexikai rendszerét a beszélő mentális lexikonában úgy ábrázolhatjuk, ahogy a 2. táblázaton látható:⁸

2. táblázat

koordinált (mellérendelt, „tisza”) kétnyelvűség (ang. coordinate bilingualism, ném. koordinierte Zweisprachigkeit)		
jelentés L ₁ 'Schlitten'	= vagy ≠	jelentés L ₂ 'szánkó'
↓		↓
ném. [ˈʃlɪtn]		m. [sʌŋko:]

6. A transzfer és az interferencia jelenségéhez

6.1. A fonetikai transzfer

A fonetikai transzfer megfigyeléseim szerint bilingvis elsőnyelv-elsajátításnál egyáltalán nem jellemző, hiszen a gyerek mindkét nyelv beszédhangjait képezni képes. (Ez a fajta interferencia inkább az idegennyelv-oktatásban figyelhető meg.)

A fonetikai interferencia koordinált kétnyelvűség esetén igen ritkán akkor léphet fel, amikor a gyerek olvasni tanul: a domináns nyelv artikulációs sajátosságai hatnak a másik nyelvre. (Kislányom például otthon már meglehetősen jól megtanult magyarul olvasni, amikor a német iskolai oktatás hatására a magyar szövegben a magyar szavakat is olykor németes kiejtéssel olvasta ki, pl. a szókezdő *t*-t hehezetesen, azaz a *tábla* szót nem így: [t^hbla], hanem így: [th^hbla].)

6.2. A lexikai transzfer

Míg a második nyelv gyermekkori természetes elsajátítása egy messzemenően kiegyensúlyozott, koordinált kétnyelvűséget eredményez, addig a bilingvis elsőnyelv-elsajátítás eredményeként – legalábbis a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában – egy összetett kétnyelvűség jön létre. A lexikai szintű kódváltás a mondathatáron belül zajlik, s több fajtáját figyelhetjük meg. (A lexikai transzfert bemutató példák fiunk, Ádám megnyilatkozásai 4;2 és 4;9 kora között.)

6.2.1. Lexikai elemek közvetlen kölcsönzése

A lexikai transzfernek ez a fajtája (vö. **lexikalische Entlehnung**) a bilingvis elsőnyelv-elsajátításnál megfigyeléseim alapján rendkívül tipikus. Jelen esetben német szavak kerülnek magyar megnyilatkozásokba, vagy éppen fordítva. A következő megnyilatkozásokban a német a bázisnyelv (mátrixnyelv), mivel ez a makroközösség nyelve, ez a domináns. (A fordított eset sokkal ritkább, pl. „Megstichlak egy messerval”. – Érdekes, hogy az eszközhatározó ragja nem hasonul, mint ahogy az igei személyrag sem tesz eleget a hangrendi egyeztetés szabályainak.)

A német megnyilatkozásokban a bilingvis hallgató számára a magyar szavak használata nem zavaró, mert azok adekvát mondatrészi szerepet látnak el, s morfológiailag is belesimulnak – mint a jövevényszavak – a befogadó nyelvbe:

- „Dann können wir *összevissza* fahren.“
(m. *összevissza* = ném. 'hin und her')
- „Wenn du fertig bist mit dem *Tanulás*...“
(m. *tanulás* = ném. 'Lernen')
- „Ich mache ganz alleine *Rend*.“
(m. *rend* = ném. 'Ordnung')

- „Die Räder sind in der *Csomagtartó*.“
(m. *csomagtartó* = ném. 'Kofferraum')
- „Ich hab' keine Lust zu *pakolni*.“
(m. *pakolni* = ném. 'aufräumen')
- „Ich will nicht mitgehen zu *sétálni*.“
(m. *sétálni* = ném. 'spazieren')

A lexikális transzfer leginkább tartalmas szavakat, nem pedig funkciós szavakat érint. Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy a felsorolt nyelvi adatokban a cselekvést jelentő igék és a főnevek dominálnak, a vizsgálatok szerint ugyanis ezeket a szófajokat sajátítja el leghamarabb a gyermek, s ezért mélyen az emlékezetébe vésődnek. Navracsics (1999: 140) vizsgálatai szerint – megfigyeléseimmel ellentétben – a kódkeverés a lexika szintjén „csak a nyelvelsajátítás legkorábbi szakaszában (1;6–2 éves korig) létezik”. Ezt azzal magyarázza, hogy „ekkor még olyan szűk a gyermek szókinccse, hogy a sikeres kommunikáció érdekében azt mond, amit tud. Ismeretes, hogy a kétnyelvű gyermek a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában nem fordít, tehát nem egyformán raktározza a két nyelv egyes elemeit. Nem egy az egyhez lexikai megfeleltetés megy végbe, hanem bizonyos lexikai vagy grammatikai elemeket előbb tanul meg az egyik nyelven, másokat később.” Navracsics tehát akkor beszél kódkeverésről, „amikor az egyik kódismeret hiányossága miatt fordul a gyermek a másik kódhoz” (vö. uo.; kiemelés tőlem – F. E.). Ilyen valóban előfordul, vö. pl. Angéla (5;2) megnyilatkozása a fürdőszobában, amikor nem mert belemenni a kádba, merthogy: „Ein *pöszmöt* drine ist”. Vagy például arra a kérdésemre, hogy „Wie heißt die Frau vom König auf Ungarisch?” Ádám (5;4) így válaszolt: „Prinzessin”. A válasz egyrészt azt mutatja, hogy a gyerek nem tudja a szavakat nyelvekhez kötni, másrészt pedig arról van szó, hogy mivel lényegesen többet meséltem neki németül, mint magyarul, a mesékkel kapcsolatos „szakszókinccsel” aktívan csak németül rendelkezett (pl. *Hexe, Zauberer, Stiefmutter, Schloss, Schneewittchen, Aschenputtel* stb.).

A továbbiakban Navracsics (i.m. 140k.) felsorolja azokat az okokat, amelyek lexikai szinten kódváltáshoz vezetnek. – Érthető a lexikai kölcsönzés a másik nyelvből, ha a mátrix-nyelvben lexikai hiány van, vagy ha a kölcsön-elem jelentésárnyalata, jelentésterjedelme vagy stiláris jellemzője más, felmerül azonban a kérdés, mivel magyarázható a kódváltás a messzemenően kiegyensúlyozott bilingvizmus esetében, amikor olyan szavak kölcsönzése történik, amelyek sem denotatív, sem konnotatív jelentésükben nem különböznek a mátrix-nyelv adott elemétől, amikor tehát sem a kódismeret hiányossága, sem a kódok közötti differencia nem nyújt magyarázatot a kódváltásra.

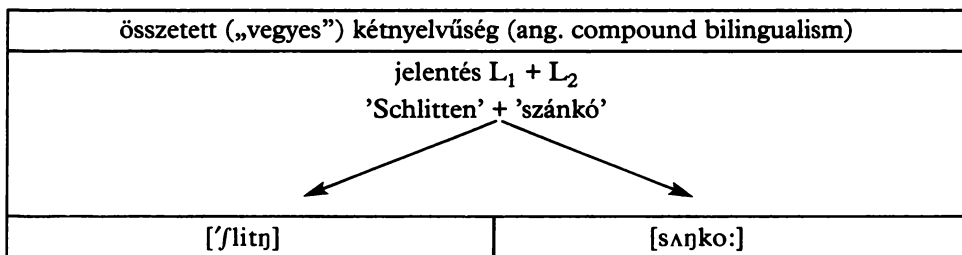
Az ok minden valószínűség szerint abban keresendő, hogy a bilingvis elsőnyelv-elsajátítás (kezdetben) **összetett kétnyelvűséget** eredményez, amely azt jelenti, hogy egy jelentés/képzet/jelzett két hangsort evokál, amelyeket a kétnyelvű gyermek mint egyazon nyelvi rendszer – messzemenően teljes – szinonimáit fogja fel. A gyermek tehát kezdetben még nem ismeri

fel, hogy a két fonológiai realizáció két különböző nyelv lexikájához tartozik, amelyeket „nem szabad” tetszés szerint felcserélni.⁹

Az a kétnyelvű gyermek tehát, aki a két nyelvet párhuzamosan sajátítja el, a szavakat egy közös tárolóban (ném. Speicher) raktározza, s mivel ezek szemantikailag rögzültek, nem kötődnek egyes nyelvekhez, hanem az emlékezetben ugyanúgy összefüggnek egymással, ugyanolyan mező- és asszociációs összefüggéseket mutatnak, mint egyszó nyelv szavai. Gondoljunk csak ilyen kijelentésekre, mint: „Morgen nehmen wir zwei *Schlitten* mit, oder wir können auch so sagen: *szánkó*”. (A szójelentés-reprezentációs modellekhez vö. Engelkamp [1985], aki ismerteti a különböző hálómodelleket – mint pl. a korai asszociációs modelleket, a hierarchikus asszociációs modellt, a kategorizációs, a propozíciós modellt –, a referenciális modelleket, az ún. integratív modellt stb.)

Az összetett bilingvis beszélő mentális lexikonát a következőképpen szemléltethetjük egy egységes rendszerként, amint az a 3. táblázaton látható:

3. táblázat

A kódifferenciálás nem történik meg, hiszen a két rendszer mint **egy** egységes kód működik. (Az „egységes nyelvi rendszer hipotézis”-hez [One System Hypothesis] és annak kritikájához, ill. az elkülönült nyelvi rendszerek hipotézishez [Separated System Hypothesis] vö. Navracscics 1999: 87kk. További szakirodalmat l. uo.) A beszélő szemszögéből nem történik transzfer az olyan megnyilatkozásokban, mint pl.: „Ich bin so *dick* wie ein *köber*”. Az ilyen példák ellentmondanak annak a véleménynek, miszerint a gyerekek kezdettől fogva két rendszerrel rendelkeznek és ellentmondanak annak a nézetnek is, amely szerint a lexikális kölcsönzés oka csupán – vagy elsősorban – az egyik kód, vagy annak birtoklásának hiányosságai rejlik, vagy akár a könnyebb artikulációban. Arról van szó tehát, hogy a két nyelv szavai közös mezőket alkotnak, s az ún. Priming-effektus két nyelv viszonylatában is működik, azaz az egyik nyelv eleme a másik nyelv elemét is előhívhatja a hosszú távú emlékezetből a beszédprodukciónak során, hiszen egy szemantikai hálóba tartoznak.

Megjegyzendő, hogy a két nyelv ekvivalens elemei a messzemenő szemantikai és stílári egyezések ellenére, (ill. amellet is) mutat(hat)nak emocionális különbségeket. A szavak elraktározásánál ugyanis mindenkor fontos szerepet játszik az a nyelvi és szituációs kontextus, amelyben megtanultuk őket: a szavaknak több-kevesebb emocionális töltetük van. Az érzelmi töltés

döntheti el, hogy a gyermek ugyanazon tárgyra a *Schlitten* vagy a *szánkó* megnevezést használja. (Vö. még Zimmer, D. E. [1986: 53]: „In die Bedeutung jedes Wortes geht mit ein, in welchen emotionalen Kontexten die Wörter vermittelt wurden”. Vö. még Singleton (i.m. 10) is, aki szerint „bármekkora is a „kulturális átfedés” két nyelvközösség között, mindig lesznek a jelentésnek olyan területei, elemei, amelyek esetében nincs teljes megfelelés”).

6.2.2. Lexikai transzfer morfémakeveredéssel

Lexikai transzfer kevert morfémaszerkezeteket is eredményezhet, azaz magyar szavak kapnak német toldalékokat, vagy fordítva, ill. kettőnél több morféma is keveredhet egy szóelőforduláson belül. A morfológiai szerkezet szempontjából döntő, hogy a megnyilatkozás szándékoltan magyar vagy német nyelvű-e, ugyanis a mátrix-nyelv határozza meg mindenkor a morfológiai szerkezetet, s ily módon a megnyilatkozások grammatikailag helyesek.

Magyar mint mátrix-nyelv:

- „Apa fog húzni a *schlitten* | **en**.” (= ’Vati wird mich auf dem **Schlitten** ziehen.’)
- „Láttunk ott egy *katze* | **t** ott kint és adtunk neki *milch* | **et**.” (= ’Wir haben dort draußen eine **Katze** gesehen und haben ihr **Milch** gegeben.’)
- „Angéla nem akar *be* | *lassz* | **ni**.” (= ’Angéla will mich nicht hinein | **lass** | **en**.’)
- „Nem tudom ezt a golyót *ki* | *krig* | **ni**.” (= ’Ich kann diese Kugel nicht heraus | **krieg** | **en**.’)
- „Föl kell azt *rissz* | **ni**.” (= ’Man muss das – d.h. die Verpackung der Schokolade – **aufreißen**.’)
- „Nekem kék az *aug* | **om**?” (= ’Sind meine **Auge** | **n** blau?’)

Német mint mátrix-nyelv:

- „Du sollst reinkommen, wenn wir *összepakol* | **t** haben.“ (*összepakolt* = ’aufgeräumt’)
- „Ich hab’ die Gurken *ge* | *zabál* | **t**.” (*gezabált* = ’aufgefressen’ “ *zabálni* = ’fressen’)
- „Hast du die Legos *ein* | *ge* | *porszívóz* | **t**?” (*eingeporszívózt* = ’(mit dem Staubsauger) aufgesaugt’ “ *porszívózni* = ’staubsaugen’)
- „Mein **Kaja** ist nicht *aus* | *ge* | *hül* | **t**.” (*kaja* = ugs. ’Essen’; *ausgehült* = ’abgekühlt’ “ (*ki*) *hül* *ni* = ’abkühlen’)
- „Komm mal! Ich will dir was im Kinderzimmer *mutat* | **en**.” (*mutatni* = ’zeigen’)

A felsorolt példákat nem tekintem „hibáknak”, hiszen a grammatikai szabályok nem sérülnek: a lexikális elemek teljes integrációja valósul meg a mátrix-nyelvhez történő fonetikai és morfológiai hasonulással. Az ilyen nyelvi adatok nem a nyelvi kompetencia hiányosságairól tanúskodnak, hanem éppen ellenkezőleg: azt mutatják, hogy a beszélő mindkét nyelvben olyan

kompetenciával rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy nyelvtanilag és szemantikailag korrekt mondatokat alkosson, az pedig teljesen irreleváns, mely nyelvből veszi megnyilatkozásaiban a szavakat.¹⁰ (Sok transzfer ösztönös nyelvi alkotás, egyéni innováció eredménye, amely abból a törekvésből ered, hogy gondolatainkat igyekszünk szemantikailag a legtalálóbban és morfológiailag a legegyszerűbben kifejezni. Vö. Ádám (5;0) megnyilatkozását süteményevés közben: „Mama, du hast uns gar nichts gegeben, wo wir darauf|*morzsál|ni*”.)

Mint láttuk, a szintaktikai szerkesztésben nem fordulnak elő hibák, ami arra utal, hogy az a bilingvis gyermek is, aki a két nyelvet egyszerre sajátítja el, igyekszik ezen a nyelvi szinten a két rendszer elkülönítésére. Feltehető, hogy az összetett lexikon mellett egy elkülönült szintaxisról beszélhetünk.

6.2.3. Hamis barátok (*faux amis*)

A két nyelv lexikai elemei között lévő hangzásbeli hasonlóságok, különösen a homofónia negatív transzferhez vezethetnek. Ilyen ún. hamis barátok pl.: ném. *Ohr* ('fül') ≠ m. *orr*. A magyar-német kétnyelvű gyerekek magyar megnyilatkozásaikban sokszor még iskolás korukban is „orr”-t ([ór]-t) mondanak 'fül' jelentésben a német szó analógiájára.

6.2.4. Tükörfordítások

A tükörfordítások szintén a negatív transzferhez sorolandók (ilyenkor beszélünk a magyarban germanizmusokról): a szó szerinti fordításnál az összetett szó tagjait, ill. a származékszó morfémaikat elemenként ültetjük át a másik nyelvre, pl.:

m. *fel|venni* ('felemelni', ill. 'ruhát, cipőt stb. felhúzni') ← *fel-* ige-kötő (ném. 'hoch-, auf-, an-') + *venni* cselekvést jelentő ige (ném. 'nehmen', 'ziehen') → tükörfordítás: ném. **hochnehmen* ('ruhát, cipőt stb. felvenni')

Példák:

- * „Papa, kannst du mir meine Uhr **hochnehmen**?”
- * „Wo soll ich den *Nadrág* **runternehmen**?” (← m. *levenni*)
(helyesen: Wo soll ich die Hose ausziehen?)
- * „**Fölveszed** nekem a dzsekim?”

6.3. A grammatikai interferencia

A grammatika területén végrehajtott transzfer általában „hibákat” idéz elő a beszédben, hacsak nem egyeznek meg a két nyelv grammatikai kategóriái/szabályai. Általában a domináns nyelv szabályait transzferáljuk a másikba. Szemléletes példát adnak a tagadásnál elkövetett hibák: míg ugyanis a németben csak egyszer tagadunk, addig a magyarban kettős tagadás van:

* „Senki nézi a tévét.” ← Niemand/Keiner sieht fern.

A német analógiás hatását látni a következő példában is:

* „Én is nem ...” ← Ich auch nicht ...

7. A transzfer és az interferencia mint a nyelvelsajátítás tanúi

Az előbbieken felsorolt nyelvi adatok – amelyekben egy szóalakon belül magyar prefixum + német szótő + magyar szuffixum, ill. német prefixum + magyar szótő + német szuffixum keverednek egymással – mutatják, hogy a behaviorista nézettel ellentétben a nyelvelsajátítás nem (csak) imitáción alapul. Anélkül, hogy itt a különböző racionalista (nativista) és empirista nyelvelsajátítási elméletekre (vö. pl. Wode 1988: 47kk.) kitérnék, az adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a nyelvelsajátítás alapján **indukció, generalizálás és kipróbálás** útján történik. A gyermek tehát nem a felszín, nem az egyedit tanulja meg, hanem a hallott közlésekből elvonatkoztatja a szabályokat, hipotéziseket alkot, azaz általánosítja, generalizálja a felismert szabályszerűségeket, melyeknek helyességét saját beszédprodukcióiban teszteli. A folyamatot egy példával megvilágítva: a németül tanuló gyermek pl. felismeri, ha a múltból beszélünk, akkor az igét egy *-t* elemmel töldjük meg (így keletkeznek azután olyan alakok is, mint pl. *(ich) schreibte, *leste stb.). A gyerek például felismeri, hogy a magyarban az igék egyes szám 3. személyben (általában) *-i*-re végződnek, pl. *eszi, kéri, nézi, kérd(éz)i, szereti, hiszi* stb. Így jönnek létre az ilyen alakok: **tudi*, **biri* stb. (Angéla lányunknál kb. 3 éves korában ez a jelenség tipikus volt.) (Ez az ún. **túláltalánosítás** – ném. Übergeneralisierung/Überdehnung – jelensége, amely a szószemantika területén éppúgy megfigyelhető, amikor is a gyermeki szóhasználatban a szójelentés kiterjedése nagyobb a normatív használatnak megfelelőnél, pl. a *vauvau* nem csak kutyát, hanem minden szőrös állatot, vagy talán még a plüssállatokat is jelenti. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ennek a jelenségnek az ellenkezője, azaz az ún. **szűkítés** [ném. Unterdehnung] sokkal ritkább, ami azzal magyarázható, hogy a gyerek az általánosan jellemző, azaz szembeszökő külső jellemzők alapján nevezi meg kezdetben a külvilágot.)

A szabály érvényesítésénél a kétnyelvű gyermek számára teljesen mellékes, hogy a szóelemek különböző nyelvekhez tartoznak.

A nyelvelsajátítás felvázolt útját mutatják a következő példák is:

* „Dann leg’ ich die *Golyó* |*s* rein.”

* „Ich werfe die *Labdá* |*s* rein.”

* „Ich helfe die *Kereke* |*s* zu *kivinni*.”

Az olyan többes számú alakokból, mint pl. (*die*) *Omas*, (*die*) *Sofas*, (*die*) *Muttis* stb. alkotta meg a gyermek azt a szabályt, hogy a magánhangzóra végződő főnevek többes számát egy *-s* szuffixummal képezzük. A magyar

szótövek többes száma tehát ily módon szabályszerűnek tekinthető. (A kivételeket kezdetben itt sem veszi figyelembe a gyermek.)

A bilingvis beszélők egy harmadik nyelv elsajátításánál is előnyös helyzetben vannak. Olyan nyelvi kompetenciákkal rendelkeznek ugyanis, amelyek alapján számos nyelvelsajátítási stratégia alakítható ki. Ezek a beszélők az egynyelvű beszélőknél könnyebben tudnak hipotéziseket alkotni, amely a nyelvelsajátításhoz elengedhetetlen. (Vö. Bartha [1999: 180] is, aki [Hakutára és Diazra hivatkozva] hangsúlyozza: „a bilingvis gyerek igen korán képes különválasztani a szóalakot és annak jelentését – mivel hamar kialakul benne a nyelvek strukturális sajátosságának elemzésére és értelmezésére irányuló képesség, az úgynevezett *metanyelvi tudatosság*”.)

Utalnunk kell arra is, hogy a hipotézisalkotás az irányított nyelvtanulásnál is fontos szerepet játszik: a nyelvtani szabályokat a tanuló nem csak a tanár magyarázatai alapján sajátítja el, hanem ő maga is aktívan részt vesz a szabályok „megalkotásában”. Ezt tanúsítják azok a normától való eltérések, amelyeket azért nevezünk „okos” hibáknak, mert ezek valójában logikus hipotézisalkotás eredményei. Az egynyelvű beszélőkkel ellentétben, akik az idegen nyelvet csupán anyanyelvi kompetenciájukra támaszkodva próbálják elsajátítani, a kétnyelvű nyelvtanulásánál egy multilingvális transzferről beszélhetünk, amely a nyelvtanulást lényegesen megkönnyítheti.

8. Összegzés

A gyermekkori ún. szerzett kétnyelvűség két fajtáját vizsgáltuk, különös tekintettel a kódváltásra és a kódkeveredésre. Azért különítettük el a két típust, mert a kétnyelvűség fajtája messzemenően meghatározza, hogy egy bilingvis beszélő interakcióján belül kódváltás történik-e, s ha igen, akkor az hogyan zajlik le. A mentális lexikon elrendeződésénél is mindenképpen figyelembe kell venni, miféle kétnyelvűségről van szó, azaz mely életkorban, milyen nyelvi és szociális környezetben és egyszerre, vagy valamelyes időbeli eltolódással sajátította el a beszélő a nyelveket (vö. Bartha 1999: 40 és 163kk.). A kétnyelvűség típusai tehát – noha sok közös vonásuk is van – mindenképpen külön kezelendők.

A szukcesszív kétnyelvűség esetén a kódváltás pragmatikai szempontok figyelembe vételével zavartalanul zajlik, a mondatháron belüli kódkeveredés nem jellemző. Ez arra utal, hogy a bilingvis gyermek mentális lexikonában a két nyelv elemei elkülönülnek egymástól, azaz a gyermek két rendszerrel dolgozik. Az a bilingvis gyermek ugyanis, aki az első nyelvet korábban elsajátította, a második nyelv lexikai elemeihez más mentális reprezentációkat rendel, különösen akkor, ha a közeg is más, amelyben az új nyelvet elsajátítja. A primer, azaz szimultán kétnyelvűség esetén azonban a beszélő megnyilatkozásaiban a legkülönbözőbb – főleg lexikai – transzferjelenségeket lehet megfigyelni. Ez arra utal, hogy a beszélő összetett kétnyelvű: a gyermek akkor is közös mentális reprezentációkkal dolgozik, ha az egyik nyelv inkább a makroközösséghez, a másik pedig inkább a mikroközösséghez

kapcsolódik. Az ő mentális lexikonában a két nyelv lexikai elemei igen változatos módon kapcsolódnak egymáshoz, s különböző paradigmaticai és szintagmatikai mezőket alkotnak.¹¹ Így fordulhat elő, hogy az egyik nyelv elemei a másik nyelv elemeit asszociálják, s a kevert asszociációs mezők a beszédben lexikai kölcsönzéshez vezetnek. (A lexikális transzfert segíti, hogy a beszédpartner szintén bilingvis kommunikációs modussal rendelkezik, s így a kevert nyelvi megnyilatkozásokat teljesen természetesnek fogja fel.) A nyelvi adatok alapján joggal feltételezhető, hogy az összetett bilingvis beszélő lexikona egy tárolóban kap helyet, azaz a beszélő **egy** lexikai rendszerrel dolgozik, amelynek variábilis elemei között nagy szabadsággal válogathat, hiszen azok egymással mind szemantikailag, mind grammatikailag kongruensek/kompatibilisek. (Az ún. pókháló-elmélethez vö. Gósy 1999.) A valóság adott szeletének megnevezése tulajdonképpen úgy történik, mint az egynyelvű beszélőknél: a gondolkodási folyamatok vagy a külső ingerek észlelése aktiválnak egy kognitív reprezentációt, mellyel több szó is korrelálhat – a megnevezés a mentális képzetnek a nyelvbe való átültetése, amely választás eredménye az emlékezetből előhívott szavak közül (vö. Zimmer, H. D. 1985b: 324kk.).¹² A kísérletek tanúsága szerint a szavakra való emlékezés kategóriákban, azaz hiperonimákhoz kötött tömbökben történik, tehát az emlékezet a szóhalmazt rendezi, s a rendszerezés alapját a hálóösszefüggések adják, amelyek olyan szavakat is összekötnek, amelyek két különböző nyelvhez tartoznak ugyan, de sok közös szemantikai jeggyel rendelkeznek. A különbség csak annyi, hogy a választható szavak nem egyazon nyelvhez tartoznak. A kezdeti összetett kétnyelvűség azonban a nyelvi tudatosság fejlődésével egyre inkább koordinálttá válik. A koordinált kétnyelvűség felé való látványos elmozdulás – a rendelkezésekre álló nyelvi adatok alapján – körülbelül ötéves korban figyelhető meg, vö. Wode (1988: 160).¹³

Jegyzetek

¹ A kétnyelvűségnek köztudottan számos definíciója létezik. A definíciós skála egyik végén az a szűk értelmezés (maximális, ill. maximalista meghatározás) áll, amely szerint a kétnyelvűség kettős egynyelvűségnek tekintendő, míg a tág értelmezés (minimális, ill. minimalista meghatározás) ennél sokkal kevesebbet, pl. a receptív készségek, vagy egy alapvető nyelvi készség meglétével is beéri. Bartha (1999: 40) hangsúlyozza, hogy egy egységes definíció már csak azért sem lehetséges, „mert az egyének kétnyelvűsége [...] nem más, mint az eltérő beszélők által különbözőképpen megszerzett státusz”, amely ráadásul (leginkább) külső tényezők hatására változhat is. Bartha (uo.) funkcionális megközelítésű definíciója szerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezési során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ”. A jelen vizsgálat számára ugyancsak Bartha definícióját veszem át, de az általa 2002-ben módosított változatot. Kétnyelvű tehát az, aki „a mindennapi érintkezési során két vagy több nyelvet kommunikatív, társadalmi-kulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ **(vagy e használati képességgel rendelkezik)**” (Bartha 2002: 57) (kiemelés tőlem – F. E.).

(A kétnyelvűség meghatározásaihoz vö. Bartha 1999: 31kk. és 2002: 56k., valamint Grosjean 1992: 51: „Bilingualism is the regular use of two [or more] languages, and bilinguals are those people who need and use two [or more] languages in their everyday lives”.)

- ² A férjem és az én anyanyelvem is magyar, a makroközösség nyelve azonban német volt. Ami azonban a kommunikációs stratégiát illeti, mi csak kezdetben beszéltünk kizárólag magyarul a gyerekekkel. Mindketten folytattunk germanisztikai tanulmányokat, azaz beszéltünk és beszélünk németül. Kiutazásunkkor a családi szféra mikroközösségében azért használtuk kizárólag anyanyelvünket, mert a lányom ezt beszélte és értette, ill. a fiam is ezt értette, noha még egyáltalán nem beszélte. A makroközösség azonban egyre inkább megváltoztatta kommunikációs stratégiánkat. A gyerekek német barátokra tettek szert, óvodába jártak, s amilyen mértékben egyre inkább elsajátították a németet mint környezeti nyelvet, abban a mértékben – a magyar mellett – a privát szférában is kellett használnunk ezt a nyelvet. Az óvodai történésekről pl. csak és kizárólag német nyelven voltak hajlandók beszámolni, attól függetlenül, hogy az arra vonatkozó kérdés németül vagy magyarul hangzott el. Ezt a gyerekek megteheték, hiszen tudták, hogy családi körben a bilingvis kommunikációs módus teljesen természetes, azaz váltakozva lehet hol az egyik, hol a másik nyelvet használni. Arra természetesen vigyáztunk, hogy a gyerekek kevert nyelvi inputot ne kapjanak. (Vö. Grosjeanra [1997: 7] támaszkodva Földes [2002b: 47] és Navracsics [1999: 78] is, akik a kétnyelvűek kommunikációs gyakorlatát egy kétpólusú rendszerben, egy kontinuumban mozogva képzelik el: az egyik pólust a tisztán **monolingvis diskurzusmód/ nyelvhasználati mód/beszédmód**, míg a másikat a **bilingvis diskurzusmód** [ném. Diskursmodus] jellemzi, s ezek között számtalan átmeneti kommunikációs mód van. – Nyilvánvaló, hogy a kétnyelvű beszélőkkel folytatott kommunikációban – ha a téma is úgy kívánja – a bilingvis diskurzusmód kerül előtérbe.)

Noha fiunk születésétől másfél éves koráig csak magyar szót hallott, mégis szimulán bilingvis nyelvelsajátításról beszélek az ő esetében, mert produktív nyelvi kompetenciája másfél éves korára még nem alakult ki, a magyar nyelv rendszere nem szilárdult meg a nyelvi kompetenciájában. (Mivel a két nyelv párhuzamos elsajátítása fiunknál ugyan még a 2. életév előtt, de a születés utáni első hónap után kezdődött, De Houwer [1995: 222k.] ebben az esetben a BSLA, azaz Bilingual Second Language Acquisition terminust használná. A fentebb elmondottak alapján azonban – mivel a gyerek csak receptív készségeknél volt birtokában – indokoltnak tartom a BFLA, azaz Bilingual First Language Acquisition, azaz bilingvis első nyelvi elsajátítás megnevezést. A BSLA terminus egyébként sem egyértelmű.)

- ³ Navracsics (2001: 52) egy ilyen vizsgálata kapcsán joggal jegyzi meg maga is a következőket: „Hangsúlyoztam a feladat ismertetésekor, hogy az első spontán reakcióra vagyok kíváncsi, lényegtelen, hogy melyik nyelven adnak választ. Bár a kísérleti személyek kétnyelvű beszédmódban voltak a teszt alatt [...], a magyar hívószavak **valószínűleg** közelebb sodorták őket a magyar egynyelvű beszédmódhoz, mint a kétnyelvűhöz” (kiemelés tőlem – F. E.). Majd később (i.m. 57): „A nyelvi kontaktusok vizsgálatok fontos megjegyezni, hogy **mindkét csoport tagjai kétnyelvű beszédmódban voltak a kísérlet folyamán [...], hiszen a kísérletvezető olyan személy volt, aki ismerte a kísérleti személy mindkét nyelvét.** A kétnyelvű beszédmódban sűrű kódváltás várható el, hiszen a nyelvi kontroll igen gyenge. Ennek ellenére a kódváltások száma csekély: az 1. csoportnál 5,2%, a 2. csoportnál 6,2%. **Ennek magyarázata nagy valószínűséggel az, hogy a teszt magyar nyelvű volt, azaz minden hívószó magyarul hangzott el. Köztudott, hogy a kétnyelvűek a beszélgetés során az egynyelvű és a kétnyelvű beszédmód között húzható kontinuum különböző pontjain helyezkednek el. Jelen esetben valószínű, hogy az egynyelvű beszédmód irányába mozdultak el, mivel a mátrix-nyelv a magyar volt**” (kiemelés tőlem – F. E.).

- ⁴ Amikor a nyelvhasználót kettős csoporttudat és kettős kulturális identitás jellemzi, **bikulturális kétnyelvűségről** beszélünk (vö. Bartha 1999: 195). (A kettős identitás jutott kifejezésre az olyan kijelentésekben is, mint: „Wir sind ein bisschen ungarisch und ein bisschen deutsch” [Angéla 5;5], vagy pedig amikor Németországból hazatartunk Magyarországra látogatóba: „Wir fahren von zu Hause nach Hause” [Angéla 5;6]. (A nyelvi attitűd fogalmához vö. pl. Borbély 1995: 287.)
- ⁵ Noha a Bloomfield képviselte nézet – mely a kétnyelvűséget tulajdonképpen kétszeres egy nyelvűségként fogja fel, tehát aszerint értékeli, hogy a kétnyelvű megnyilatkozásai mennyiben felelnek meg az egy nyelvű normáknak – elavult, mégis elkerülhetetlen a két nyelvi kompetencia anyanyelvekkel való összevetése, hiszen a kétnyelvűség bizonyos fajtájánál – amikor az jobb munkalehetőséget, esetleg külföldi munkavállalást vagy tanulmányokat, magasabb presztízst, tehát társadalmi előrejutást jelent – a normatív szemléletű megközelítés mégiscsak érthető. (Vö. még a félnyelvűség, az ún. szemilingvizmus, ill. a kettős félnyelvűség, azaz az ún. szemibilingvizmus fogalmát – Bartha 1999: 179.) (Megszorításként meg kell jegyezni, hogy már az ideális „native speaker” is – aki anyanyelve minden változatát és szintjét ismeri – csupán fikció.)
- ⁶ Földes (2002a: 355) egy tanulmányában a német Sprachenmischungsphänomene terminust használja átfogó kategóriaként, s ez alá sorolja az ún. Transferenz és az ún. Kode-Umschaltung stb. jelenségeket. Ez a terminológiahasználat szintűgy átlátható és logikus.
- ⁷ A megkülönböztetés Weinreich (1953: 9kk.) nevéhez fűződik. Ő három típust különböztet meg: **koordinált (mellérendelő), összetett és alárendelt (alárendelő) kétnyelvűséget**. Egyetérték azonban az utóbbi típusnak a koordinálthoz való sorolásával (vö. Ervin és Osgood 1954 is). Megjegyzendő az is, hogy egyesek elvetik a koordinált és az összetett kétnyelvűség közötti terminológiai megkülönböztetést (pl. Diller 1986). Ezen különbségtétel nélkül azonban aligha volna megmagyarázható a kódváltás, a kódkeveredés és a mentális lexikon elrendeződése stb.
- ⁸ Azt, hogy a mentális lexikonban az anyanyelv és a második nyelv (vagy esetleg még a harmadik is) elkülönülnek egymástól, pl. az afáziakutatás eredményeivel próbálják alátámasztani: az agykárosodást szenvedett páciensek a korábban beszélt nyelveiket nem egyszerre, hanem egymás után nyerik vissza (vö. Singleton i.m. 13).
- ⁹ Vö. Wode (1988: 159): „Abgesehen davon, daß L1-mehrsprachige Kinder den Wortschatz mehrerer Sprachen lernen müssen, gibt es keinen Anlaß anzunehmen, der Erwerb des Lexikons verlaufe bei L1-Mehrsprachigkeit grundsätzlich anders als bei L1-Monolingualismus. Anfangs sind die Lexika nicht nach Sprachen getrennt. Die Kinder erlernen Vokabeln aus beiden Sprachen und handhaben sie als verfügten sie nur über ein einziges Lexikon. [...] Manche Kinder lernen die entsprechenden Wörter für ein Denotatum aus beiden Sprachen und verfügen damit über Doubletten, also gewissermaßen über Synonyme, z.B. dt. *da* und engl. *there*.”
- ¹⁰ Földes (2002b: 55) (Oksaarra hivatkozva) egy **normatív és egy racionális kommunikatív vezérlő elvet** (ném. *normatives vs. rationelles Leitkonzept*) különböztet meg, s megállapítja, hogy a kétnyelvű beszélőre ez utóbbi jellemző, amely egyfajta bilingvis **optimalizációs stratégiának** (ném. *bilinguale Optimierungsstrategie*) tekintendő, melynek egy bizonyos kommunikációs cél minél hatásosabb elérése a célja. Ezért tehát: „Es kommt nicht in jedem Kontext auf die (in unilingualer Hinsicht) „lupenreine” Verwendung von Lexik, und Grammatik an, sondern oft auf das flexible und gewandte Kombinieren wie auch auf das strategisch-taktische akrobatische „Jonglieren” mit den Sprach (varietät)en”. – Ezek a megállapítások ugyan a magyarországi németek nyelvhasználatának vizsgálata kapcsán születtek, de – ha ösztönösen is – ilyen elveket érvényesít a bilingvis gyermek is.
- ¹¹ Navracics (2001: 53k.) a mentális lexikonban tárolt információk között a következő fő szemantikai kapcsolatokat különbözteti meg: szemantikai (pl. szinonimák, antonimák, hiponimák stb.); szintaktikai (szó szerkezetek); morfológiai (a szemanti-

kai alfajaként) (flexiós alakok, származékszavak stb.); lexikai (tükörfordítások) és fonetikai (homofónok stb.). (A forma és jelentés szerepének, azaz a fonológiai és a szemantikai kapcsolatoknak mint rendezőelveknek a második nyelvi mentális lexikonban betöltött szerepéről, az erre vonatkozó különböző véleményekről vö. Singleton i.m. 11kk.)

- ¹² Azt, hogy a képzet mint mentális reprezentáció és a szó semmiképpen sem azonosak, többek között az ún. tip of the tongue-jelenséggel (a szakirodalomban olykor rövidítve: TOT) (ném. Zungenspitzen-Phänomen v. Phänomen des Auf-der-Zunge-Liegens) szokták bizonyítani, amikor is a szó úgymond a beszélő „nyelvén van”, de nem tudja kimondani, csak a képzetet más szavakkal – de pontosan – körülírni. (A „nyelvem hegyén van”-jelenséghöz vö. Gósy 1999: 131 is.) Ugyanígy bizonyítékul szolgálnak az ún. split-brain-páciensek (ném. Spalthirn-Patienten), akiknél a két agyfélteke közötti összekötő hidat, az ún. corpus callosumot kettéválasztják (általában az epilepsziás rohamot okozó kontrollálatlan elektromos kisülések továbbhaladásának meggátlására). A két agyfélteke között így az összeköttetés megszűnik, aminek következményeként a páciens nem tudja megnevezni azt a tárgyat, amelyet a bal arcmezőben lát. Ezek az ingerek ugyanis a jobb agyféltekébe jutnak, amely azonban – mint mondtuk – a „beszélő” bal agyféltekével nincs összekötve. Attól függetlenül azonban, hogy a páciens nem tudja kimondani a megfelelő szót, a látott tárgyat azonosítani tudja, jellemezni, tehát rendelkezik a tárgy kognitív reprezentációjával, azaz a képzetel. (Vö. Wode 1988: 68kk., Zimmer, H. D. 1985a: 276 és 1985b: 324k.)

A beszédprodukción Schlesinger-féle modellje szerint a megnyilatkozás hátterében egy nyelv előtti kognitív struktúrából kell kiindulni, amelyből az ún. koagulációs folyamatban egy szemantikai struktúra (ún. I-Marker, azaz Input Marker) kerül előtérbe, s amely végül a különböző realizációs szabályok (pl. relációs, lexikalizációs, kongruencia- és intonációs szabályok) segítségével egy adekvát nyelvi formában jut kifejezésre. A megnyilatkozást tehát több protoverbális szint is megelőzi. (Vö. Hörmann 1991: 107kk. hivatkozva Schlesingerre [1977].) (A lexikális hozzáférés folyamatához a beszédprodukción vö. Leveltre [1989] hivatkozva Gósy [1999: 128kk.] is, aki a lexikai válogatás szintje előtt ugyancsak egy fogalmi előkészítő fázisból indul ki.)

- ¹³ „Insgesamt ist es z. Zt. noch nicht hinreichend klar, wie und in welchen Zeiträumen sich die Differenzierung der Lexika bei L1-Mehrsprachigen vollzieht. Vermutlich ist es ein gradueller Prozeß, der unterschiedlich früh beginnen und unterschiedlich lange dauern kann.”

Irodalom

- Apeltauer, E. 1997. *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs. Eine Einführung.* Fernstudieneinheit 15. Berlin: Langenscheidt.
- Auer, J. C. P. 1983. *Zweisprachige Konversationen. Code-Switching und Transfer bei italienischen Migrantenkindern in Konstanz.* Dissertation. Universität Konstanz.
- Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Cs. 2002. A kétnyelvűség-kutatás néhány alapkérdése. In: Keszler B. & Kiss R. (szerk.) 2002. *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék. A 2000. október 16-án rendezett tudományos ülésszak előadásai.* Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 54–64.
- Borbély A. 1995. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben. In: Kassai I. (szerk.) 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 287–297.
- Borbély A. 2001. A nyelven belüli és a nyelvek közötti kódváltások gyakorisága. Kutatások a magyarországi románok nyelvmegőrzéséről és nyelvcserejéről. *Modern Filológiai Közlemények* 2002/1. 72–77.

- De Houwer, A. 1995. Bilingual Language Acquisition. In: Fletcher, P. & MacWhinney, B. (eds.) 1995. *Handbook of Child Language*. Oxford: Basil Blackwell. 219–250.
- Dijkstra, T. & Kempen, G. 1993. *Einführung in die Psycholinguistik*. Bern/Göttingen/Toronto/Seattle: Huber Verlag.
- Diller, K. C. 1986. „Kompositionelle“ und „koordinierte“ Zweisprachigkeit: ein begriffliches Artefakt. In: Raith, J. et al. (Hrsg.) 1986. *Grundlagen der Mehrsprachigkeitsforschung. Forschungsrahmen, Konzepte, Beschreibungsprobleme, Fallstudien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 19–25.
- Engelkamp, J. 1985. Die Repräsentation der Wortbedeutung. In: Schwarze, Ch. & Wunderlich, D. (Hrsg.) 1985. *Handbuch der Lexikologie*. Königstein/Ts.: Athenäum. 292–313.
- Ervin, S. & Osgood, Ch. E. 1954. Second language learning and bilingualism. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* (Supplement), 49. 139–146.
- Ervin-Tripp, S. & Osgood, Ch. E. 1986. Zweitsprachenerwerb und Bilingualismus. In: Raith, J. et al. (Hrsg.) 1986. *Grundlagen der Mehrsprachigkeitsforschung. Forschungsrahmen, Konzepte, Beschreibungsprobleme, Fallstudien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 12–18.
- Földes Cs. 1999. Zur Begrifflichkeit von „Sprachenkontakt“ und „Sprachenmischung“. In: Lasatowitz, M. K. & Joachimsthaler, J. (Hrsg.) 1999. *Assimilation – Abgrenzung – Austausch. Interkulturalität in Sprache und Literatur*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Wien: Peter Lang Verlag. 33–54.
- Földes Cs. 2002a. Kontaktsprache Deutsch: Das Deutsche im Sprachen- und Kulturenkontakt. In: Haß-Zumkehr, U. et al. (Hrsg.) 2002. *Ansichten der deutschen Sprache. Festschrift für Gerhard Stickel zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. 347–370.
- Földes, 2002b. Zum bilingualen Sprech- und Gesprächsstil der Ungarndeutschen. In: Erb, M. et al. (Hrsg.) 2002. „und Thut ein Gnügen Seinem Ambt“. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapest: ELTE BTK. 43–61.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Grosjean, F. 1992. Another View of Biligualism. In: Harris, R. (ed.) 1992. *Cognitive Processing in Bilinguals*. Amsterdam: Elsevier. 51–62.
- Grosjean, F. 1997. *Studying bilinguals: Methodological and conceptual issues*. Version: September 1997.
- Gumperz, J. J. 1982. Conversational code-switching. In: Gumperz, J. J. (ed.) 1982. *Discourse Strategies*. New York: Cambridge University Press. 59–99.
- Hörmann, H. ³1991. *Einführung in die Psycholinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Huszi I. 2001. Az életkor szerepe az idegen nyelv elsajátításában. *Nyelv Info. A nyelv-tanárok lapja*. 2001/3–4. 30–33.
- Klein, W. 1987. *Der Zweitsprachenerwerb*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Lengyel Zs. 1997. *Bevezetés a pszicholingvisztikába*. Veszprém. Kézirat.
- Lenneberg, E. H. 1967. *Biological Foundations of Language*. New York: Wiley. (Dt. Üb.: *Biologische Grundlagen der Sprache*. Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch Verlag. 1967.)
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. A Bradford Book. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Navracsics J. 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Navracsics J. 2001. Kétnyelvűek mentális lexikonának jellegzetességei. *Alkalmazott nyelvtudomány*. 2001/1. 51–59.
- Schlesinger, I. M. 1977. *Production and comprehension of utterances*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Singleton, D. 2000. A második nyelv a „mentális lexikon” kontextusában. *Modern Nyelvoktatás*. 2000/2–3. 3–23.
- Wandruszka, M. 1987. Die Muttersprache als Wegbegleiterin zur Mehrsprachigkeit. In: Oksaar, E. (Hrsg.) 1987. *Soziokulturelle Perspektiven von Mehrsprachigkeit und Spracherwerb*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. 39–53.
- Weinreich, U. 1976. *Sprachen in Kontakt. Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung*. Hrsg. von A. de Vincenz, München: Verlag C. H. Beck. (Aus dem Englischen von J. Kohlhasse. Engl. Originalausgabe: *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York: Mouton & Co. N. V. 1953.)
- Wode, H. 1988. *Einführung in die Psycholinguistik. Theorien, Methoden, Ergebnisse*. Ismaning: Max Hueber Verlag.
- Zimmer, D. E. 1986. *So kommt der Mensch zur Sprache. Über Spracherwerb, Sprachentstehung und Sprache und Denken*. Zürich: Hoffmanns Verlag.
- Zimmer, H. D. 1985a. Die Repräsentation und Verarbeitung von Wortformen. In: Schwarze, Ch. & Wunderlich, D. (Hrsg.) 1985. *Handbuch der Lexikologie*. Königstein/Ts.: Athenäum. 1985. 271–291.
- Zimmer, H. D. 1985b. Die Verarbeitung von Bedeutung: Verstehen und Benennen. In: Schwarze, Ch./Wunderlich, D. (Hrsg.) 1985. *Handbuch der Lexikologie*. Königstein. 314–332.

BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA

EURÓPAI UNIÓS FORDÍTÓISKOLA

EURÓPAI UNIÓS SZÖVEGEK FORDÍTÁSA
ANGOLRÓL MAGYARRA

*A könyv tíz hiteles európai uniós szöveg
(rendelet, beszéd, hivatalos levél, jegyzőkönyv-tervezet, közlemény,
feljegyzés, szerződés, határozat, állásfoglalás, CV-úrlap)
fordítói szempontú elemzése révén mutatja be – és egyben oktatja is –
az Európai Unió intézményeinek jellegzetes nyelvhasználatát.*

CORVINA

1074 Budapest, Rákóczi út 16. Telefon: 317-8379, Fax: 318-4410

Levélcím: 1364 Budapest 4., Pf. 108.

E-mail: corvina@axelero.hu

<http://www.corvinakiado.hu>

A *Vízkereszt* magyar fordításainak összehasonlító elemzése

Szele Bálint

Bevezetés

A *Vízkereszt*, vagy: amit akartok Shakespeare egyik legismertebb és legjobb vígjátéka. Angliában már a bemutató előadáson nagy sikert aratott, s azóta is közönségkedvenc – Magyarországon 1897-ben láthatták először a nézők magyar szöveggel. A darab hazánkban is sikeres pályát futott be, s eddig 5 teljes fordítása készült el, melyből négy nyomtatásban is megjelent. Jelen tanulmány azt tűzte ki céljául, hogy ezt az öt különböző fordítást – Lemouton Emília, Lévay József, Radnóti Miklós és Rónay György, Szabó Lőrinc, és Mészöly Dezső munkáit – egy komparatív–kontrasztív elemzés keretében összehasonlítsa, a fordítások nyelvi, stílusbeli, fordítástechnikai megoldásait vizsgálva.

A *Vízkereszt* bemutatása után röviden összefoglaljuk a magyar fordítások keletkezésének történetét, majd rátérünk a fordítások elemzésére; megvizsgáljuk a fordítások színszerűségét, érthetőségét, a humoros elemek fordítását és a művészi stílusesszók használatát. Befejezésképpen egybevetjük a lefordított szövegek stiláris sajátosságait, és azt is megvizsgáljuk, mennyiben támaszkodtak elődeik munkájára a fordítók.

A *Vízkereszt* bemutatása

Shakespeare három legsikeresebb komédiája – a *Vízkereszt*, a *Sok hűhó semmiért* és az *Ahogy tetszik* – a költő 30-as éveiben keletkezett, mikor drámaírói pályafutása közepén járt. Mindhárom darab szerelemről, udvarlásról szól, mégis mind a három igazi drámaegyéniség; a *Sok hűhó semmiért* a legszellemesebb, az *Ahogy tetszik* a leghumorosabb, a *Vízkereszt* pedig a legkifinomultabb. A *Vízkeresztet* leginkább az különbözteti meg a többi „érett” szerelmi komédiától (a Shakespeare-irodalomban *mature romantic comedy*), hogy két szál fonódik össze benne: az egyik Viola Orsino iránt érzett szerelmének, illetve utóbbi Olivia iránti fellángolásának romantikus története, a másik egy vaskosabb, közönségesebb történet, mely Malvolio becsapásában és bebörtönzésében éri el csúcspontját. Az első történetben a három főszereplő be nem teljesedett szerelme szólal meg szubtilis, kifinomult nyelven; a második eseménysorban Shakespeare legjobb tréfáit élvezheti az olvasó. Rendkívül változatosak a *Vízkereszt* karakterei is: a felelőtlen Tóbiás, az üresfejű András, az érzékeny, végsőkéig odaadó Viola, a türelmetlen, sóvárgó Orsino, a hatalomvágyó, humortalan Malvolio és a titokzatos Feste. A szerep-

lők különbözősége és a jelenetek sokasága egy komplex, állandóan változó cselekménysorban jelenik meg. Mégsem érezzük úgy, hogy a mű töredezett volna; Shakespeare egységes, jól felépített történeté formálta a darabot.

A darab eredeti címe *Twelfth-Night: or, What You Will*. Avatott Shakespeare-kutatók 1599 és 1601 közé teszik keletkezésének időpontját, de a későbbi időpontot tartják valószínűbbnek. Nyomtatásban először az 1623-as fólióban jelent meg, régebbi másolatok, illetve színészek visszaemlékezései és szövegrekonstrukciói alapján. A régebbi quarto kiadásokból – valamilyen okból – kimaradt. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy 1602-ben mutatták be a darabot Londonban, s a korabeli szemtanúk beszámolóiból – melyek részletes leírást adnak az előadásról és a szereplőkről – értesülünk arról is, hogy a mű szinte már születése pillanatában sikeres volt és hamar népszerűvé vált: az 1642-től kezdődő szünet kivételével, amikor Angliában nem voltak színelőadások, mindig közönségsiker volt. A XX. században sem alakult ez másképp – a színházak folyamatosan játsszák, és számtalan televíziós feldolgozás is készült belőle.¹

A fordítások keletkezésének körülményei

A *Vízkeresztet* magyar színpadon először csak 1879-ben adták elő. Ennek legfőbb oka az, hogy a megfelelő magyar fordítás későn, csak a XIX. század második felében készült el. A Magyar Tudományos Akadémia bizottsága (benne Vörösmarty, Toldy, Döbrentei, Bajza) 1831. május 16-i ülésén a választott 70 külföldi drámából 22 Shakespeare-művet jelölt ki fordításra – köztük a *Vízkeresztet*. Ezt a felhívást követően többen is megpróbálkoztak azzal, hogy a művet magyar nyelvre átültessék, mérsékelt sikerrel (az első fordítók – németből – Ábrányi Kornél és Sponer Andor voltak). Vörösmarty is tervezte a *Vízkereszt* lefordítását, de a megvalósításig nem jutott el. Első ízben 1840 körül jelentek meg értékelhető fordítások – ezeket német szöveg alapján készítette el Fekete Soma, illetve Lemouton Emília. Lemouton 5 kötetben adta ki fordításait *Shakspeare Vilmos' összes színművei* címen; ennek a sorozatnak a negyedik kötetében – 1845-ben – *Viola* címmel jelent meg a *Vízkereszt* átültetése. Színházi előadásra azonban ez a szöveg még nem volt alkalmas.

A darab első jelentős fordítása csak 1871-ben készült el Lévay József jóvoltából, s a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának első, 19 kötetes Shakespeare-kiadásában is ez a szöveg látott napvilágot. Magyar színházban először 1879. október 26-án mutatták be Kolozsvárott. A színházak később e fordítás alapján állították színpadra a darabot – egészen az 1930-as évek végéig. A háború után két, a modern színházak igényeihez szabott új fordítás is megjelent. Elsőként Radnóti Miklósé, aki elhurcoltatása miatt csak az első két felvonással készült el. A félbehagyott munkát aztán Rónay György fejezte be.² A darabot 1947. május 9-én mutatták be az új fordítás alapján a Nemzeti Színházban, s a szöveg a Franklin Társulat Shakespeare-kiadásában jelent meg a következő évben. Az ötvenes években főleg műfor-

dítóként tevékenykedő Szabó Lőrinc 1953-ban ültette át a *Vizkeresztet* (miután már lefordította a szonettek és négy másik Shakespeare-drámát) az Ifjúsági Színház megbízásából. Ezt a fordítást a színház Kamaratársulata végül 1954. június 11-én mutatta be, és 1954 decemberéig műsoron tartotta. Nyomatásban ez a szöveg – 2003-ig – nem jelent meg. Az idézeteket a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Ms 4670/8 és Ms 4670/9 számú gépirataiból vettem át. Az utolsó vállalkozó, immár napjainkban, Mészöly Dezső volt; fordítása 1985-ben készült el és a Madách Színházban mutatták be. Szövege az *Új magyar Shakespeare* című válogatás-kötetben jelent meg a Magvető Kiadó gondozásában, 1988-ban.

A fordítások összehasonlító elemzése

Az öt fordításból tulajdonképpen csak négyet fogunk részletesen elemezni, mert Lemouton Emília fordítása semmi esetre sem állná ki ezt a próbát. Az ő fordítását röviden, kevés példával, a bemutatás szintjén említjük csak, általában a többi fordítástól elkülönítve. Fontos még megjegyezni, hogy Lévay József fordítása mára elavult, nyelvezete megkopott, a mai olvasónak régiesnek tűnik, ezért – bár az érdekesség kedvéért gyakran idézzük sorait – nem eshetünk abba a hibába, amit korábbi elemzők³ elkövettek; vagyis, hogy közel száz éves fordításokat mai szemmel, a mai mércék alapján próbáltak elemezni, számon kérve rajtuk a későbbi eredményeket, tudást, ízlést is, ily módon igazságtalanul eltorzítva filológiai és irodalomtörténeti értékeiket.

Lemouton Emília fordítása

Mint fentebb említettük, a *Vizkeresztet* teljes egészében először Lemouton Emília fordította magyarra. *Viola* címmel jelent meg az apró kis könyvecske, melyben a *Vizkereszt* fordítását megtalálhatjuk. A cím megváltoztatásán nem kell meglepődnünk: a XIX. században, az ún. naiv-romantikus fordítói iskolák idején természetesnek vették, ha a fordító saját szája íze szerint módosította a darabot vagy annak címét: „E’ darabnak czime angolban ‚A’ tizenkettedik éj’; minthogy azonban e’ czim legkevésbé sem viszonylik a darabra, jobbnak látám ‚Viola’ czim alatt közre bocsátani” – írja az első lábjegyzetben Lemouton. Az alcím a következőt hirdeti: Színjáték öt felvonásban. Bár a shakespeare-i mű szerkezetét megtartja, a szöveg nem színpadra való. Nyelvezete magyartalan, nehézkes, tele van erősen németes nyelvtani szerkezetekkel. Valószínű, hogy a fordítás németből, vagy német fordítás segítségével készült, így ezen nem is kell csodálkoznunk. Néhány mondat túl hosszúvá sikeredett; ennek oka lehet az is, hogy Lemouton az ötös jambikus verselésű részeket is prózában ültette át, s nem figyelt kellőképpen a tagolásra. A bohóc záródalát pedig feleslegesnek ítélte és egyszerűen kihagyta. Munkája tehát sem színdarabnak, sem fordításnak nem volt tökéletes, mégis nagyon értékes: egyrészt, mert irodalmi úttörő, a *Vizkereszt* első

majdnem teljes magyar fordítása; másrészt, mert – szövege, illetve lábjegyzetei révén – biztos támpontot nyújtott a későbbi fordítóknak. Főleg Lévay Józsefről mondhatjuk el, hogy gyakran vett át szövegrészeket Lemoutontól.

Lévay József, Radnóti Miklós és Rónay György, Szabó Lőrinc és Mészöly Dezső fordításai

Tudjuk, hogy egy-egy fordítás értékét az egész munka alapján illik megítélni (vagyis a darab egésze kell, hogy ekvivalens legyen a fordítás egészével), s nem kiragadott részletek, tetszetős mondatok, ügyes megoldások alapján. Mégis hasznos lehet egy olyan elemzés, amely – bár rövid részleteket használ fel s ezeken mutatja be a fordítók működését – végeredményben a fordítások egészét veszi figyelembe, s a végkövetkeztetéseket is ennek alapján vonja le. Az efféle elsősorban esztétikai indíttatású, szorosan egyik fordítás-elmélethez sem kötődő megközelítésnek az a hatalmas előnye, hogy egymás mellé helyezhetjük a fordítók szövegeit, és akár szóról-szóra összehasonlíthatjuk őket.

Mint minden vígjátékban, a *Vizkeresztben* is nagyon fontosak a nevetésre ingerlő jelenetek. Azért is fontos ez, mert a cselekmény egyik szála (a szerelmi szál) sokkal komolyabb, és durva tréfák helyett mély emberi érzelmekre épít; a kettő közötti kontraszt nagyon fontos a darabban. Ennek megfelelően először a fordításban található humoros jelenetek, szójátékok fordításai-ból mutatunk be néhányat. A fordítói feladat nehézsége abban rejlik, hogy a humoros részeknek első hallásra azonnal érthetőnek, világosnak kell lenniük, hogy a mű humora ne sikkadjon el az előadás során, hiszen a nézők nem „lapozhatnak vissza”. A színszerűség minden vígjáték szövegének alapvető tulajdonsága kell, hogy legyen.

Példaként nézzünk egy rövid helyet Shakespeare szövegéből. A költő itt rendkívül szellemesen játszik a szavakkal, s humorosan figurázza ki Tóbiást:

Shakespeare: MARIA: Ay, but you must confine yourself within the modest limits of order.

SIR TOBY BELCH: Confine? I'll confine myself no finer than I am. These clothes are good enough to drink in, and so be these boots too... (I/3)

Lévay megoldása valamelyest eltorzítja a jelenet értelmét; Mária szavai kissé zavarosak, ráadásul Tóbiás sokkal kifinomultabbnak, udvariasabbnak tűnik, mint az eredeti műben:

Lévay: MÁRIA: Ugy ám; csakhogy szebb viselet lenne, ha a rend illendő korlátai közt maradnál.

TÓBIÁS: Szebb viselet? Nem akarok én szebben ruházkodni, mint ahogy vagyok.

Radnóti az elvisel–visel szópárral oldotta meg a feladatot, s Mária szájába egyszerű, jórészt érzelmi töltés nélküli szavakat adott. Tóbiás itt is sokat „finomodik”, s ezáltal a jelenet veszít az éléből, az érzelmi mélység elveszik:

Radnóti: MÁRIA: Jó, jó, de a rend szerény korlátait jobban el kellene viselned.

TÓBIÁS: Korlátokat viselnem? Elég nekem, ami rajtam van, megfelelően tudok iddogálni ebben a ruhában és ebben a csizmában is.

Szabó Lőrinc – bár ő volt az, aki a magyar fordítók közül végleg szakított a romantika korának műfordítói hagyományával – fordításában megőrizte az emocionalitást, Mária felháborodását, Tóbiás sértődöttségét. Szabó Lőrinc Máriaja és Tóbiása bőbeszédű, népies, igazi vidéki figurák. A fordító által használt „szabni” és „magaviselet” szavak nagyon jól megfelelnek az angol szövegben használt kifejezéseknek:

Szabó Lőrinc: MÁRIA: No de azért csak jobb volna, ha a rend illő korlátai szabnák magaviseletét.

TÓBIÁS ÚR: Az én viseletemet? Elég jó nekem, amit a szabóm rám szabott. Kellőképp tudok inni benne, meg ebben a csizmában is.

Mészöly jobban elrugaskodott az eredeti szövegtől – fordításaiba gyakran épít be szövegébe nyelvi játékokat, szellemes szópárbajokat, s túlságosan szabadon, hűtlenül magyarít – ezt épp Rónay György bírálja *Fordítók és fordítások* című könyvében (Rónay 1973: 77–79). Bár fordítása nem kifejezetten a shakespeare-i szöveg hű visszaadása, színpadon nagyon hatásosan cseng, felkeltve azt az illúziót, hogy Shakespeare valóban *ezt* írta (s ez nem is baj, ha elfogadjuk, hogy a műfordítás alapvetően illúziókeltés – Józán 1998: 133–145):

Mészöly: MÁRIA: De ha sokszor kikapsz itten, egyszer majd csak kikapsz innen!

TÓBIÁS: Kikopok? Nem vagyok én kopottas, csak kapatos. Iszogatni épp elég jó ez a gúnya, meg ez a csizma.

Egy másik részletben további finomságokat fedezhetünk fel a fordítók módszereit illetően. Itt Shakespeare nyelvi leleményével is meg kellett birkóznuk. Hozzátehetjük ehhez, hogy ez a rész az angol eredetiben sem könnyen érthető, ezért a fordító feladata, hogy értelmezze, színpadképessé tegye a jelenetet a magyar fülek számára. Shakespeare szövege ritka, helyenként teljesen új szavakat is tartalmaz. András/ Andor szövegében csak a tulajdonnevek kitaláltak, a bohóc azonban igazi nyelvújító:

Shakespeare: SIR ANDREW AGUE-CHEEK: ... In sooth, thou wast
 in a very gracious fooling last night, when thou spokest of
 Pigrogromitus, of the Vapians passing the equinoctial of
 Queubus: 'twas very good, i' faith.
 I sent thee sixpence to thy leman: hadst it?
 CLOWN: I did impetico thy gratillity ...⁴ (II/3)

Ez a részlet több jelenségre is rávilágít. Figyelnünk kell András/ Andor szavaira (bár valószínűleg a bohóc eredeti bolondozásainak csak halvány mása), de a lényeg a bohóc válaszában rejlik, hiszen itt bontakozik ki Shakespeare nyelvi játékkedve. Lévay fordításán érezzük, hogy ízetlen, lapos, pedig az angol szöveg szinte tökéletes mása (talán pont ez a probléma). Az egyetlen nyelvi újdonság nála a „garáncziádat” szó:

Lévay: ANDOR: Gyönyörűn bolondoztál tegnap este, mikor
 Pigrogromitusról meg a Vapiánokról beszéltél, a kik a
 queubusi napegyenlítőn túllépnek: ugy segéljen nagyon
 jó volt. Egy fél forintot küldtem a babád részére:
 megkaptad?
 BOHÓCZ: Zsebre dugtam garáncziádat...

Radnóti fordításában még ennyi sincs, ő egyszerűen „juttatmány-t” ír, és – Lévayhoz hasonlóan – András szavai is semleges tónusúak, hiányzik belőlük az egyéniség. A Lévay és Radnóti-féle fordításokban egyébként végig megfigyelhető, hogy a karakterek sokkal jobban hasonlítanak egymásra, kevésbé individualizáltak:

Radnóti: ANDRÁS: Hallod-e – igazán nagyon kiválóan dilinkóztál
 tegnap este, mikor a Vapiánok Pigrogromitusáról
 beszéltél,
 akik elhagyták a queubusi napéjegylenlőséget. Remek volt,
 esküszöm. Küldtem is egy hatost a szeretőd részére.
 Megkaptad?
 BOHÓC: Igenis, bezsebeltem a juttatmányodat...

Szabó Lőrinc András ura sokkal karakteresebb nyelven szólal meg; mint a darabban végig, itt is választékos, de oda nem illő szavakat illeszt durva, népies hangzású mondataiba. Így válik nevetségessé, hisz folyton elárulja butaságát. Szabó Lőrinc Bohóca valóban játékos, könnyed nyelven szólal meg:

Szabó Lőrinc: ANDRÁS ÚR: Biz'Isten, nagyon édesen hülyéskedtél tegnap
 este, amikor Pigrogromitusról beszéltél, meg
 a Vapiánokról, akik átmennek a queubusi napéj-
 egyenlítőn: igazán döfi volt. Küldtem is egy hatost a babád
 részére, megkaptad?
 BOHÓC: Harisnyapénznek adtam a gráci-ci-ciádat...

A „gráci-ci-ciádat” a fordító leleménye: bár egyszerű dadogásnak tűnik, azért annál több van benne: felidézi az eredeti „gratillity” keverékszó (melyből a „grace” [kegy, jóindulat] és „titillate” [izgat, csiklandoz] szavak csengenek vissza) jelentéseit is. Mészöly fordítása kissé áthangolja a jelenetet: erős erotikus töltetet visz szavaiba (a műben több helyen is), s ismét elrugaszkodik az angol szövegtől. Mészöly Andora nem népies, inkább leereszkedően közönséges, s kissé szószátyár is, hiszen rengeteg jelzőt illeszt mondataiba. Bohóca egyszerűbb nyelven szól – Mészöly bevallott módszere (Mészöly 1998:25), hogy minden jelenetet azonnal érthető, színpadias formában ültet át, s ha emiatt valami kiesik az eredeti humorból, azt máshogyan pótolja.

Mészöly: ANDOR: Felségesen zagyváltál tegnap este, az óriási
Pigrogromitusról meg a kurafi Vapiánusokról, kik az
Aequator mentén meghágták a hatalmas Éggömb tomporát!
Küldtem is érte egy hatost a mucusodnak – megkaptad?
BOHÓC: Bezsebeltem a bőkezűségedet...

A fenti példák alapján máris észrevehetjük a fordítók technikájának alapvető különbségeit – már akkor is, ha csak néhány humoros jelenetet veszünk figyelembe. A következőkben tovább vizsgáljuk, hogyan értelmezik, konkretizálják a fordítók a darab egyes részleteit, ha nincs egy egyértelműen odaillő magyar szó, mely megoldásként szolgál. Az első példában az angol „element” szó – mely jelent „elem”-et és „természeti erőt” is – jelenik meg a fordításokban különböző képek formájában (I/1):

Lévay: Két év nyarán át még az ég se látja
Az ő orczáit leplezetlenül!

Radnóti: Hét évig még maga a nap heve
Se lássa arcát leplezetlenül;

Szabó Lőrinc: míg el nem lángol hét nyár, az egek
maguk sem láthatják arcát leplezetlen;

Mészöly: Hét évig még a mennybolt szeme sem
Láthatja meg képét födetlenül:

Lévay és Szabó Lőrinc nagyon találóan az ég képét használják fel a természeti erők, az elemek világa szinonimájaként (kérdés, hogy Szabó Lőrinc Lévaytól vette át, vagy tőle függetlenül talált rá erre a képre). Nagyon találó választás, hiszen az ég a nap, a levegő, a víz képzetét is magában hordozza. Radnóti a napot ragadja ki az elementumok közül; az, hogy a fényt adó égitest, mely minden élet forrása, nem láthatja Olivia arcát, az arc halálának képét vetíti előre. Mészöly „a mennybolt szeme” kifejezésben az elődeihez hasonló szavakat használ, de egész másfajta képet alkot: *a mennybolt szeme* az explicit birtokviszony miatt valami elképzelhetetlen szörnyet idéz fel az *isteni szem* képe helyett. A kép így elveszti költőiségét, képzavarrá változik.

Ezután a fordítók képalkotását, metaforáit is érdemes megvizsgálnunk: erre alkalmas szöveghely Mária és Viola egyik összeszólalkozása (itt jegyzem

meg, hogy a *Vízkereszt*, a tragédiákkal ellentétben, alig tartalmaz természeti képeket, s a benne szereplő képek többsége sem dekoratív célt szolgál, hanem a cselekmény részét képezi). A következő részletben a hajóséletről vett képvilág tárul fel előttünk, amit a fordítók hasonlóan jelenítenek meg (I/5):

Lévay: MÁRIA: Nem vitorláznál el, uram? Nyitva az utad.

VIOLA: Nem, jó matróz; még egy kis ideig itt fogok libegni.

Radnóti: MÁRIA: Nem akarsz vitorlát bontani, uram? Erre van kifelé.

VIOLA: Nem, jó matróz, még horgonyzok itt egy ideig.

Szabó Lőrinc: MÁRIA: Nem vitorláznál el, uram? Ott a kijárat.

VIOLA: Nem, derék fedélzetsutakolóm; egy kicsit még ezeken a vizeken ringatózom.

Mészöly: MÁRIA: Nem bontanál vitorlát, uram? Erre van kifelé.

VIOLA: Nem, jó hajósinasom: egy időre lehorgonyzok itt.

Azonnal szemünkbe ötlük a fordítások párhuzamossága: Lévay és Szabó Lőrinc, illetve Radnóti és Mészöly fordításai hasonlítanak egymásra. Az *el-vitorlázni* – *vitorlát bontani* és a *libegni/ ringatózni* – *horgonyozni* csak a szavak szintjén különböznek, jelentésük alapvetően ugyanaz. Észrevehető különbség csak abban van, ahogy Viola válaszol: az első két fordító a semleges „matróz” szót használja, Mészöly a hasonló „hajósinast”-t. Szabó Lőrinc Violája keményebb: a fedélzetsutakoló a matrózok közül is a legalantasabb munkát végzi, a hajósélet páriája. Eddig is láttunk már példákat arra, ami most egyértelművé válik: Szabó Lőrinc karakterei a legváltozatosabbak, az általa újáteremtett szereplők a legemberszerűbbek – összetéveszthetetlenek, mert viselkedésük, szóhasználatuk következetesen jellemzi őket.

Másféle képeket is találhatunk a *Vízkeresztben*: ilyenek a darabban található hasonlatok. Tóbiás szavai (He's a coward and a coystrill, that will not drink to my niece till his brains turn o' th' toe like a parish-top. I/3) arra utalnak, hogy valaki annyira berúg, hogy azt sem tudja, hol van. A mondat ráadásul nemcsak hasonlatot, de megszemélyesítést is tartalmaz. A négy fordítás:

Lévay: ... iszik, hogy felforduljon vele a világ.

Radnóti: ... míg nem forog vele a világ, mint egy megpörgetett csiga.

Szabó Lőrinc: ... míg csak vásári csigaként fél lábon nem pörög koponyájában az ész.

Mészöly: ... a világ úgy nem forog vele, mint a pörgő csiga!

Lévay fordítása a legegyszerűbb, s az eredeti hasonlatot csak közvetett formában adja vissza, a csiga, az agy és a pörgés képzele nála kimaradt. Rad-

nóti fordítása is arra szorítkozik, hogy a csiga képét reprodukálja, ő a megszemélyesítést átalakítva a világot pörgeti ész helyett (ami a magyar nyelvhasználatban egyébként teljesen helyénvaló). Mészöly Dezső hasonló úton jár. Szabó Lőrinc jutott csak el oda, hogy mind a megszemélyesítést, mind a hasonlatot tökéletesen reprodukálja. Fordításának szöveghűségéhez nem fér kétség: a „parish-top” jelentését (a faluban álló nagy csiga, pörgettyű) csak az ő fordítása adja vissza a sokadalom, a vásár képének megidézésével.⁵ Bár kissé hosszabb, mint Shakespeare sora, azt mondhatjuk: szinte tökéletes fordítás. Azt viszont el kell ismernünk: a színpadon nem hangzik olyan jól.

A következő hasonlat (III/2), melynek fordításában ismét Szabó Lőrinc viszi el a pálmát, a mosolygó-térdszalagos Malvolióra vonatkozik, aki úgy néz ki,

Lévay: mint egy templomba menő iskolamester

Radnóti: mint egy szabadnapos iskolamester

Szabó Lőrinc: mint kántoruram Jézus nevenapján

Mészöly: mint egy iskolamester a templom katedróján

Az első két fordítás lapos, izetlen, semleges hangvételű – nehezünkre esik elhinni, hogy Mária valóban így beszél, miközben pukkadozik a nevetéstől. A magyar fül számára ráadásul ez a hasonlat valójában nem idéz fel semmit; ha nem tudnánk, hogy Malvolióról van szó, s hogy nevetnünk kell rajta, el is sikkadna. Mészöly fordítása zavaros: egy templomnak általában nincs „katedrája”, (bár népiesen nevezhetik így a szószéket) de ha van is, mit keresne ott egy iskolamester? A helyzet szokatlansága mindenesetre bizonyos, humora már kevésbé. Szabó Lőrinc viszont talált egy népies magyar kifejezést („mint Szarospista Jézus nevenapján”), és a vulgáris szót egy szalonképesebbre cserélte le a shakespeare-i szöveg alapján.

A hasonlatoknak egy másik fajtája is megtalálható a *Vizkeresztben*. A szerelmi szálon futó események bemutatásakor gyakran találkozhatunk kifejező, költői, szubtilis nyelvezetű hasonlatokkal. Példánkban Orsino szavait idézzük fel, aki Violához beszél, s majdnem le is leplezi. Itt jegyezzük meg, hogy mint ismeretes, Shakespeare korában a női szerepeket is férfiak játszották. Az idézetben szereplő *part* szó az angolban „testrészt” és „szerepet” is jelenthet, így a fordítóknak meg kellett birkóznia ezzel a shakespeare-i utalással is:

Shakespeare: ... thy small pipe

Is as the maiden's organ, shrill and sound,

And all is semblative a woman's part. (I/4)

Lévay szinte szóról szóra fordított; megoldása tökéletesen visszaadja az angol hasonlat szavait, hangulatát, és hangzásában is szép:

Lévay: ... vékony
Sípod, miként leányhang, tiszta, csengő
És nőszerepre illik mindened.

Radnóti kihagyta a „pipe” (síp) szót, s már a hasonlat első sorában a „hangod” szóval helyettesítette. Megoldása nemesen egyszerű, de hangulatában nem idézi fel az angol sorok fennköltségét, érzelmi vibrálását, a herceg bizonytalanságát. Az „asszony” szó sem a legmegfelelőbb ebben a szövegösszefüggésben:

Radnóti: ... vékonyka hangod
Akár egy lányé, éles, csendülő,
És teljes lényed, mint egy asszonyé.

Szabó Lőrinc megtartotta a síp képét, s megkísérelte az „organ” szót is megmenteni (itt nehéz helyzetben voltak a fordítók, mert az „organ” angolul orgonát és szervet is jelent). Így lett belőle gége, s így veszett el a „hang” a fordításból. A fordítás emiatt kissé mesterkéltnak is tűnhet, s ehhez jön még, hogy prózai hatását, inkább természetes beszédhez hasonlít, ami érdekes kettősséget hoz a versbe. A *part* kettősségét viszont tökéletesen adja vissza az utolsó sor:

Szabó Lőrinc: ... vékonyka sípod,
mint lány gégéje, éles, dallamos,
s egész lényed női szerepre vár.

Mészöly fordításában nyoma sincs költőiségnek: egyszerű, keresetlen sorok, melyek tökéletesen megjelenítik az angol szöveg gondolatiságát. Észrevehetjük azonban, hogy Mészöly erősen egyszerűsít, és a shakespeare-i komplexitásból köznapi nyelvet, a kifejező és szokatlan képvilágból megszokott hasonlatokat csinál:

Mészöly: Friss hangod csengő, mint a lányoké,
S egész valód olyan – kisasszonyos...

Az utolsó szó – *kisasszonyos* – ráadásul elkülönül a szövegtől, ezzel fokozva az amúgy is benne bujkáló iróniát. Úgy érezhetjük, mintha Orsino félne kimondani, s ezáltal negatív értelmet kap: mintha leszólná Violát, s kétségbe vonná férfiúi mivoltát. Nyilvánvalóan ez a helyzet, de Shakespeare ezt nem ilyen egyenesen, nyíltan mondja ki, hanem nagyon finoman utal csak rá. Hiszen pont Orsino kételyeit kell megjeleníteni, olyan kételyeket, melyeket ő maga sem mer elhinni.

A következő részletekben azt vizsgáljuk meg, hogy a Shakespeare által használt megszemélyesítések hogyan jelennek meg a magyar szövegekben. Az első példa („boiled to death with melancholy”) az angolban egy passzív szenvedő szerkezet, amely a fordítók közül háromnál megszemélyesítőssé alakult át (II/5):

Lévay: ... halálra kínozzon engem a búkórság
 Radnóti: ... menten megölne a mélabú
 Szabó Lőrinc: ... főzön meg fazekában elevenen a búskomorság
 Mészöly: ... fojtsatok a melankólia forró kráterébe!

Lévay, Radnóti és Szabó Lőrinc egy-egy megszemélyesítés létrehozásával oldotta meg a feladatot. Az alapgondolat – az, hogy a mélabú megöl valakit – különböző köntösökben jelenik meg. Lévaynál „halálra kínozz”, Radnótinál egyszerűen „megöl”, Szabó Lőrincnél „megfőz a fazekában”. Ez utóbbi a legtárgyasabb, legképszerűbb, egyben ez a megoldás hasonlít legjobban az angol eredetire. Mészöly kilép ebből a síkból és máshogy fogalmaz: a többi szereplőt teszi meg cselekvő alannya („fojtsatok”), s a melankóliából meghatározó lesz. A „melankólia forró krátere” viszont – a Mészölyre jellemző módon – ismét egy rosszul sikerült kép. Szép szavakból áll, jól hangzik, de nem idéz fel konkrét látványt.

Egy másik helyen – Olivia egyik monológjában (III/1) – egy óra lesz a megszemélyesítés alanya, miközben Olivia beszél:

Lévay: Idővesztést hány szememre az óra.
 Radnóti: Hallod? Megró, hogy időmet fecsérlem.
 Szabó Lőrinc: Az óra int, hogy tékozlom időmet.
 Mészöly: Az óra vádol, hogy időm fecsérlem.

Lévay mondata pontos fordítás, de magyartalan. Radnótinál két mondat lett az egyből, de ezt nem tekinthetjük hibának; Szabó Lőrinc és Mészöly fordítása minden szempontból kifogástalan. Újra megjelenik viszont a szembeötülő hasonlóság Radnóti és Mészöly fordítása között. Véletlen vajon az egyezések gyakorisága? Később kitérünk arra, hogy ki, kit tekinthetett az elődjének, kinek a munkájára támaszkodott. Ez az egyes fordítások hatástörténetének megismerése miatt is fontos.

Mint fentebb már említettük, a darab szereplői alapvetően két csoportra oszthatók: az arisztokratikus szereplők és a népies karakterek csoportjára. Közismert tény, hogy Shakespeare-nél a népies karakterek kifejezésmódja egyszerűbb, s nem riadnak vissza a közhelyektől, szentenciaszerű kijelentésektől sem. A darabban található „szólások” közül kettőnek a fordítását emeltem ki (II/5); az első arra ad tanácsot, hogy lehet megfogni a pisztrángot, s egyfajta népi bölcsesség megjelenítője:

Lévay: ...mert itt jön a pisztráng, melyet csiklandással kell horogra keríteni.
 Radnóti: ...mert már jön a pisztráng, csiklandozd meg, ha horogra akad.
 Szabó Lőrinc: Mert jön már a pisztráng és azt csiklandozva fogják!
 Mészöly: Jó csali, mindjárt harap a pisztráng.

Az angol szöveg „tickling” szava valóban csiklandozást jelent. A régi angol

halászhiedelem szerint ugyanis a pisztrángot úgy lehet mozdulatlaná tenni és megfogni, hogy a kopolytűi körül megdörzsöljük. Természetesen ehhez a pisztrángot előbb ki kell fogni horoggal, s akkor lehet csak kézzel levenni onnan. Ha ezt tudjuk, kiderül: Lévay és Szabó Lőrinc fordítása hibás (már első olvasásra is paradoxnak tűnik). Szabó Lőrincnek a mentségére szolgál az a tény, hogy valódi „szólást” alkotott: frappáns, és rímel is. Mészöly magyarítása eltér az angol szövegtől, és, bár kissé más értelemmel, hatásosan jeleníti meg Malvolio „horogra kerülését”.

Ugyanez a vadászattal kapcsolatos képvilág elevenedik meg a következő részletben. Szintén Malvolio átveréséről van szó: ő lesz a vadászszákmány, s a cselvetők a kelepce felállítói:

Lévay: Most már lépen van a pinty.

Radnóti: Most száll rá a szalonka a hurokra!

Szabó Lőrinc: Most ugrik a majom a vízbe.

Mészöly: Most száll a szalonka a lépre!

Radnóti és Mészöly fordítása ismét észrevehető egyezést mutat; hasonló jelentéstartalmú Lévay átültetése is. Szabó Lőrinc másfelé indult el: egy jól bevált, gyakran hallható klisé-t alkalmazott. Bár nem hangzik idegenül egy népies szereplő szájából, a jelentése nem egészen illik ebbe a szöveggörnyezetbe, a „most ugrik a majom a vízbe” ugyanis azt jelenti: „Na, most meglátjuk (mi következik)!”, s így kimarad belőle a vadászat képzete. Malvolio megfeleltetése egy majommal viszont nem esik nehezünkre.

A négy fordítás szemantikai indíttatású vizsgálata után most áttérünk a poétikai elemzésre: a verssorok, verselés, rímek vizsgálatára. Shakespeare a *Vízkereszt* felét ötös jambusokban írta. Számos rímelt sorpárt találhatunk a darabban, de messze nem annyit, mint pl. az *Ahogy Tetszik*-ben. Shakespeare rímei elsősorban egyszótagos, tiszta rímek, melyek a sorok végén tökéletesen egybecsengenek:

Shakespeare: ORSINO. For women are as roses, whose fair flow'r

Being once display'd doth fall that very hour.

VIOLA. And so they are; alas, that they are so!

To die, even when they to perfection grow! (II/4)

Shakespeare versében ezenkívül számtalan alliterációt találhatunk (pl. az *f*-ek az első és a második sorban, vagy a *th*-k a harmadikban és a negyedikben), illetve a harmadik sorban egy nyomatékosított ismétlést is. Lévay fordításában visszacsendülnek a rímek, de, talán pont a rímkényszer miatt, a sorok első fele sokszor töredezett ritmusú, erőltetett, idegenszerű:

Lévay: HERCZEG: Mert rózsa a nő, melynek szép virága

Ha kivirít, hajlik gyors hervadásra.

VIOLA: És úgy van, jaj! hogy úgy kétségkívül:

Hogy elhal, ép midőn tökélyesül.

Radnóti magyarítása szebb, rendezettebb, s a tetszetősebb rímek mellett az alliterációkat (*h*-k a második sorban) és hangismétléseket (*r*-ek) is megtalálhatjuk benne. Talán csak az utolsó sor ritmusa nehézkes kissé:

Radnóti: HERCEG: Mert lásd, a nő mint rózsa, úgy virul,
Kibomlik, s máris hervadt szirma hull.
VIOLA: Így vannak, ó jaj, így bizony a nők,
Kivirulnak, s máris lehullnak ők.

Szabó Lőrinc átültetése szintén él a hangok adta lehetőségekkel: a herceg kemény *r*-jeire Viola lágyabb mondatai felelnek, s az első két Shakespeare-sor alliterációit is bőségesen felidézi a költő (virág–virúl, mihelyt–máris, szép szirma):

Szabó Lőrinc: HERCEG: Mert virág a nő: rózsaként virúl,
de mihelyt nyílt, máris szép szirma hull!
VIOLA: Azok bizony, s jaj, hogy azok: be kár,
hogy teljes pompázásuk a halál!

Mészöly is nagy hangsúlyt fektetett a rímekre, de nála nem jelenik meg olyan nyomatékosan a verssorok hangszimbolikája, mint Szabó Lőrincnél:

Mészöly: HERCEG: A nő mind rózsa: alighogy kinyit,
Hullatni kezdi máris szirmait.
VIOLA: Jaj, hogy mikor szépségük csúcsra hág,
Akkor látják meg szemből a Halált!

Egy jelentésbeli különbség is feltűnik: az előző fordításokban a halál mindig közvetlenül a virág lényegéhez tartozott. Mészölynél a halált a rózsa csak meglátja, igaz, szemből, de ez nem változtat azon a tényen, hogy így, bár felidéződik, a halál képe nem kapcsolódik szervesen a virághoz, hanem egyenesen kívül kerül rajta.

Shakespeare drámáiban a rímek gyakran nem csak dekoratív céllal szerepelnek. A költő összecsengő sorokkal jelzi, ha új jelenet következik, vagy ha valami fontos kijelentés hangzik el a színpadon. Nézzük elsőként az első felvonás első jelenetének záró sorait:

Shakespeare: Away before me to sweet beds of flow'rs:
Love-thoughts lie rich when canopied with bow'rs. (I/1)

Lévay rímei kissé esetlenül hangzanak a régies szóalak alkalmazása miatt:

Lévay: El! kellemes virágágyak közé:
Szerelmünk dúsan hajt, ha lomb fődé.

Radnóti fordítása nagyon jól adja vissza az eredeti sorok hangulatát, s a hangszimbolikából is megőríz valamennyit (*l*-ek):

Radnóti: Gyerünk, virágágyak közt, lomb alatt
Burjánzik a szerelmes gondolat.

Szabó Lőrinc sorai jobban eltérnek Shakespeare szövegétől, mint Radnóti fordítása, de a gondolati egység itt is megmarad; a *v* és az *m* hangok ismétlődése mellett a *lugasban*–*dúsabban* belső rím is kiemeli a zárlat költőiségét, a herceg romantikus ábrándjait:

Szabó Lőrinc: Virágoknak vár édes ágya... Menjünk:
lugasban még dúsabban nyit szerelmünk.

Mészöly magyarázata már az érzések más dimenziójába vezet. Az ő hercege inkább dagályos retorikában, mintsem valóságos érzelmekben fejezi ki magát, s az általa használt szavak is az *à la mode* szerelem túlromantizált hagyományait idézik (ami egyébként nem áll távol Orsinótól). A shakespeare-i metafora kimarad Mészöly változatából, helyébe egy metonímia lép:

Mészöly: Gyerünk! Fák közt, virágágy halmain
Borítsa vágyam lombos baldachin!

A jambikus sorok verselésének és rímeinek átültetése után a verslábakkal folytathatjuk elemzésünket. Ezt számszerű formában végeztem el. Az V. felvonás első 100 jambusi sorát használtam fel az elemzéshez (Lévay fordításánál csak 50 sort), a csonka sorok kihagyásával. Az 1. táblázat a vizsgálat eredményeit szemlélteti százalékos arányban.

1. táblázat
A verslábak és sorok a különböző fordításokban

	Shakespeare	Lévay József	Radnóti- Rónay	Szabó Lőrinc	Mészöly Dezső
verslábak száma:	502	250	496	496	495
jambus	366 73%	128 51%	208 41%	162 33%	238 48%
trocheus (szab.)	24 5%	4 2%	32 7%	57 12%	33 7%
trocheus (kor.)	25 5%	5 2%	22 5%	32 1%	12 3%
spondeus	31 6%	102 40%	210 42%	194 39%	190 38%
pirrichius	47 9%	11 5%	13 3%	43 9%	12 2%
anapestus	3 1%	0 –	3 1%	5 1%	5 1%
daktilus	6 1%	0 –	8 1%	3 1%	5 1%
többletszótag:	23	14	44	22	22
csonka ütem:	23	14	43	20	20
sorok száma:	100	50	100	100	100
ötös jambus	84	50	98	92	96
hatos jambus	12	0	0	2	0
egyéb sorfaj	4	0	2	6	4
soráthajlások	49	23	42	51	42
ebből szólamtörő	5	7	17	16	18

Ha a jambusok számát vizsgáljuk, láthatjuk, hogy arányuk Lévay és Mészöly átültetéseiben a legmagasabb. Radnótiék sem nagyon maradnak el ettől. Szabó Lőrinc fordításában viszont feltűnően alacsony a jambusok aránya. A spondeusok száma majdnem minden fordítónál hasonló; ennek oka a magyar nyelv sajátosságaiban keresendő. Shakespeare megtehetette az angolban, hogy kevés spondeust alkalmazzon – a magyarban ez szinte lehetetlen.

Lévay munkája a legegységesebb: alig van benne trocheus vagy pirri-chius. Lévay – a kor Shakespeare-fordítói hagyományának megfelelően – helyenként erőlteti a jambust, akkor is, ha emiatt sutábbak, magyartalanab-bak a sorok:

Jót tett velem, pártomra kelt, uram;
De végre oly csodálatost beszélt,
Mi, hogyha nem téboly, nem t'om, mi volt.

Szövege időnként prózává terebélyesedik, de mindig visszatalál a versfor-mába. Radnótinál mind a jambusok, mind a spondeusok száma magas, s Shakespeare-hez hasonló arányban használ trocheusokat, anapesztusokat, daktilusokat is. Verse kiegyensúlyozott, világos, de helyenként rendkívül hosszúak a mondatok, így a szöveg prózává terül; ráadásul a többi fordítás-hoz képest nagyon sok többletszótagot tartalmaz:

Nem sokat ért a gyöngé bordás bárka,
De ő úgy csapott rá a flotta legszebb
Vitorlására, hogy még az irigység
S a vesztesek hangja is csak az ő
Dicsőségét hirdette.

Mészöly meglepően sok jambust és kevés spondeust használ, más verslábát csak ritkán alkalmaz. Verselése általában szabályos, lüktető, jól szavalható:

Mert hűségemért könnyel fizetsz,
S tudom, ki ennek fő oka, tudom,
Helyem lelkedben ki foglalja el:
Márványszívű zsarnok, te élj tovább ...

Mészölynél találhatjuk a legtöbb szólamtörő soráthajlást – ez azért is meglepő, mert ő általában különösen odafigyel arra, hogy verse vers legyen, s ne próza (Mészöly 1998: 20). Shakespeare esetében a soráthajlások min-dig a legszenvedélyesebb részekben fordulnak elő: az elfogott Antonio vagy a lelepleződött Olivia szavaiban. Mészöly sokkal gyakrabban alkalmaz sor-áthajlást, s a problémát az írásjelek gyakori és szuggesztív alkalmazásával oldja fel. Sűrűn központozza a szöveget, és rövid, érthető mondatokkal dol-gozik, melyek megkönnyítik a színészeknek a szavalást.

Szabó Lőrinc sosem erőlteti a jambusok használatát, ha borulna vagy megakadna miattuk a sor ritmusa. Fordításának szövege nagyon hasonlít az

élőbeszédhez – olyannyira, hogy a magyar szöveg gyakran nem is vers, inkább sorokra tördelt prózához hasonlít. Szabó Lőrinc mind a prózai, mind a verses részekben az élőbeszédet tekinti mintának – verselése modern, töredeztett ritmusú, s egyáltalán nem színpadi szavalásra való, inkább természetes, egyszerű beszédhez hasonlít. A végeredmény egy kevésbé rendszeres, de ritmosos, lüktető, modern költői szöveg:

Bár, hogy legutóbb láttam, feketén
lepte, mint Vulkánuszt, a harci füst:
sekély járatú, jelentéktelen
gályának volt parancsnoka ...

Szabó Lőrinc gyakran él az enjambement eszközével is. Kritikusai szerint „ez teszi leginkább idegessé fordításait. Idegessé; és ugyanakkor kortalaná, szabólőrincien modernné” (Szabolcsi 1958: 1556). Versében 51 soráthajlást találhatunk; ebből 16 szólamtörő, s ezek szétszórtan, rendszeresen fordulnak elő a fordításban – olyan nyelvtani egységeket választanak szét, mint *feketén / lepte, jelentéktelen / gályának*. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy alapvetően élőbeszédről, prózáról van szó, melyet a műfordító egyszerűen 10 szótagból álló sorokra tördelt.

A *Vizkeresztben* – mint már említettük – a szereplők számos különféle embertípust, társadalmi rangot, származást és beszédmódot képviselnek. A következő részben összefoglaljuk, hogy a fordítók hogyan ábrázolták, beszéltették a karaktereket, hogyan – illetve milyen mértékben – teremtettek magyarul is valóságos lényeket Shakespeare angol szereplőiből. Lévy fordításában – a mai Shakespeare-olvasónak meglepő módon – a karakterek nyelve nagyon hasonló. Függetlenül attól, hogy arisztokrata vagy népies szereplőkről van szó, majdhogynem ugyanolyan stílusban, kevés egyéni jellemző felvonultatásával, időnként körülményeskedve beszélnek. Radnótiék fordításában a szereplők nyelve egyénibb, de a nyelvi formák még mindig nem érik el a Shakespeare-nél található változatosságot. Ha meggondoljuk, hogy Shakespeare drámáiban mennyire fontos a szereplők nyelve, stílusa, a társadalmi helyzet és rang nyelvi manifesztálódása, hibaként róhatjuk fel a fordítóknak, ha uniformizálják Shakespeare mondatait. Szabó Lőrinc fordításában (azon túl, hogy helyenként szembetűnő hasonlóságot mutat Lévy és Radnóti munkájával) már markánsan megjelennek a szereplők közötti különbségek. A népies karakterek tényleg népiesek, nyersék, az arisztokraták finomak. Szabó Lőrinc az egyes karaktercsoportokon belül is jól árnyalja a szereplők beszédét: Orsino, ha dühös, egészen máshogy beszél, mint amikor szerelméről bizonykodik. Mészölynél szintén jól elkülönülnek a szereplők, bár meg kell jegyeznünk, hogy Mészöly színpadi nyelve minden karakter beszédére rányomja a bélyegét. A szereplők tehát könnyen megkülönböztethetők a társadalomban elfoglalt helyük szerint, de helyenként egyformán zavarosan, fellengzősen, néha ironikusan nyilvánulnak meg. Fentebb láthattunk példákat arra, hogy mindez hogy jelenik meg a fordításban.

A részletes elemzés zárásaként a fordítói stílust mint egységes egészt pró-

bálom elemezni. Ismét rövid részleteken mutatom be, hogy milyen főbb jellemzői vannak az egyes fordításoknak, hogy a fordító poétikai és személyiségjegyei hogyan jelennek meg a szövegekben. Négy sor Olivia szövegéből (I/5) – ennyi is elég ahhoz, hogy bemutathassuk a legfontosabb jellemzőket. Ez azt is bizonyítja: a fordítások mindegyike homogén, egységes egész.

Lévay szövegével kezdjük a bemutatást. A következő részletben Olivia rájön, hogy valami megmagyarázhatatlant követett el, s az okát is megtalálja, majd megszólítja a sorsot, hogy kifejezze: belenyugszik annak döntésébe:

Nem tudom, mit teszek; s félek, hogy a szemem
Egy hizelgő által erőt vesz lelkemen.
Mutasd hatalmad sors: te intézed, nem mi;
A mit elvégeztél, meg kell annak lenni.

Lévay fordításában sok régies nyelvi formát, analitikus szerkezetet találhatunk. Szövege egységes, világos, kissé melankolikus hangzású. Ugyanez a részlet Radnóti fordításában:

Mit tettem? nem tudom, de azt hiszem,
Az ész fölött úrrá lett itt a szem.
Sorsom, te légy, ki most tovább vezet,
Történjék hát, ahogy rendeltetett!

A nyitó mondat: „Mit tettem?” Olivia szeme „úrrá lett.” Befejezett tények, amelyekkel nincs értelme tovább vitázni, így egyértelmű: a sorsra kell bízni a további döntéseket. A Radnóti-fordítás metonimikus kapcsolatokra épülő, logikus, nyelvében egyszerű, helyenként kiszámítható, de mindig világos szöveg (s jellemző rá az is: inkább világos, mint szöveghű). Szabó Lőrinc fordítására a prózai nyelv, a költői objektivitás jellemző. Munkájában találkoznak a markáns tárgyias viszonyok, a szándékosan nehézkes, időnként „esetlen” rímek és a feltétlen szöveghűség:

Nem tudom, mit teszek; félek: szemem
túlságosan rászedi az eszem.
Mutasd erőd, Sors: nem miénk az út;
Végzet parancsol, – nos, hát legyen úgy.

A szem itt „rászedi” az eszet, vagyis objektivizált kapcsolatba lép vele. „Mutasd erőd, Sors”: szintén tárgyra vonatkozó kijelentés. A szinonimák a poétikai gazdagság és a nyelvi árnyalás eszközei. Egyszerű, mégis hatásos, költői sorok. Mészöly fordítására inkább a pátosz, a felfokozottság, a túlzás jellemző:

Nem értem, mit teszek. És rettegek,
Hogy ész helyett most már a szem vezet.
Sors, most mutasd meg kormányzó erőd:
Mi földig hajlunk döntésed előtt.

Mészöly szövegében Olivia „retteg,” a sors „kormányzó erő”-vel rendelkezik, az emberek pedig „földig hajolnak” előtte. Minden hierarchizált, szélsőséges, a végtelenségig fokozott. Be kell látnunk azonban, hogy Mészöly szövege – bár nagyon jól szavalható, színpadias nyelv – nem követi a shakespeare-i hagyományokat. Shakespeare nem olcsó fogásokkal, pátosszal, túlzásokkal, hanem pont ezeknek az elkerülésével, finom eszközökkel érte el ugyanezt a hatást.

Átvételek

A *Vizkereszt*-fordítások történetisége szempontjából fontos annak vizsgálata, hogy hogyan, mennyiben hatottak egymásra a fordítók. Néhány példa segítségével megpróbálom bemutatni, hogy melyek voltak az uralkodó irányok; ki, kitől vett át „előszeretettel” megoldásokat, részleteket. Az itt következő egy általános példa (I/3), melyben látható: a legelső fordítástól kezdve megjelenik az alapötlet, s kisebb-nagyobb módosításokkal végigvonul a *Vizkereszt* magyar fordításain:

Lemouton: ...*úgy függnék le, mint a' len egy guzsalyon és reménylem, hogy meg fogom még látni, mint vesz egy háziasszony lábai közé, és fon le tégedet.*

Lévay: ...*úgy függ alá, mint a szösz a guzsalyról, s még megérem, hogy valami gazdasszony a lába közé kap és lefonja rólad.*

Radnóti: ...*úgy lóg a fejedem, mint kender a guzsalyon, szinte látom már a gazdasszonyt, amint a lába közé kap és lefonja rólad.*

Szabó Lőrinc: ...*úgy lóg, mint szösz a guzsalyról; s még tán megérem, hogy lábai közé kap egy gazdasszony és lefonja rólad.*

Mészöly: *Pompásan! Úgy lóg, mint a szösz a guzsalyon. Még megérem, hogy valami fehérchseléd a lába közé kapja, s lefonja rólad!*

A fordítások összehasonlítása után két alapvető állítást tehetünk: Szabó Lőrinc Lévaytól, míg Mészöly Dezső Radnótitól vett át gyakrabban. Ez természetesen csak tendencia, ami nem minden esetben érvényesül. Annak, hogy az átvételek ilyen irányban történtek, a következő lehet a magyarázata: Szabó Lőrinc, aki mindössze 7-8 évvel Radnóti után fordított, valószínűleg el akarta kerülni a túlzott hasonlóságot. Néhány helyen így teljesen újszerűen fordított le egy-egy jelenetet, vagy Lévayhoz nyúlt vissza segítségért. Az „*ilyes szőrű paripa*”, a „*több gyalázat van utánad*”, a „*szolgának épen sor-somhoz való*” szinte változtatás nélkül ment át Szabó Lőrinc átültetésébe.

Mészöly, aki deklaráltan az ellenfelének tekinti Szabó Lőrincet (Szabó Lőrinc fordításait szinte minden esszéjében bírálja – lásd Mészöly 1998:

64–84), nem akarhatott tőle átvenni; számára nyilvánvaló volt, hogy inkább Radnótitól kér segítséget. Például a „pityizálás” szót, mely más fordításokban nem fordul elő, tőle vette át. Persze előfordul, hogy Szabó Lőrinctől is kölcsönzött: az „*Orrontok már valami csejt!*”, vagy „*nem láttad Ricsit, a felcser?*” egyértelműen Szabó Lőrinctől átvett megoldások. Mészöly láthatóan arra törekedett, hogy a lehető legjobb megoldást alkalmazza minden téren; megtehetette, mert ő támaszkodhatott a legtöbb „nyersanyagra.”

A különböző fordítások – összefoglalás

A tanulmány előző részében megpróbáltuk példák segítségével bemutatni a különböző fordításokat, összefoglalni a fordítók munkájának legfőbb jellemzőit. A most következő részben ezeket tekintjük át, mintegy kiemelve a magyarítások néhány jellegzetes vonását.

Lévay József fordítása az első komoly *Vizkereszt*-átültetés. Fordításában megtalálhatjuk az ún. konzervatív-romantikus fordítói iskola jellegzetességeit, a finomításokat, egyszerűsítéseket, a XIX. század poétikai alapelveinek alkalmazását, a népi-nemzeti költői irányt is. A régies verselés és nyelvhasználat miatt a darab az 1900-as évek első harmadát követően idejétmülttá vált. Lévay – minden hiányossága ellenére – úttörő, alapvető fontosságú átültetést alkotott, mely mindhárom modern fordításnak méltó előde.

Radnóti Miklós és Rónay György fordításában a *Vizkereszt* először szóvalhatott meg modern magyar nyelven. Hátránya ennek a fordításnak a shakespeare-i nyelv sokszínűségének csökkentése, a szöveg érzelmi csúcseinak „lefaragása”, a népies elemek, a szentségelés, a kiszólások elkendőzése. Bár az átültetés kevésbé szöveghű, mint mondjuk Szabó Lőrinc fordítása, több helyen is felcsillannak erényei: a lírai részek megkapó szépsége, azonnali érthetősége, az egyszerű és kifejező prózai nyelv, a jó színpadi megjeleníthetőség.

Szabó Lőrinc fordítása a legérdeesebb, legnyersebb. Szabó Lőrinc keményebb hangon fordít, rímei szürkébbek, sorainak zeneisége háttérbe szorul. Szakít a romantikus Shakespeare-fordítói hagyománnyal, a természetes nyelvhasználatot helyezi előtérbe. A romantikus, érzelmeket mozgósító részek legjobb visszaadója, talán éppen azért, mert abszolút tudatosan fordít. Hátránya, hogy bár több helyütt bizonyítja fölényes mesterségbeli tudását – a nyelvi lelemények visszaadásában, hatalmas szókincsében és képzelőerejében – fordítása néha nehezen mondható, nehezen érthető, nem igazi színpadi szöveg.

Mészöly ezzel szemben nagyon ügyel arra, hogy fordítása mindig jól szavalható, hangzatos legyen. Mészöly új, saját elvek alapján fordít; esszéiben részletesen megindokolja választásait, ismerteti módszerét. Sokkal kevésbé fordít, mint inkább átülteti, modern magyar nyelvre alkalmazza az eredeti művet. A színpadi érthetőség miatt elhagyja a latin kifejezéseket, fordítása értelmező fordítás, csak francia szavakat őriz meg helyenként. Munkájának értékét csökkenti, hogy gyakran nyíltan erotikus síkra tereli a cselekményt,

ott is, ahol az eredetiben szó sincs ilyesmiről, és helyenként az eredetiben nem szereplő betoldásokkal él, saját művészetét, nyelvi ötleteit élvezti.⁶

Jegyzetek

- ¹ Az egyik legismertebb a BBC 1979-es feldolgozása.
- ² A tanulmányban innentől nem teszek különbséget a fordítók között: ha Radnótit említem, mindig a Radnóti-Rónay közös fordításról van szó. Teljes bizonyossággal ugyanis nem tudhatjuk, mely szövegrészt fordította Radnóti, melyet Rónay.
- ³ Vargha Ágnes könyve a Modern Filológiai Füzetek sorozatban. [*Shakespeare-drámák magyarul (Az Ahogy tetszik, az Antonius és Kleopatra és a Vihar magyar fordításainak összehasonlító elemzése)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991]
- ⁴ Impetico thy gratillity = pocket your little tip. Mindkét szó Feste találmánya.
- ⁵ Lemouton egy lábjegyzetben magyarázza meg a „parish-top” jelentését: „Angolországban egykor minden faluban, nagy bűgőcsiga tartatott, melyet a’ parasztok fagyos időben kénytelenek voltak hajtani, hogy megmelegedjenek és unalomból rossz tettekre ne vetemedjenek.” Fordítása ennek megfelelően: „míg agyvelője lábujjhegyen nem forog, mint az egyházi bűgőcsiga.”
- ⁶ Jelen tanulmány létrehozásában nagy segítségemre volt Kabdebó Lóránt professzor és Kovács Béla Lóránt.

Irodalom

- Józan I. 1998. Műfordítás és intertextualitás. In: Kabdebó L. et al. (szerk.) *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Budapest: Anonymus. 133-145.
- Mészöly D. 1998. Shakespeare magyarul. In: Uő: *Shakespeare-napló*. Budapest: Európa. 9-26.
- Mészöly D. 1998. Vörösmarty és Lear. In: Uő: *Shakespeare-napló*. Budapest: Európa. 64-84.
- Rónay Gy. 1973. Villon és a többiek. Mészöly Dezső versfordításai (1966). In: *Fordítók és fordítások*. Budapest: Magvető. 73-88.
- Szabolcsi M. 1958. Szabó Lőrinc műfordításai. *Nagyvilág* 10 évf. 1551-1559.
- Vargha Á. 1991. *Shakespeare-drámák magyarul (Az Ahogy tetszik, az Antonius és Kleopatra és a Vihar magyar fordításainak összehasonlító elemzése)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Források

- Shakespeare, W. 1845. *Viola*. Fordította Lemouton Emilia. In: *Shakspeare Vilmos' Összes színművei*. 4. füzet. Pest: Trattner.
- Shakespeare, W. 1871. *Vizkereszt, vagy amit akartok*. Fordította Lévy József. In: *Shakspeare minden munkái*. 11. kötet: *Shakspeare színművei*. Pest: Kisfaludy Társaság.
- Shakespeare, W. 1953. *Vizkereszt, vagy: amit akartok*. Fordította Szabó Lőrinc. MTA Könyvtára Kézirattára: Ms 4670/8 és Ms 4670/9 számú gépiratok.

- Shakespeare, W. 1961. *Vízkereszt, vagy amit akartok*. Fordította Radnóti Miklós és Rónay György. In: *Shakespeare összes művei*. III. kötet: vígjátékok. Budapest: Európa.
- Shakespeare, W. 1996. *Twelfth-Night: or, What You Will*. In: *The Complete Illustrated Works of William Shakespeare*. London: Chancellor Press. Minden angol szövegrészletet innen vettem át (Sz. B.).
- Shakespeare, W. 1998. *Vízkereszt, vagy amit akartok*. Fordította Mészöly Dezső. In: *Shakespeare válogatott drámái Mészöly Dezső fordításában*. Budapest. Európa.
- Twelfth Night*. The BBC TV Shakespeare. British Broadcasting Corporation, 1980.

A szerkesztőségbe beérkezett újabb könyvek és folyóiratok

- Abádi-Nagy Zoltán (ed.) 2002. *Hungarian Journal of English and American Studies* 8/1. Debrecen: University of Debrecen. ISSN 1218-7364.
- Ajtay-Horváth Magda (szerk.) 2003. *Endeavours. Occasional Papers in Applied Linguistics, Literature, Civilization and Methodology*. Nyiregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. ISBN 963 9385 71 9.
- Kabán Annamária (szerk.) 2001. *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Szövegtani tanulmányok. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó. ISSN 1587-7736, ISBN 963 661 505 5.
- Kabán Annamária 2002. *A sorisméltés mint versszövegszervező alakzat*. Az alakzatok világa 6. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. ISBN 963 19 3484 5 ISSN 1588-5992.
- Kertész András (szerk.) 2003. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 13/1., 13/2 Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. ISSN 1218-5736.
- Klaudy Kinga 2003. *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation*. With Illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian. Budapest: Scholastica. 473 pp. ISBN 963 20683 9 4.
- Mózes Huba (szerk.) 2001. *A próza intertextualitásának retorikája és pragmatikája*. Kelet-közép-európai irodalmi tanulmányok. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó. ISSN 1587-7965, ISBN 963 661 507 1.
- Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. ISBN 963 05 7907 3.
- Péter Ágnes (ed.) 2000. *The AnaChronist 2000*. Published at the Department of English Studies, School of English and American Studies Eötvös Loránd University. Budapest: ELTE. ISSN 1219-2589.
- Simigné Fenyő Sarolta (ed.) 2003. *European Integration Studies*. A Publication of the University of Miskolc. Volume 2, Number 2. 2003. Miskolc: Miskolc University Press. ISSN 1588-6735.
- Szathmári István 2002. *Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében*. Az alakzatok világa 9. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. ISBN 963 19 3487 x és ISSN 1588-5992.

„A megfejtését vajh ki fejt meg?” Coleridge: Rege a vén tengerészből

Gárdos Bálint

1. Bevezetés

Azáltal, hogy a költői tehetséget és a képzelőerőt valamiféle egység létrehozásának képességeként jellemezte, részben maga Coleridge adott alapot olyan típusú értelmezéseknek, amelyek valamely egységes, egyetlen jelentést kívánnak rögzíteni műveiben. Azokat a kérdéseket, amelyeket ez az esszé vizsgálni kíván, az általam ismert legjobb ilyen típusú munka, R. P. Warren klasszikus Coleridge-elemzése kritikáján keresztül igyekszem megfogalmazni (Warren 1958, első megjelenés: 1946). Warren ebben két fő célt tűz ki maga elé: egyrészt bizonyítani kívánja, hogy „*A vén tengerész* megtestesít egy állítást”, másrészt, hogy ez az állítás „alapvetően megegyezik Coleridge legfőbb filozófiai és teológiai nézeteivel, ahogy azokat józan prózában ki is fejtette” (Warren 1958: 201, 203).

Warren tézise szerint a költemény két fő „téma” [theme] köré szerveződik. Elsődlegesnek a „szakramentális vízió”, illetve az „Egy Élet”, másodlagosnak pedig a képzelőerő [imagination] témáját nevezi.¹ Az „Egy Élet” motívuma Warren szerint felfűzhető egy bűn (az egységből való kiválás), bűnhődés, megváltás (az összhang visszanyerése) szálra. A költeménynek azok a „területei” [areas], melyeket ez az olvasat lefedetlenül hagy, természetesen a másodlagos témához sorolandók. Végző soron azonban – a képzelőerő problémájával kapcsolatban felmerülő bizonyos feszültségek ellenére – a kettő harmonikus egységre jut *A vén tengerész*-ben.

Az elsődleges téma fonalán a bűn – az albatrosz megölése – az ősbűn megisméltése, amennyiben az az embert a természet egészét átható szeretet folyamatából kiszakító, kiemelő akarat megnyilvánulása. Mégis annak, hogy az ember mint autonóm individuum, mint morális lény megszülethessen, éppen az akarat által való kiválás, a bűn elkövetése az egyetlen lehetősége. Lehetetlen tehát elkövetésének egyetlen biztos okát adni: az egyéni lét maga jelenik meg szükségképpen bűnként ebben az összefüggésben. A bűnhődés téje ennek megfelelően a sérült kapcsolat helyreállítása.

A képzelőerő szintjén is bűn történt (s így egyesül a két téma), hiszen az albatrosz a Hold és szél által jelölt „képzleti egységhez” [imaginative cluster] tartozik. A Tengerész bűnhődése során mintegy eljut a Hold jegyébe, a képzelőerő elapadásával, az élettelen értelemmel, esetleg a felvilágosodás egészével asszociált Nap hatalma alól felszabadulva. Ez a megváltás-történet a tengeri kígyók megáldásával (az áldás Warren szerint a Tengerész költeménye) kezdődik, és a szó „bűvös hatalmának” [„strange power of speech” – szó szerint: a beszéd titokzatos hatalma] elnyeréséig tart.

Warren elismeri, hogy a képzelőerő, bár számára kétségbevonhatatlanul

a vers legfontosabb értéke, mégis rendelkezik ellentmondásos vonásokkal is. Egyrészt úgy véli, Coleridge elméleti definíciói is ellentmondásosak. „Coleridge számára a Természet Istent szimbolizálja, ugyanakkor gondolkodásában jelen van a Természetbe vetített szimbolizmus elképzelése is, mely által az ember nem Istent, hanem önmagát ismeri föl” (Warren 1958: 219).¹ Warren vélekedése szerint azonban ez a kérdés elhanyagolható a vers megértése szempontjából. A képzelőerővel kapcsolatos másik paradoxon abban áll, hogy bár „a képzelőerő [a Remete alakjában] nem csak az univerzummal, de más emberekkel, a társadalommal is összehangolja az egyént;” a képzelőerővel már megáldott Tengerész mégis *poète maudit* formájában jelenik meg, aki éppen a kapcsolatteremtésnek és önmaga megértetésének képességét veszítette el. Így tehát a képzelőerő – Warren végső értelmezése szerint – bír sötét és világos oldallal is, lehet áldás és átok is.

Szükséges volt ilyen terjedelemben ismertetnem ezt a kitűnő tanulmányt, mert benne szinte minden olyan probléma megjelenik, amivel a továbbiakban foglalkozni kívánok. Egy olyan értelmezési hagyomány példaként fogok rá hivatkozni, mely egységet lát ott, ahol én a költemény belső ellentmondásaira, feszültségeire hívnám fel a figyelmet. Három Warren által kiemelt szempontot szeretnék vizsgálni: a pszichológiai szempontot, mely bűn és a személyiség létrejöttének kapcsolatát veti föl; a képzelőerő problémáját, melyben a Warennél is megjelenő kétértelműség, úgy vélem, igen radikális kételyek megfogalmazását teszi lehetővé; majd a morális-teológiai megközelítést, mely a bűn-bűnhődés narratíva problémájára kérdez rá. Végül azt kísérlem meg leírni, mennyiben érintik az itt felmerülő feszültségek a költemény nyelvét.

2. Bűn és személyiség

Két újabb olyan kritikushoz fordulok, akik elfogadják, hogy *A vén tengerész* rendelkezik valamiféle világosan megfogalmazható „tanulssággal”. Az egyikük, Stanley Cavell (1983), azt a kérdést veti föl, nem lehetséges-e, hogy a Tengerész tanításának: „Istent szeret, aki szeret / mindent, kicsit és nagyot”,² éppen az ellentéte lenne a valódi tanulság – „engedni, hogy a dolgok – kicsik és nagyok – szeressenek *minket*” (Cavell 1988: 56).³ Cavell szerint ugyanis a Tengerész útja a megismerés előtt Kant által vont határokon keresztül vezet,⁴ s a bűne az, hogy a magukbanvaló dolgokkal a kapcsolatot önmagából kiindulva, aktívan, erőszakkal akarta létrehozni. Nem volt hajlandó részt venni a szeretet univerzális áramában, az „Egy Életben” („A Szellem [...] szerette az / emberszerető madarat”)⁵. A tett indoka az emberlét szükségyszerű korlátozottsága, a Másik teljes megismerésének lehetetlensége felett érzett rettenet kifejezése.

¹ Ahol nem adom meg külön a fordító nevét, ott az idézet a saját fordításomban szerepel.

Cavell szerint nem is annyira a Tengerész bűnbeeséséről lenne szó, tette inkább radikalizál, láthatóvá tesz egy már meglévő állapotot (melyet Cavell szkepticizmusnak nevez). Eszerint a Tengerész számára a hajó legénysége már „halott, mielőtt ő lő, és talán éppen a lövés kelthetné őket újra életre [...] azért ölt, hogy kapcsolatot teremtsen” (Cavell 1988: 60).

A tett paradox jellege azonban éppen a kapcsolatteremtés lehetetlenségében áll. Ha a Tengerész egy magából kifele mutató tettként értelmezte a lövést, azt kell tapasztalnia, hogy az visszamutat rá. A vers talán legkülönösebb (valószínűleg fordíthatatlan) szójátéka a kereszt-kereszt [cross] szó sokértelmű használata. Először az Albatrosz a tengeren keresztül eléri a hajót [„At length did cross an Albatross” – a „cross” és az „Albatross” szavak még rímelnék is], majd a Tengerész keresztet formázó ípuskájával [„cross-bow”] lelövi a madarat, melyet végül a kereszt helyébe [„Instead of the cross”] társai a nyakába akasztanak. Ezen túl, mikor társaiért hozott áldozatképpen saját karjából szív vért, azonosul a pelikánnal, amely Jézus emblémája (Saunders 1996: 57). Így hordozhatja a madár megölése egyszerre az önnön embersége ellen forduló öngyilkosság és a közösségért hozott áldozat, (szó szerinti) önfeláldozás jelentését.

A következőképpen foglalhatnánk össze Cavell gondolatmenetének e ponton releváns állításait: számára a Tengerész tette nem az individualizáció szükségképpen bűnös gesztusa – ahogyan azt Warren látja –, éppen ellenkezőleg, kísérlet a már adott egyéni elkülönültség állapotából való kitörésre, de – helytelenül – nem magát engedi át a dolgoknak, az univerzumban jelenlévő szeretetnek, hanem erőszakos, akarati gesztussal próbál eljutni azokhoz.

Született azonban olyan értelmezés is, mely a Tengerész hibáját éppen abban látja, hogy túlságosan passzív: ez Paul H. Fry (1999) álláspontja, mely végső soron azonos Wordsworth eredeti kritikájával, miszerint „a főszereplő híján van minden határozott egyéniségnek”, és „nem cselekszik, hanem folyton vele cselekednek” (Kállay 1999: 240. Kállay Géza fordítása). Fry alapvető célja – melynek vizsgálata messze meghaladja jelen dolgozat kompetenciáját – azt megmutatni, mennyiben értelmezhető *A vén tengerész* Coleridge és Wordsworth csak később felszínre törő, de a költők számára már ekkor nyilvánvaló nézeteltéréseinek dokumentumaként.

Coleridge álláspontja ebben a vitában – Fry olvasatában – így foglalható össze: ha bárki is „egyedül a természet törvényeihez igazodik, az szükségképpen bizonytalanságban marad afelől, hogy vajon őt mozgatják, vagy ő mozgat. [...] A naturalizmus egyszóval determinizmus” (Fry 1999: 328). Naturalizmuson Fry a természet passzív követését érti; ennek képi megfelelője a szél motívuma, mely – Warren értelmezésével szemben – nem a képzelőerő és a (költői) kreativitás összefüggésrendszeréhez tartozik, hanem az elme kívülről való meghatározottságához, ami végső soron nem más, mint az Eleven Halál [Life-in-Death].

A kérdést valamelyest kiélezve két szélsőséges álláspontot ismertünk meg tehát. Az első szerint a Tengerész bűne az, hogy kitepi magát a természetet átható szeretet áramából (az „Egy Életből”), a másik szerint az Albatrosz megölése csupán egy gesztus, mely nem fejez ki mást, mint hogy az ember-

nek önálló (és talán költői lehetőségeket rejtő) élete megalapozásához meg kell ölnie (önmagában) a determinisztikusan felfogott természet egy darabját.

Úgy is meg lehetne fogalmazni a kérdést, hogy az önmagát akár pusztítás árán is megteremtő individuum dicsőítéséről vagy kritikájáról van-e szó? Ha a dilemma eldöntése végett Coleridge tágabb életművéhez fordulunk, könnyen találhatunk bizonyítékot az agresszív énközpontúság elutasítására; így például két, *A vén tengerész* kompozíciója előtt keletkezett levélben. Az első (Robert Southey-hez, 1795. november 13.) a címzettel közös korábbi terveiket illetően így szól: „forró várakozással néztem azon korszak elébe, mikor kiteszítjuk magunkból az *önzés* princípiumát, és megelőzzük kialakulását gyermekeinkben”. Kevesebb, mint egy évvel később pedig: „Leveled utolsó mondatát pedig tökéletesen, legmélyebb hajlamaimból helyeslem. »Aki gondolkodik és érez, erényes lesz; aki pedig elmerül saját énjében, az gonosz, bármely spekulatív álláspontra helyezkedjék is.«” (John Thelwall-hoz, 1796. június 22.).

A költemények közül pedig *A vén tengerésszel* megközelítőleg egy időben keletkezett három (ön)parodikus szonettre hivatkoznék, melyek Nehemiah Higginbottom álnéven jelentek meg, és melyekről Coleridge többek között azt írta, hogy a „fájdalomteli egoizmust” kívánta nevetség tárgyává tenni bennük. Ezek ugyanis ilyen és hasonló érzeményekkel ékeskednek: „And my poor heart was sad” [És bánatos volt az én szegény szívem], „But, alas! / Most of Myself I thought” [De jaj! / Mindenek fölött Önmagamra gondoltam], vagy „My dreamy bosom’s mystic woes” [Álmodozó keblem titokzatos fájdalmai].

Találkozhatni azonban az eddigieknél lényesen énközpontúbb hanggal is a levelezésben. Egy önéletrajzi levélsorozat egyik darabjában iskoláskoráról beszél: „a többi fiú megvetett és gyűlölt, mert tudtam olvasni, és helyesen írni [...] Így tehát nagyon hiú lettem, és megvetettem a legtöbb korombeli fiút, s már nyolc éves korom előtt *jellem* voltam. [...] [az egyik bátyám] a bámulat és a megvetés keverékével nézett rám” (Thomas Poole-hoz, 1797. október 9.). Magányosság, önsajnáltság és öngyűlölet hangjai keverednek itt. Az önmagába zártságból való szabadulás vágya, és az elhagyatottságában önmagát figyelő ember nárcizmusa.

Énközpontúság, illetve kapcsolatteremtés vágya kérdésének szempontjából érdemes vizsgálni a párbeszédes forma jellegét, illetve azt, hogy valóban párbeszédről van-e szó. Ha erre a kérdésre igenlő választ adhatunk, akkor bizonyosan felmenthető *A vén tengerész* az alól a vád alól, hogy valamiféle agresszív individualizmust hirdetne.

Erre a kérdésre irányítja a figyelmet a szövegtörténetnek az a jellegzetesége, hogy az eredeti és a végső változat között a lakodalmas vendég szövege erősen visszaszorult. Az 1798-as változatban meglehetősen hosszú, ironikus jelenet alakul ki a két szereplő látás- és beszédmódja közötti alapvető különbségből.⁶ Az 1817-es végső változathoz azonban eltűnt a vendég tiltakozásainak java része, valamint kimaradtak a hozzá intézett ismétlődő megszólítások is. Mindez a monologizáló jelleget erősíti. A fenti levélidézettel szólva, a fiatalembernek személyiségét a Tengerészével elegyítve, vagyis önállóságát feladva kell átélnie a tapasztalatot.

Cavell értelmezési javaslatái fontosak ezen a ponton. Ő először is arra figyel fel, hogy sem a Remetével, sem a Vendéggel való találkozás esetében nem a Tengerész szól először – „ennyiben a költő [a Tengerész] valamifajta filozófus szerepének igényével lép föl, mint valamifajta tanító, mondjuk, mint egy terapeuta”. Ez azonban csak a látszat: a Tengerész valójában mindkét esetben kikényszeríti a kérdést, a kérdés maga pedig egyszer sem párbeszédre szólít. A Remete (az eredeti szövegben) ráparancsol a Tengerészre, hogy beszéljen, mintegy penitenciaként rója rá története elmondását. A Vendég pedig csak annyit kérdez, hogy miért állította meg őt. Elsőként megszólalva, mondja Cavell, az Apostol tanít, ő viszont nem magáról beszél; a Tengerész a filozófia és a hit közt lebegő korban szól (Cavell 1988: 63–4).

Ezzel azonban még nem magyaráztuk meg, miért képtelen a párbeszédre: azért-e, mert a természettel való kapcsolata elpusztításakor megölte az emberekkel való kapcsolatteremtés képességét is, vagy ellenkezőleg, azért, mert már régen nem személyiség: feloldódott a determinisztikusan szemlélt természeti folyamatokban; úgy beszél, ahogy a jég „robbant, remegett, bömbölt, recsegett”.⁷

Ha úgy tűnik, ezzel visszatértünk Fry téziséhez (mely szerint a Tengerész példája a természettel való túlságosan közeli kapcsolat veszélyeire figyelmeztet), érdemes ismét egy összehasonlítást tenni az eredeti és a végső szövegváltozat közt. Az 1798-as szövegváltozatban sokkal erősebben vannak jelen a passzív, a természeti folyamatoknak kitett mozgás képei. A harmadik részben szerepel például annak az alaknak a később törölt leírása, amely majd az Eleven Halál nevet viseli. „A gust of wind sterte up behind / And whistled thro’ his bones; / Thro’ the holes of his eyes and the hole of his mouth” [Szélrohám támadt fel mögötte, / És füttyült a csontjai közt; / Keresztül a szemének üregén, a szájának üregén]. A halott testen keresztül haladva füttyülő, zenélő szél (mondhatnánk, a holttest mint *Az eolhárfa*): nem is lehetne ennél pontosabb emblémája Fry elméletének. Ehhez a képhez pedig teljes motívumsor csatlakozik: a Halál hajója, melyen keresztül süt a Nap, amely hajóhoz hasonlóvá válik később a Tengerésze is („sás gyanánt zizegtek a kötelek”).⁸

Azután (a korábbi változatban) a szél eléri a hajót, mintegy „inspirálja” a halott tengerészeket: „Sweet sounds rose slowly thro’ their mouths / And from their bodies pass’d” [Édes hangok emelkedtek lassan a szájukon keresztül / És elhagyták testüket]. A Vendég ezzel a kiáltással adja meg magát a Tengerész hipnotikus erejének: „that, which comes out of thine eye, doth make / My body and soul to be still” [Ami a szemedből kiárad, / Testemet és lelkemet mozdulatlaná teszi]. Amikor a Tengerész látja, hogy a „feltámadott” testek nem tekintenek felé: „Thought I, I am thin as air — / They cannot me behold.” [Azt hittem olyan vékonyá váltam, mint a levegő, / Nem tudnak észrevenni]. És visszatér végül a motívum a Remete patakjában a levelek csontvázaival.⁹

Egy másik motívumsor, mely alátámaszthatja azt a felfogást, hogy a Tengerész végső soron elveszti személyiségét: az ájulás, álom, alvás visszatérő képzete, ami mindkét szövegváltozatban jelen van. Először a jég birodalmában hallatszik úgy a jég „beszéde”, mint ájultan hallott hangok. Miután

megáldotta a vízi kígyókat, a Tengerész első jutalma, hogy aludni képes, és az álom „kifáradt lelkembe költözött”. Később ájultan hallja a Szellemek párbeszédét; „boldog álomnak” nevezi a hazaérkezést, és ébrenlétért könyörög, („Ébressz, uram, vagy add, hogy / ez az álom örök legyen”); nyilvánvalóan azért, mert nem bizonyos benne, hogy ébren van, ahogy nem is lehet, hiszen eddigre ezek a határok végképp bizonytalanná váltak.

Még egy utolsó megjegyzés, ami a fenti értelmezést erősíti. Az angol szöveg első szava, az „It” [Ez] dologként, vagy esetleg kísértetként nevezi meg a Tengerészt. Mindezen érvek ellenére mégis vannak fenntartásaim egy olyan értelmezéssel szemben, mely úgy véli: „amire Coleridge végső soron ki akart lyukadni, az – bárhogy is jutott el hozzá – fájdalomosan egyszerű, kínosan egyszerű” (Fry 1999: 335–6).

Először is föl kell figyelniük arra, hogy a mechanikus mozgatottság képei szinte mind eltűntek a végső változatból. Úgyszintén feltűnő az áldás-jelenet kettőssége „szerető szívem”¹⁰ áld, de „öntudatlanul”. Bármilyen határozott tanulságot, moralitást kutató értelmezésnek számot kell vetnie azzal, hogy a Tengerész egyszerre tölt be aktív és passzív szerepet. A jelenet egyértelmű magyarázatát az is problematikussá teszi, hogy a vízhez elkerülhetetlenül csatlakozik a tükröződés képzelete, ami bizonytalanná teszi, mit is áld meg pontosan a Tengerész.

Úgy tűnik ezen túl, hogy az univerzummal való harmónia az öntudat szüneteiben teremődik meg (pillanatokra) a költeményben: ilyen állapotban válnak hallhatóvá a természet hangjai. Fontosnak tűnik az is, hogy az álom, ájulás képei már a – Fry szerint – a természetből való pozitív értelmű kiszakadást dramatizáló „gyilkosság” után fordulnak elő, az összhangra törekvő fejlődés részeként (az egyetlen előtte előforduló ájulás egy hasonlat tagja, mely funkciója szerint inkább előre mutat a későbbi valóságos ájulásra). És végül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szél passzív tárgyai nem csak mechanikus zörejeket, de angyali zenét is hallatnak.

A személyiség státuszának kérdését úgy vélem, nem lehet eldönteni addig, amíg nem vizsgáltuk a képzelőerő szerepét a költeményben, és érintőlegesen a tágabb életműben. Ha ugyanis elfogadjuk azt a mindhárom fenti értelmezésben megjelenő állítást, hogy a Tengerész valamilyen értelemben költő is, és a mű ennek megfelelően *ars poeticaként* is olvasható, akkor meg kell vizsgálni, hogy a mű a költészet létrehozásának képességét a természetben való feloldódásból, vagy a természet aktív teremtéséből származtatja-e. Mindkét esetben arról van szó, hogy a költészet által a természet válik jelenvalóvá, akár a közvetítő önköltés, akár a természet önmagában való létének, vagy ezen önmagában való lét megismerhetőségének tagadása által.

3. A képzelőerő és a dolgok

A romantika képzelőerő-felfogására a legnagyobb hatást minden bizonnyal Immanuel Kant filozófiája tette, melyből számunkra a legfontosabb itt *A tiszta ész kritikájának* az a köztes álláspontja, melyet az elme aktivitása és

passzivitása kérdésében elfoglal. Tengelyi László értelmezése szerint Kantnál „az emberi értelem [...] nem passzív tükre, de nem is teremtője a valóság dolgainak; öntevékeny, de öntevékenységének a gondolkodás tárgyait »megadó« érzékiség passzivitása korlátokat szab”. Úgyszintén említeni kell azt a romantikus Kant-értelmezést, mely szerint „elménk mélyén teremtő hatalom lakozik [a képzelőerő], mely érzékiség és értelem, lét és gondolkodás, objektum és szubjektum kettősségét őseredeti egységben tudja feloldani” (Tengelyi 1995: 117–8, 127).

Több kritikus is azt állítja, hogy Coleridge mint teoretikus gondolkodó a német filozófusnál radikálisabb álláspontot foglalt el: mind nyelvfelfogásában, mind az emberi gondolkodásról adott leírásában eljut a szolipszizmus álláspontjára. Reid például így ír: „Coleridge idealista, aki számára sem anyagi szubsztanciák, sem fizikai univerzum, és végső soron semmiféle tárgyak nem léteznek [...] egy idealista világban végső soron semmi nincs a szubjektivitáson kívül, ezek a »tárgyak« tehát valójában a psziché tükröződései” (Reid 2001).¹¹ Rajan szerint pedig „Coleridge számára a nyelv szolipszisztikusan a vágy világa felé mutat, nem pedig túl önmagán, azon csodálatos énjelenlét [self-presence] felé, melyet csak egy másik személlyel való bensőséges kapcsolat hozhat létre” (Rajan 1990: 221).

Nem lehetetlen azonban ettől eltérő álláspontra is találni bizonyítékot. Úgy tűnik, számára a szolipszizmusig radikalizált idealizmus nem csupán logikus filozófiai eredmény; legalább annyira rettegett veszély is. Utalnék itt a már idézett fiatalkori levelekre (amelyek keletkezési idejük miatt különösen fontosak az úgyszintén fiatalkori *Vén tengerész* vonatkozásában), amelyek a magányt, az egyén magabazártságát kétségbeesetten idézik föl. Gondolhatunk ezen túl a „Természet nagy könyve” képzetének felidézésére, amely „az emberi természet egészének költészete, ha ennek megfelelően, figuratív értelemben olvassuk [mint Isten revelációját]”; valamint arra a látásmódra (amelyet Warren szakramentális vízióknak nevezett), amelyben

... a csöndes tárgyakban, melyekre tekintetem szegezem, úgy tűnik, többet látok, mint önkényes illusztrációt, többet merő hasonlatnál, a saját ábrándom tevékenységénél. Félelem és tisztelet nyugóz, mintha az ésszel [reason] azonos hatalom állna szemem előtt – ugyanazon hatalom alacsonyabb rangban, így tehát szimbólum, mely a dolgok igazságában leli alapját. (Richards 1950: 392–3)

Ezt a szimbólumot pedig nem az emberi tekintet, hanem az isteni teremtés alapozta meg.

A tárgyak közvetlen, az ember mentális berendezkedése által nem befolyásolt megismerhetését a teoretikus Coleridge mindenesetre tagadja. Véleménye szerint csupán a „Szeráfok és megtisztult Szellemekek éghetnek olthatatlanul a közvetlen tudás elementáris tűzében, melynek élete és hatalmának minden feltétele önmagában nyugszik” (levél Thomas Clarksonhoz, 1806 okt. 13.).

Maga Coleridge több helyen is nekiveselkedik a képzelőerő definiálásá-

nak. Az első idézet egy W. Sotheby-nek szóló levélből származik (1802. szept. 10.), a második pedig tizenöt évvel későbbről, a *Biographia Literariából*.

1. ... csupán ábránd [fancy], vagyis az elme összekapcsoló képessége, nem pedig képzelőerő, vagyis a módosító és egyesítő képesség [...] [ez utóbbi esetben] minden dolog önálló életet él, és mégis mind része a mi életünknek. Istenben mozognak és élnek...
2. A KÉPZELŐERŐ-t tehát vagy elsődlegesnek, vagy másodlagosnak nevezem. Az elsődleges KÉPZELŐERŐ-t minden emberi Észre-
vétel [Perception] élő Erejeként és elsődleges Mozgatójaként: és a végtelen VAGYOK-ban megnyilvánuló teremtés örök aktusának a véges elmében való megismétlődéseként határozhatjuk meg. A másodlagos Képzelőerő az elsődleges visszhangja, mely a tudatos akarral együtt jelentkezik, de tevékenységének *fajtája* szempontjából mégis azonos az elsődlegessel, és attól csupán működésének *fokában* és *módjában* különbözik. Felbont/felbomlik, szétszór/szétszóródik, szétterjeszt/szétterjed, hogy újrateremtsen; vagy ahol valami ezt lehetetlenné teszi, még akkor is minden esetben küzd, hogy idealizáljon, és egységessé tegyen. Lényege szerint *élő* erő, épp annyira, amennyire minden dolog (*mint* dolog) lényegét tekintve merev és holt. (Richards 1950: 492, 516. Péter Ágnes fordításának fölhasználásával. Péter 1996: 71–2)

A Sotheby-levél és a *Biographia Literariából* származó idézetek között erős hasonlóságokat figyelhetünk meg: mindegyik szerint aktív képességünk a képzelőerő, és valamiféle közvetítés a funkciója. A különbség mégis alapvető. Az első esetben a már említett Egy Élet-látomás összefüggésében határozódik meg a képzelőerő fogalma: az ember ezzel a képességgel vesz részt az aktív természet folyamataiban. Módosító képesség, de nem feladata megteremteni a világot. Összeköttetést az emberi elme és a természet között teremt, ahol mindkét tényező élő. Ezzel szemben a későbbi definíciókban bizonytalanná válik a természet és a képzelőerő viszonya. Egyrészt a második idézet előtt egy összetett hasonlat áll, amelyben a percepció tárgyai egy a folyóvízen mozgó ízeltlábúhoz hasonlíttatnak, tehát élőlényként jelennek meg, másrészt azonban ugyanezen idézet szerint a „dolgok (*mint* dolgok)” eredendően halottak, és az emberi elmétől kelnek életre („amit adunk, az jár nekünk, / s a természet Élete életünk”).¹²

A természet megítélésének gondolkodástörténeti háttereként szeretnék rámutatni arra a megrázkódtatásra, amit az új tudományosság, elsősorban Newton tevékenysége hozott a tizennyolcadik században. Newton törvényei szempontjából – a romantikusok vélekedése szerint – a teremtett világ nem több, mint homogén anyag mozgása a végtelen űrben, amely kisszámú, viszonylag egyszerű matematikai összefüggéssel leírható. Ez a látomás egy ideig számos gondolkodó számára mint a világ megismerhetőségének, uralhatóságának képzete jelent meg. Azonban éppúgy lehetett ezt rémláto-

másként is megélni. Ez utóbbi példajaként idézném Joseph Addison híres, a *Spectator*-ban megjelent cikksorozatából a következő mondatot:

... lelkünk jelenleg gyönyörteljesen eltévelyedve és elkápráztatva él, kellemes érzéksalódásban, és úgy járkálunk mindenfelé, mint egy románc elvarázsolt hőse, aki csodálatos kastélyokat, erdőket és ligeteket lát, és madarak trillázását, folyók csobogását hallja; de amikor egy titkos varázslat véget ér, megszakad a csodálatos látvány, és a vigasztalan lovag meddő fennsíkon találja magát, vagy kihalt sivatagban.¹³

Coleridge prózájában éppen ismeretelméleti szempontból támadja Newtont.

Newton minden szempontból materialista volt. Az *elme* az ő rendszerében mindig *passzív* – lusta *Szemlélője* egy külső világnak. Ha tehát az elme nem passzív, ha valóban Isten Képe-re teremtett, méghozzá a legfelségesebb értelemben, a *Teremtő Képe*, akkor van alapunk gyanakodni, hogy minden rendszer, mint rendszer, amely az elme passzivitására épül, hibás. (levél Thomas Poole-hoz, 1801. márc. 23.)

Ha tehát úgy értelmezzük, hogy *A vén tengerész* magával a Természettel való kapcsolatot teszi újra kérdésessé, akkor látnunk kell, hogy ez nem csak a „szakramentális vízió” természete, de legalább annyira egyfajta jégbe fagyott rend. És ez a bizonytalanság nem hagyja érintetlenül a természet dialektikus ellenpárját sem. Lehetetlen egyértelmű tételt kiolvasni *A vén tengerész*-ből, akár az elme teremtő képességéből adódó önállóságát, akár a természeti harmóniába való önfeladó beleigazodást támogatandó. Ezen a ponton tartom lehetségesnek újra felvetni a dolgozat elején vázolt dilemmát.

Az ott összefoglalt két álláspont közül nem értek egyet Cavell véleményével, mely szerint „a Tengerész számára társai már a lövést megelőzően halottak” (Cavell 1988: 60). Ellenkezőleg, a „nyilammal én lelöttem a szent madarat” sor az első, ahol a Tengerész az „én” szót használja. Korábban végig a többes szám első személy határozta meg a beszédét („szálltunk”, „szél csapott reánk”, „felénk egy albatrosz suhant”, „kormányunk útra talált”), és éppenséggel a Vendég volt az, aki az „én”-t hangsúlyozta („miért fogsz le” [az angol kiteszi: „engem”], „a násznagy én vagyok”).

A hajó társadalmán belül a madár megölésével, úgy tűnik, tényleg megszületett az egyetlen egyéniség. Nyilvánvaló a szembeállítás a tettet kizárólag következményeiben megítélő, véleményükben a „széljárásnak” kiszolgáltatott tengerészek, és a tettet elismerő Tengerész között („Óh, pokoli dolgot tettem én”). A kanti etika alapelveivel ütközik a tengerészek ítélete, melyet Tengelyi László így foglal össze: „Az erkölcs parancsolatai [...] céljainkra nincsenek tekintettel. Nem azért kell követnünk őket, mert bizonyos célokat el akarunk érni, hanem gyakran *ennek ellenére*” (Tengelyi 1995: 145).

Az igazi kérdés azonban az, mi történik ezzel a bűnös személyiséggel a tőkéletes magányban. A tizenhetedik-tizennyolcadik századi brit morál-

filozófia az individuumot minden esetben a társadalommal szoros összefüggésben gondolta el. Coleridge azonban az univerzummal méri össze az egyént, és nem bizonyos, hogy képes benne helyet találni a számára. Ebben a kontextusban tartom célszerűnek a kortársak által oly gyakran elutasított „masinériák” szerepét értelmezni. A terjedelmében is hatalmas költemény a létező világ egészén keresztülhajtja a vén Tengerészt. Szerepet kap ebben az összetett mozgásban mind a négy elem, fontosak a mágikus számok (egy, három, hét, kilenc), és a csodálatos események. Úgy tűnik, hogy a költemény a világ egészéről kíván látomást nyújtani az ember nézőpontjából: mintegy kantianus mitológiát igyekszik teremteni.

Érdekes felfigyelni rá, hogy a kontinensen a vers születésével szinte egy időben írja Friedrich Schlegel *Beszélgetés a költészetéről* (1800) című művét, melynek *A mitológiáról* szóló fejezetében ezt olvashatjuk:

Mert ez a mitológia egészen más úton, éppen az ellenkező irányból érkezik majd, mint az a régi, hajdani, mely mindenütt az ifjú képzelőerő első virága volt, mely közvetlen kapcsolódott az érzeki világ legelevenebb, legközvetlenebb elemeihez. Az új mitológiának, éppen ellenkezőleg, a szellem legmélyéből kell megteremtődnie; minden műalkotások legművészibb alkotása lehet csak, mert át kell fognia az összes többi műalkotást, hogy lenne a poézis ősi forrásához új patak-ágy és szent edény, lenne maga a végtelen vers, mely minden más költemény csíráját magában hordozza. (Schlegel 1980: 358, Tandori Dezső fordítása)

Kicsivel később pedig: „Akkor véget érne a fecsegés, és az ember ráébredne végképp, kicsoda is ő, értené a Földet és értené a Napot”. A művészetre vonatkozó végkövetkeztetés pedig így szól: „Tulajdonképpen minden műre ez a feladat várna: legyen a természet új kinyilatkoztatása” (Schlegel 1980: 358, 365, 369. Tandori Dezső fordítása).

Úgy tűnik, az új mitológia paradox módon a természettől eltávolodott, modern, feltehetően individualizálódott emberi „szellemből” származna. Ez a szellem azonban önmagát csak ebben a mitológiában érthetné meg, mely egyszerre „minden műalkotások legművészibb alkotása, és „minden más költemény csírája”. Weiss János így fogalmaz: a romantikusok számára „a mítosz [...] organikus egészé rendezi a világot, bár kiindulópontján mindig az »én« áll. Ennek az organikus egésznek »vissza kell kapcsolódnia« az énhez, csak így lehetnek a mítosznak erkölcsi következményei” (Weiss 2000: 102).

Ugyanazt a körforgást láthatjuk tehát, mint *A vén tengerész* esetében. A költemény természet, individualizálódott ember és Isten viszonyát igyekszik tisztázni, de ez utóbbi felől (Kant után) már nem indulhat, a két előbbi közül pedig bármelyik felől indul is, azzal szembesül, hogy nem érti a másikat. Azért tiltakoztam a vers bármilyen tézisből való eredeztetése ellen, mert éppen azt tartom a vers legizgalmasabb problémájának, hogy semmiféle előzetes bizonyosságot nem ismer. Elutasítja a gondviselést mint irá-

nyító és értelemadó elvet a kockavetés jelenetében. Nem idealizálja a természeti folyamatok követését, hiszen megmutatja a természet mélyén a rothadást és a csontvázakat. Nem vallja a mindentől függetlenedő individuum elvét, ugyanis arra ítéli a Tengerészt, hogy újra és újra beszélgetni próbáljon valakivel. Lehetséges a glosszákat is (melyek születéséig Coleridge már minden bizonnyal ismerte Schlegel filozófiáját) úgy látni, mint amik ugyanebbe a körkörös szerkezetbe tagolódnak; nem megnyílik általuk a mű, hanem inkább önmagára mutat vissza, önnön értelmezése is kíván lenni.

Érdekes ebből a szempontból figyelembe venni az epikus forma választását. Coleridge három leghíresebb verse, *A vén tengerész*, a *Christabel* és a *Kubla Kán* mind tartalmazza az epikus elemet, ez utóbbi kettő azonban töredékben maradt, illetve a töredékesség hatását kelti az olvasóban. Az is feltűnő, hogy ezek a versek a költői pálya egy adott szakaszán keletkeztek, és a későbbiekben a legnagyobb költemények mind líraiak. Talán elmondható, hogy a verses epikának az előre adott mitológiában gyökerező klasszikus eposzokhoz való kötődése túl erős ahhoz, hogy az ebben a mitológiában hinni már nem képes költészet sajátjának érezhesse. Érdemes megnézni például, hány ismeretlen jelentésű szó szerepel a *Kubla Kán*-ban: kicsoda Kubla kán, hol van Xanadu és az Alph folyó, ki az az abessziniai lány, hol találjuk Abora hegyét? A vers így egyszerre idézi fel az epikus hagyományt (ahol ezek közös, ismert hivatkozási pontok lehetnének), és szakad el szinte minden közös ismerettől.

Idéznék itt egy passzust Coleridge-nek az allegóriáról szóló elméleti gondolatmenetéből, melyben a tanmese [fable] és az allegória közötti különbséget értelmezi:

... egy tanmesében egyetlen olyan allegorikus szereplőt vagy képet sem szabad használni, amely nem rendelkezik egy bizonyos meghatározó jelleggel, melyet már korábban általánosan neki tulajdonítottak, míg egy allegóriában a hasonlatosságot lehetséges, hogy az író mutatja föl először. (Richards 1950: 398)

Pontosan ez a kérdés itt is: lehetséges-e előre adott kulturális beágyazottság nélkül allegorikus költészet; vagy minden egyes műnek meg kell teremtenie egyben saját értelmezési háttérét is?

Az alábbiakban azt kísérlem meg vizsgálni, vajon nem számolja-e föl *A vén tengerész* olyan mértékig kulturális hivatkozási alapjait, hogy hagyományos értelemadási struktúráink már alkalmazhatatlanok legyenek rá. Bizonyos mindenesetre az, hogy az értelemtulajdonítás igénye jelen van a költeményben: például a Szelleme, a Remete vagy a glosszista kérdéseiben, magyarázataiban.

4. Az élet mint vezeklés

Az angol szöveg egyik legszebb glosszája szerint miután a Tengerész meggyónt „the penance of life falls on him”, ami egyszerre jelenti, hogy „élet-hosszú vezeklés sújtja”, ahogy Szabó Lőrinc fordítja, és azt, hogy az élet sújtja mint vezeklés. Újra és újra el kell mondania élete történetét, hogy „saját élete példájával szeretetet és tiszteletet hirdessen”. A kérdés pontosan az, mennyiben hordoz élete példát.

Számos klasszikus elemzés megváltástörténetként értelmezi *A vén tengerészt*. Említettem már Warren esszéjét, de úgyszintén jó példa lehet G. W. Knight *Coleridge's Divine Comedy* [Coleridge Isteni színjátéka] című tanulmánya, mely szerint a Tengerész útja a Purgatóriumban zajlik (Abrams 1975). Véleményem szerint tagadhatatlan, hogy a költemény erősen idéz biblikus összefüggéseket, az azonban bizonytalan, mennyire rendeződnek ezek az üdvtörténet sémái szerint.

A költemény legfontosabb képének ebben az összefüggésben az elbeszélés keretétül szolgáló lakodalmat tartom. A házassággal kapcsolatban Herbert Haag *Bibliai Lexikon*ának két fontos megállapítását szeretném kiemelni. Egyrészt az Ószövetség nem ismer külön szót a házasságra, még leginkább az Izrael és Jahve közti szövetséget kifejező *'berit'* szó feleltethető meg neki; másrészt az Újszövetségben Szent Pál azzal adta meg méltó jelentőségét, hogy a „keresztényi szeretetre (*agapé*, nem *erosz*) alapozta” (Haag 1989: 580–3).

A kulcsszó a vers vonatkozásában minden bizonnyal az *agapé*: az a titokzatos kapcsolat, melyben két ember közötti szeretet azonos lehet ember és Isten viszonyával. A szó maga elő is fordul az angol szövegben: a Tengerészre néznek így társai a második részben, mikor sikerül kiáltania a hajónak, melyről később kiderül, hogy a kétféle halál hajója („bámultak a szóra előbb” [„Agape they heard me call”]. Úgy vélem, szójátékról van szó: az „agape” ugyanis egyszerre jelenti a fent leírt „*agapé*”-t, és azt, hogy „bámulva”. A közösségre, kapcsolatra utaló szó tehát éppen a Tengerész önfeláldozásának már említett módon kétértelmű jelenetében hangzik el.

Mondhatnánk tehát, hogy a Tengerész a házasság agapeisztikus összefüggéséből szakítja ki a Vendéget, aki a történet végén, mint „bölcsebb, szomorúbb ember” nem is térhet ide vissza. Nagyon fontos azonban látni, hogy az esküvőnek, bár felidézi a fenti pozitív asszociációkat, a versen belül mégis ellentétére fordul a jelentése. A menyasszonyról adott leírás („arca piros, / mint a rózsaszírom”) az Élő Halál arcán tér vissza („Az ajka piros volt...”). Ezáltal mindenképp elbizonytalanodik a házasság értékelése: felmerül, hogy a Tengerész nem az élet, de az életnek tűnő halál köreiből szólítja félre a Vendéget; egy másfajta házasságról kíván beszélni neki.

Itt érdemes ugyanis felfigyelni a madár nyíllal való lelövésének látens erotikájára, melyet, ha összekapcsolunk Coleridge-nak azzal az említett elméletével, miszerint a megismerés valamiképpen alany és tárgy egyesülését jelenti, és hogy éppen a megismerésnek ez az aktusa alapozza meg a megismerő alanyt, akkor szükségképpen felidéződnek a „megismerés” szónak a

házassággal kapcsolatos bibliai jelentései. Megismerés és elpusztítás viszonyáról van itt szó a házasság összefüggésében: ha igaz, hogy a Tengerész a közvetlenséget keresi – ahogy azt Cavell feltételezi –, ez minden esetben pusztulással jár: az Albatrosz, a révkalauz fia, a Vendég, de végső soron feltehetőleg magának a Tengerész személyiségének pusztulásával.

Ebből a fajta házasságból pedig, úgy tűnik, nincs kiút. A Tengerésznek nyilván ezért is kell újra meg újra elmondania történetét: mert ő maga sem ismeri a jelentését. Nem egy megszerzett bölcsesség felől tekint vissza a múltra, hanem számára is minden alkalommal megújuló, jelenlévő szenvedés az eseménysor. Folyamatosan „utazik”, alakul ő is a beszámoló során. A cím kétértelműsége így is látható: jelenti-e a birtokos eset a történet uralhatóságát? A vén tengerészről vagy csak általa szól a ballada?

De nem csak a történetet kell számtalanszor újramondani: a történeten belül is sok olyan körkörösen visszatérő elemet találunk, amely kétségessé teszi a kapcsolat megszakadásától a kapcsolat újrafelvételéig vezető előrehaladást. Az első ilyen ismétlődés az indulás „vidám” [merrily] és a megérkezés „boldog” [joy] leírása között figyelhető meg. Ez akár az utazás célhoz érését is jelenthetné: a felszínes, látszati vidámságból eljutni a „joy” Coleridge-nál oly gazdag jelentésű állapotába,⁴ Warren értelmezésének megfelelően a természettel (és a természetben jelenlévő Istennel), valamint a képzelőerővel való harmonikus kapcsolat visszaállítását. A boldogság azonban „boldog álom”, melyről nem tudhatjuk, hogy a visszanyert kapcsolat, vagy a mindenre kiterjeszkedő képzelőerő szülötte-e.

Visszatérő motívum továbbá az „üldözött menekül” képe (első rész), mely közvetlenül a hazatérés előtt is megjelenik („tudja: mögötte iszonyatos / ördög fut és liheg” – hatodik rész), azután tehát, hogy – a glossza szerint – „az átok végre kiengesztelődik”. Sorolhatjuk tovább: a kiszáradás, a szomjúság nem csak a szélcsendes tengeren sújtja a Tengerészt, de testében hordozza azt az elbeszélés idején is („bőrös kezed oly aszott/ szikár vagy nyurga s barna...” – harmadik rész). A „vázhajó” rothadtsága és csontvázszerűsége visszatér a Remete körüli természet leírásában. A matrózok holttesteit újra és újra felélednek stb. Úgy tűnik mindebből, hogy a tengerész soha nem fejezheti be útját, és soha nem lesz képes megfogalmazni véglegesen tanítását. Kállay Géza így fogalmaz:

Coleridge-nál a hazatérés látszólagos: általa sem feloldozást, sem megnyugvást nem kapunk, mert ami marad, csupán maga a nyelv, s a nyelv önmagát kényszeríti ránk a megalkotásért rótt büntetésként: nincs más, mint a szavakká lényegített történet, amit csak ismételni és megint ismételni lehet, a büntetés a nyelv »ördögi köre«, amit nekünk kell fenntartani, amit *nem* tudunk *nem* fenntartani, és amiben legfeljebb létünkről csak újra beszámolni, „visszaszámlálni” tudunk, a dolgokkal elszámolni nem, mert „lényegükhöz” egy tapodtat sem jutotunk közelebb. (Kállay 1999: 254)

Ha tehát „csupán maga a nyelv marad”, meg kell próbálnunk a költeményből kirajzolódó nyelv-felfogást vizsgálni.

5. A „szavakká lényegített történet”

Rajan a következőképpen foglalja össze a romantikusokkal szemben gyakran megfogalmazódó vádat:

Azáltal, hogy a teremtő kezdeményezést Istenről emberre ruházták, és a revelációt a képzelőerővel helyettesítették, a romantikusokról gyakran úgy vélik, felülkerekedtek a keresztény pesszimizmuson, mely tagadta, hogy az ember közvetlenül elérhetné az ideált. [...] valójában azonban állítható, hogy [ez] a legkonzervatívabb vonása egy olyan irodalomnak, mely a modernizmus peremén áll, egy olyan univerzumban, melyről lakói már tudják, hogy hasadékos, és nem organikus. (Rajan 1990: 15)

Először Coleridge nyelvvel kapcsolatos explicit teóriáját kísérem meg röviden vázolni, majd azt vizsgálom, nem lehetséges-e a naiv vagy önámító organicizmus vádja alól fölmenteni legalább *A vén tengerészt*.

Lehetséges *Gondolkodás* önkényes jelek nélkül? És mennyiben tekinthető az »önkényes« szó téves elnevezésnek? Vajon a szavak, etc. részei és csirái egy növénynek? És mi a törvénye növekedésüknek? Valahogy ilyesféleképpen próbálnám elpusztítani a régi antitezist Szavak és Dolgok között; mintegy a Dolgokba emelném a Szavakat, méghozzá élő dolgokba. (levél William Godwinhoz, 1800. szept. 12.)

Így hangzik Coleridge mai nyelvfelfogásunk számára idegen, misztikusnak ható, „organicista” programja. Ma a kritika figyelme éppen szavak és dolgok közötti hasadéokra, a nyelvi jelek radikális ürességére, intencionalitására irányul; azokra a pontokra, ahol az egység felhasad (Rajan 1990: 13–9).

Coleridge voltaképpen kétféle nyelvről beszél (Reid 2001). Elismeri egyrészt Hobbes és Locke nyomán a hétköznapi emberi nyelv konvencionálisitását. Ezt a nyelvet (a kanti szóhasználatnak megfelelően) az értelem hozza létre, mely azonban csak tárgyasulása, alacsonyabb rangú módozata az észnek, melyet Coleridge – Schelling nyomán – az alany-tárgy dichotómiát megelőző dinamikus aktusként jellemez. E szerint a felfogás szerint létezik tehát ennek a – mai szemmel nyelv alatti vagy nyelv előtti – folyamatnak is egy saját nyelve: a Logosz vagy a természet nyelve, amely externalizáció, valamiféle titokzatos megtestesülés útján jön létre. A két nyelv kivételes pillanatokban egybe is eshet, ilyenkor lesznek képesek (a fenti idézetnek megfelelően) mindennapi szavaink transzcendeálni konvencionálisukat. Miután Coleridge számára a nyelv a gondolkodás külsővé tétele, a tökéletes kommunikáció esetén nem valamely nyelven beszélünk, hanem volta-

képpen azon keresztül: aki például megért egy könyvet, „az a könyv szellemével társalog [communes] [...] A szavak áttetszővé válnak, és úgy látja őket, mintha nem látná őket” (Richards 1950: 375).

„Szavak és dolgok antitézise” felszámolásának egyik ismert módszere a híres coleridge-i „deszinonimizáció” [desynonymization]. Ezt a folyamatot McKusick „fogalmi distinkciók teremtésének filozófiai módszerével” rokonítja, amely szerinte abba a folyamatba illik, ahogy Coleridge eltávolodott a *Lírai balladáknak* attól a szemléletétől, miszerint a nyelv a természeti törvény szülötte egy (mai értelemben) tudatosabb, nyelvközpontúbb felfogás irányában (McKusick 1986: 91). Érdekes azonban ezzel szemben megjegyezni, hogy a deszinonimizációt Coleridge organikus folyamatként írja le:

Létezik egyfajta *halhatatlan parány* az animacula infusiora között, melynek természetes körülmények közt nincs sem születése, sem halála, abszolút kezdete vagy abszolút vége: merthogy egy bizonyos periódusban egy kis pont jelenik meg a hátán, mely egyre mélyül és nyúlik, mindaddig, amíg a teremtmény két lényre osztódik, majd ugyanez a folyamat előről kezdődik mindkét fél esetében, melyek mostanra egészévé váltak. Mindez talán ábrándos [fancyful], de semmiképpen sem helytelen leírása a szavak kialakulásának.... (Richards 1950: 477)

McKusick ezen túl azt is megjegyzi, hogy Coleridge e problémával kapcsolatban nagyfokú érzékenységet árul el a nyelv diakronikus dimenziója iránt. Azonban ő maga idézi a következő helyet a *Jegyzetfüzetekből*:

Szinonimák alatt olyan szavakat értek, amelyek valóban megfelelnek egymásnak, mind anyagi jelentésükben [material meaning], mind a hozzájuk kötődő érzések és fogalmak tekintetében, / melyek mind hibák egy Nyelvben; de olyan hibák, melyek lehetővé teszik erőinek növekedését. (McKusick 1986: 93)

Nem csupán olyan nyelvi fejlődésről van itt szó, melyről nem tud a mai nyelvtudomány, de egy utópikus folyamatról is, melynek végcélja az az állapot, „mikor ez a distinkció olyan természetessé vált, és olyan általános forgalomban van, hogy mintegy maga a nyelv *gondolkodik* helyettünk...” (McKusick 1986:95). Véleményem szerint ugyanannak az ideális állapotnak a leírásáról van itt szó, mint amelyben a prózai bevezető szerint a *Kubla kán* fogant: amikor „a képmások [images] mint *dolgok* merültek fel előtte, a megfelelő [correspondent] kifejezések egyidejű létrejöttével [production]”. Ebben az álomszerű állapotban tökéletesen egymáshoz igazodnak a természet dolgai, a róluk alkotott mentális képmások és az azokat kifejező szavak.

Így tehát végső soron Reiddel értek egyet, aki szerint Coleridge a konvencionális „nyelvi hálót” csak a nyelv alacsonyabb szintű változatának tekinti, és igazából annak a teremtő Logosszal való összemérhetősége izgatja (Péter 1996: 62). Ezt azonban nem mondhatjuk Coleridge gondolkodásában sem

egy állandó, sem az egyetlen vonulatnak. Amíg a teoretikus Coleridge azon munkálkodik, hogy elpusztítsa „a régi antitézist Szavak és Dolgok között”, addig a lírikus Coleridge újra meg újra problematizálja ezen egység megteremtésének lehetőségét. Rajan már idézett tanulmányában végigkíséri azt a folyamatot, melynek során a lírai költemények minden eleme legalább annyira dekonstruálja, mint amennyire fenntartja önnön (schilleri értelemben vett) naivitását. Ennek a folyamatnak a végén olyan költemények állnak, melyek nyíltan allegorikus retorikával élnek, sőt egyes esetekben allegóriaként nevezik meg önmagukat. Ez pedig Coleridge részéről, aki angol nyelven az allegória-szimbólum megkülönböztetés talán legfontosabb kidolgozója, elvei föladásának, a kétségbeesés jelének látszik.

Mármost az allegória csupán elvont fogalmak képanyelvre való fordítása, amely magában nem más, mint az érzékek tárgyainak absztrakciója [...] A szimbólum ellenben [...] részt vesz abban a valóságban, melyet érthetővé tesz; amíg kinyilatkoztatja az egészet, ő maga élő része marad annak az egységnek, amit reprezentál. A többi csupán üres visszhang, melyet az ábránd önkényesen az anyag megjelenési formáival kapcsol össze... (Richards 1950: 388)

Bár *A vén tengerész* ennek a folyamatnak a legelején áll, mégis, úgy gondolom, a később explicitté váló dilemmák mindegyike megjelenik benne. Érdekes először is a nyelv időbeliségének dimenziója. Az elsőként megszületett főszöveg egy középkori ballada stílusát igyekszik utánozni. E kor választása nyilvánvalóan egy felvilágosodás, ipari forradalom, Francia Forradalom előtti korszak felidézésének vágyához köthető. A középkor olyan állapotként értelmeződik itt, mikor az emberek a világban, a társadalomban egységet, rendet láttak; amikor a katolicizmus egységes mitológiát biztosított a gondolkodásnak és a költészetnek. Már itt föltehető azonban a kérdés, hogy a felidezés mennyiben teszi jelenvalóvá ezt a korszakot: hogy inkább az idők átívelésére, vagy éppen a távolság érzékeltetésére szolgál. A kortárs olvasók számára mindenesetre gyakran zavaró, „természetellenes” volt ez a stílus. Egy kritikus egyenesen megjegyezte: „Mr. Coleridge nem kellőképp járatos a régiek nyelvében” (Jones-Tydemán 1973: 45). Sőt, ahogy erről már volt szó, a mitikus közeg voltaképpen a modern személyiség születése mítoszának a háttere; és ennyiben csupán díszlet.

A második idősíkot a glosszák képezik, melyeknek fiktív szerzőjét általában egy tizenhatodik-tizenhetedik századi reneszánsz, kora újkori tudósként azonosítják. Feljebb említettem, hogy nem egyértelmű, vajon közvetítő, vagy éppen a megközelítést nehezítő szövegekről van-e szó. Már az sem világos, mennyire veendő komolyan a glosszák. Az olyan közhelyes megállapítások, mint „amilyen a hajó, olyan a legénység” nyilvánvalóan magát a tudós kommentálást parodizálják.¹⁵ Más helyeken azonban – mint az „Elhagyatottságában és tehetetlenségében...” kezdetű glossza esetében – költőiségben versenyre kelnek a főszöveggel. Mindenképpen töredezetté teszi az olvasást, megnehezíti a Tengerész hipnotikus hatásának kiterjedését az olvasóra.

A reneszánsz korszak maga azonban bizonyosan a főszöveg fikatív és a kompozíció valós ideje közé illeszkedik. Egy olyan korszakot idéz, mely hitte még a létezők nagy láncolata által alkotott rendet, de nem volt már biztos abban, hol is található benne az ember helye. Képes volt még felidézni a középkor látomását, de a mindennapi étellel már nem tartotta összeegyeztethetőnek (gondoljunk a Coleridge számára is oly fontos *Hamletre*). Egy korszak, melyben a reformáció már megbontotta a katolikus Európa egységét. A közvetítés utolsó pontja pedig a Burnet 1692-es művéből származó mottó.

Hasonló kettősséget találunk a nyelvnek a dolgokkal való azonossága kérdésében. A Tengerész útja ebben a tekintetben a Halál és Élő Halál hajójának allegorikus leírása, vagy a „festett hajóként [...] festett tengeren” hasonlat explicitté tett művisége, és a jelölő-jelölt kettősséget szinte feloldó, tökéletesen zenei hatású részletek között vezet. Nem arról van tehát szó, hogy a versnek ne lenne tudása arról, amit McKusick „a nyelv selyem hálójának” nevez: lehetetlen nem észrevenni a csupasz vázzá korhadt hajókat, a megszaggatott, áttetsző vitorlákat, melyeknek szemmel láthatóvá vált a textúrája, valamint a Halál csontvázának talán túlságosan is érzékletes leírását; csupán nem ezt tekinti a nyelv egyetlen lehetőségének (McKusick 1986: 99).

Az azonban továbbra is kérdés, van-e határozott iránya a Tengerész útjának; ha költővé válik, milyen ars poeticával jellemezhető ez a költészet. A költészet abban azonos a vallással, állítja Coleridge, hogy közös a céljuk:

Általánosabbá tenni fogalmainkat; megakadályozni az embereket abban, hogy figyelmüket kizárólag vagy elsősorban saját cselekvésük szűk területére, és saját individuális körülményeikre korlátozzák. Azáltal, hogy bizonyos rettenetet keltő összefüggésekbe helyezi őket, egybeolvasztja az individuális embert az egész fajjal. (Richards 1950: 396)

Ehhez járul az archaikus költő, „a kiválasztott emberek” platóni képének felidézése, akiket az „abszolút lét intuíciója” „szent rettenettel töltött el”, melynek hatására „megéreztek önmagukban valami kimondhatatlanul nagyobb önnön individuális természetüknél”. Ugyanitt Coleridge a „szokás és az érzékek látszataiban” elveszett életmódot alvajárásnak nevezi (Richards 1950: 376–7, 385).

Ez a mágikusnak is nevezhető ars poetica azonban nem az egyetlen, ami felfedezhető Coleridge-nál. A *Biographia Literaria*ban például ez olvasható: „ha megkérdeznék, milyen elvekhez igazítsa egy költő a stílusát [...] Ezt válaszolom: [...] a grammatika, a logika és a pszichológia elveihez! Egy szóval anyagi és spirituális tények olyan ismeretéhez, melyet [...] az ÍZLÉS szóval nevezünk meg” (Richards 1950: 572). Feltehetően a racionalizálható szabályokkal leírható elemek közé tartozik a költeményben az időbeli közvetítés, a többszörösen összetett narráció eltávolító, lekerekítő hatása, az 1800-as kiadásban megjelenő alcím: A Poet's Reverie [Egy költő álmodozása];¹⁶ s ugyanide sorolhatók a műbe beépített interpretációk: a Szelle-

mek, a Révész és fia, a Remete, a glosszista „olvasatai”, és elsősorban a Vendég „közbe-szólásai” (ami az *'interpretatio'* szó első jelentése).

Nem illene Coleridge szelleméhez a fentieket Warren vagy mások gondolatmenete egyszerű felülírásának vélni. Hiszen „egy gondolat úgy válik el más gondolatoktól, ahogy a tenger egy hulláma elnyeri alakját és megformáltságát az azt megelőző és az azt követő hullámoktól” (Richards 1950: 315). Mondjuk inkább így: Warren a megérkezett Tengerészt fogadja, én kísérni próbálom őt az útján. A költeményből világos: mindkettőnkre veszedelmek várnak.

Jegyzetek

- 1 „Szakramentális vízió” a természet szentséggként való értelmezését, „olvasását” kell értenünk; az „Egy Élet” először Coleridge *Az eolhárfa* [*The Eolian Harp*] című versében jelenik meg. „Ó oszthatatlan élet! kint s belül / ez tölt lélekkel minden moccanást [...] Hogyan tudhatnám nem szeretni mind / a kincseid, te dúsgazdag világ”. (Várady 1982. Kiskun Farkas László fordítása) (O! The one Life within us and abroad, / Which meets all motion and becomes its soul [...] Methinks, it should have been impossible / Not to love all things in a world so fill'd” – nyersfordításban: Ó! az egy Élet, mibennünk és rajtunk kívül, / Mely találkozik minden mozgással, és annak lelkévé válik [...] Úgy vélem, lehetetlennek kell lennie, / Hogy ne szeressünk minden dolgot egy ilyenképpen telített világban.). Másik jól ismert előfordulása egy William Sotheby-hez írt levélben (1802. szept. 10.): „A természet saját érdeke szerint működik, ezt pedig az ismeri föl, aki hiszi és érzi, hogy minden dolog saját életet él, és hogy mindannyian Egy Élet vagyunk.”
- 2 A hivatkozásaimban természetesen Szabó Lőrinc fordítását használom, de ahol szükséges, mellékelek nyersfordítást is. Ebben az esetben az eredeti így szól: „He prayeth best who loveth best / All things both great and small” – szó szerint: Az imádkozik legjobban, aki legjobban szeret / Minden dolgot: éppúgy kicsit, mint nagyot.
- 3 Az amerikai filozófus ebben az előadásában (is) irodalom és filozófia összefüggéseit vizsgálja. Ld. erről Kállay Géza: *Stanley Cavell: filozófia és irodalom mint a kétely és a bizalom szövegei*. (Kállay 1999: 46-73).
- 4 A *Tartalomban* Szabó Lőrinc fordítása szerint a hajó az Egyenlítőn haladt át. Az angol szövegben itt egyszerűen Vonal [Line] szerepel, ami sokkal szélesebb értelmezési teret hagy nyitva. Filológiai érdekesség, hogy az 1800-as kiadásban Coleridge Egyenlítőre [Equator] módosította a szót, de a végső változatban visszaállította az eredeti „Vonal” kifejezést.
- 5 Az eredeti szövegben ismétlődő nyelvtani formulák teszik érzékletessé a folytonosságot: „He loved the bird that loved the man / Who shot him with his bow.” – [A Szellem] szerette a madarat, mely szerette az embert, / Aki lelőtte azt az íjával.
- 6 Csak egy példa: „nay, if thou’st got a laughsome tale, / Marinere! come with me.” – azaz: Várj csak, ha tudsz egy kacagtató mesét, / Tengerész! gyere velem.
- 7 Az eredetiben mind a négy ige hangutánzó szó: „It cracked and growled, and roared and howled” – recsegett és mormogott és bömbölt és vonyított.
- 8 Az eredetiben a vitorlák („see those sails / How thin they are and sere!): vagyis fonalaira bomlott a vászon, áttetsző lett, és a rajta keresztülfújó szél ad hangot.

- ⁹ Szabó Lőrincnél nem világos a kép, de az angol teljesen egyértelmű: „skeletons of leaves.”
- ¹⁰ Az angol szöveg egyértelmű: „A spring of love gushed from my heart” – A szerelem forrása tört fel szívemből.
- ¹¹ Minden Internetes anyag, amire hivatkozom, a Romanticism On the Net című fórumról származik. Ezek a név és a dátum alapján onnan letölthetők.
- ¹² *Csüggedés: óda*. Ferencz Győző fordításából nem egészen világosak a viszonyok, szó szerint: egyedül a mi életünkben él a természet.
- ¹³ *On the Pleasures of the Imagination* (The Spectator: No. 413). In: Hipple 1957.
- ¹⁴ Gyakran (mint *A vén tengerész* esetében is) a kiszikkadás képzetével szembeállítva, a lélek benső élete és a természet között kialakuló harmónia, a beszéd, a költészet létrehozásának képessége kapcsolódik ehhez a szóhoz.
- ¹⁵ *A vén tengerész és a paródia kérdéséről* ld. Jones, Steven E. *Supernatural or at Least Romantic: The Ancient Mariner and Parody*. Romanticism On the Net 15 (1999 augusztus) <<http://users.ox.ac.uk/~scat0385/sejstc.html>>
- ¹⁶ Ez utóbbiról Charles Lamb megjegyezte: „Éppolyan rossz, mint mikor Zuboly, a Takács kijelenti, hogy ő nem Oroszlán, csupán egy oroszlán színpadi megjelenítése” (Jones-Tydemán 1973: 48).

Irodalom

- Abrams, M. H. (szerk.) 1975. *English Romantic Poets*. New York: Oxford University Press.
- Cavell, S. 1988. *In Quest of the Ordinary: Lines of Skepticism and Romanticism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fry, Paul H. (szerk.) 1999. Samuel Taylor Coleridge *The Rime of the Ancient Mariner*. Boston, Bedford: St. Martin's College Publishing Group.
- Haag, H. 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest: SZIT.
- Hipple, Walter J. Jr. 1957. *The Beautiful, the Sublime and the Picturesque in Eighteenth-Century British Aesthetic Theory*. New York: The Southern Illinois University Press. 50.
- Jones, A. R., Tydemán, W. (szerk.). *Coleridge: The Ancient Mariner and Other Poems*. London: Macmillan Education.
- Kállay G. 1999. *Nem puszta tett*. Budapest: Liget Könyvek.
- McKusick, J. 1986. *Coleridge's Philosophy of Language*. (Yale Studies in English) New Heaven and London: Yale University Press.
- Péter Á. 1996. *Roppant szivárvány*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rajan, T. 1990. *Dark Interpreter*. The Discourse of Romanticism. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Romanticism On the Net (<http://users.ox.ac.uk>) Nicholas Reid. *Coleridge, Language, and Imagination*.
- Saunders, N. J. 1996. *Állatszellek*. Budapest: Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub.
- Schlegel, A. W. és F. S. 1980. *Válogatott esztétikai írások*. Budapest: Gondolat.

Tengelyi L. 1995. *Kant*. Budapest: Áron Kiadó, második kiadás.

Warren, R. P. 1958. *Selected Essays*. New York: Vintage Books.

Weiss J. 2000. *Mi a romantika?* Pécs: Jelenkor Kiadó.

Források

Coleridge, S. T. 1994. *The Works of Samuel Taylor Coleridge*. Ware: Wordsworth Poetry Library.

Richards, I. A. (szerk.) 1950. *The Portable Coleridge*. New York: Penguin Books.

Várady Sz. (szerk.) 1982. *Wordsworth és Coleridge versei*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

KINGA KLAUDY

LANGUAGES IN TRANSLATION

LECTURES ON THE
THEORY, TEACHING AND PRACTICE OF TRANSLATION

With illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian

**PART I.
THE THEORY OF TRANSLATION**

**PART II.
THE TEACHING OF TRANSLATION**

**PART III.
TRANSFER OPERATIONS IN TRANSLATION**

**PART IV.
LEXICAL TRANSFER OPERATIONS**

**PART V.
GRAMMATICAL
TRANSFER OPERATIONS**

Orders to:

Scholastica Publishing House
Hungary 1123, Budapest, Kékgolyó u 30.

Fax: 00 36 1 212 83 20

E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

ISBN 963 206 839 4

Ír nemzet, de milyen nyelv? – A nemzetteremtő ideológia protestáns verziói a 19. század végi Írorszáiban

Pintér Márta

Bevezetés

Az északír probléma rendeződésének kulcsa egy olyan közösségi identitás-tudat kialakulása, mely az etnikai, vallási különbözőségek elfogadásával vonzó a politikailag antagonizálódott csoportok számára. A nagy többséget befogadó ír tudat megszilárdulásának egyik akadályja a protestáns közösségen belüli bizonytalanság hovatartozásukat illetően: bár mára az ulsteri protestánsok zöme nem érzi britnek magát, s az Egyesült Királysághoz pusztán politikai lojalitás köti, az írséggel való közösség gondolata is távol áll tőlük. Az északi protestáns közösség ír identitástudattól való kulturális elidegenedését elősegítette az Ír Szabad Állam politikája, mivel a sziget formális kettéválasztása után évtizedekig az írséghez való tartozást kizárólagosan a katolikus lakosság számára szűkítette le. A 19. század végi – 20. század eleji ír nacionalizmust tanulmányozva azonban nyilvánvalóvá válik, hogy azok a karizmatikus vezető értelmiségiek, akik az ír függetlenség hajnalán a nemzeti ideológia és az önálló ír nemzettudat megteremtésén fáradoztak, sok esetben protestánsok voltak.

A 19. század végére a nemzeti nyelvét már majdnem teljesen elveszített Írország, a politikai mellett, kulturális értelemben is Anglia gyarmatává vált. A politikai függetlenségi próbálkozások sorozatos kudarcát követően a 19. század utolsó éveiben egy csoport, elsősorban protestáns értelmiségi, kulturális értelemben kísérte meg definiálni és dekolonizálni a nemzetet, hogy ezáltal megteremtsék egy független ír-tudat alapját.

A jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy a 19–20. század fordulójának ír protestáns kultúrnacionalista írásaiban hogyan rajzolódik ki egy befogadó, az etnikai-vallási pluralitást elfogadó ír nemzettudat képe, és hogy a szerzők különböző nemzet-verzióikban milyen nyelvi identitást tulajdonítanak egy az ír-angol nyelvcsere már szinte teljes egészében átélt, önálló ír kultúr-nemzetnek.

Az ír kultúrnacionalizmus és az ír protestáns identitástudat alakulásának kapcsolata a 19. század végén

Az 1970-es évek óta újra fölerősödő, Írország déli és északi államára is kiterjedő ír nyelvi mozgalmat elsősorban az összír katolikus lakossággal azonosítjuk. Az 1990-es évek elején például, a több mint másfélmillió északi ír lakosságból mindössze 5500 protestáns jelzett ír nyelvtudást (id. Pintér

2002: 165, 166). A 19. század végén meginduló ír kulturális és nyelvi újjáéledési mozgalom vezetői viszont nagy részben angol-ír protestánsok voltak. A protestáns Douglas Hyde által 1893-ban alapított, az ír nyelv mindennapos használatának visszaállításáért tevékenykedő Gael Liga 1904-re országos mozgalommá nőtt. Egy korabeli feljegyzés szerint a Liga 1899-ben, Belfastban az ír nyelv iskolai oktatását szorgalmazó összejövételén „minden osztály és felekezet képviseltette magát”, és „nacionalisták és unionisták, protestánsok és katolikusok egyaránt lelkesen támogatták a nyelvet” (id. Nowlan 1993: 45).

A két századvég közötti szembetűnő különbség kapcsán Terence Brown *British Ireland* című tanulmányában (1991: 73–75) megállapítja, hogy az 1921-ben megalakult északír államban az unionista protestánsok elveszítettek vagy elhagyták ír identitásukat, s ezzel párhuzamosan egy „brit Írország” tudatot alakítottak ki. Brown kifejti, hogy e tudat megjelenése reakció volt arra a „kizárólagos, nagymértékben katolikus és agresszíven gael ír identitás verzióra”, mely az Ír Szabad Államban az 1920-as évektől vert gyökeret. Az északi protestánsok úgy érezték, hogy a déli, túlnyomó többségében katolikus állam megfosztotta őket attól az összír kulturális tudattól, amelyet a britekhez fűződő politikai lojalitásuk ellenére még a 20. század elején magukénak érezték.

Ettől lényegesen eltérően Norman Vance (1990: 165–192) az északi protestáns szektarianizmus kiváltó okát pont a 19. század végi – 20. század eleji kultúrnacionalizmus bizonyos, általa megállapított jegyeivel azonosítja. Vance szerint az egyébként protestáns W. B. Yeats, Lady Gregory és a „szélsőséges, anglofób” Douglas Hyde „veszélyesen megosztó” stratégiát választottak, mikor definiálták, mi „ír” és „nemzeti”, mert túl sokan találtak „nem-írek”-nek, és mert ezzel a kétpólusú retorikával az északi protestánsokat egyszerűen „kelta antitípusoknak” titulálták. Ily módon az ír kulturális megújulás ideológusai az ír identitás olyan partikularista mítoszait teremtették meg, melyek elmélyítették az országban egyébként is létező különbségeket, és egy hosszú távra szóló ellenkultúrát generáltak Észak-Írországban, amit aztán az Ír Szabad Állam politikája tovább erősített.

Bár Charles Stuart Parnell, a Home Rule Movement vezetője protestáns volt, a 19. század végi ír politikai nacionalizmus alapvetően a katolikus rétegek mozgalmaként jellemezhető. Ugyanakkor a kultúrnacionalizmus elsősorban olyan angol-ír származású protestánsok köré szerveződött, mint Standish O’Grady, W. B. Yeats, AE (George Russell), Lady Augusta Gregory és Douglas Hyde. A modern ír nacionalizmus gyökerei a 18. század végétől a 19. század közepéig egyértelműen a reform vagy radikális gondolkodású protestáns Írországban keresendők. A katolikus és bizonyos protestáns rétegek közötti összefogás szükségességét először az ír nacionalizmus atyjának is tekintett, protestáns Theobald Wolfe Tone hangsúlyozta. Az ír nacionalizmus koherens, a katolikusokat és protestánsokat is összefogó modern doktrínáját egy másik protestáns, a 19. század közepén aktív Young Ireland mozgalom szellemi vezetője, Thomas Davis fogalmazta meg, miszerint: „Az ír nemzet egy olyan közösség, melyben az ír embereknek hitre, osztályra vagy

eredetre való tekintet nélkül, együtt kell működniük a közjóért, egymás iránti kölcsönös jóindulatban, tiszteletben és politikai szabadságban” (id. Moody 1994: 277).

A nemzeti pluralizmus gondolata aztán a 19. század végi nacionalizmus kulturális és protestáns ideológiájában élt tovább, amely a nemzeti összefogást egy egyedien ír kulturális alapon, angol vagy ír nyelven képzelte el. Douglas Hyde szavaival:

Folyamodom mindenkéhez, bármilyen politikai hovatartozású is – mert ez nem politikai ügy –, hogy tegyen meg mindent a jövőben az ír faj ír módon való fejlődéséért, ... mert csak az ír vonalat követve lehet az ír faj újra az, ami volt – Európa egyik legeredetibb, legművészebb, legirodalmibb és legvonzóbb népe. (id. Pierce 2000: 11)¹

Fölmerül a kérdés, hogy egy ír katolikus többségű országban miért éppen a brit gyökerű protestánsok váltak a kulturális és nyelvi nacionalizmus vezetőivé. Az 1829-es katolikus emancipációt követően az írországi protestáns közösség, de főleg az addig a hatalmat stabilan a kezében tartó anglikán elit sorozatos krízisen esett át. 1869-ben az anglikán Church of Ireland elveszítette államegyházi státuszát, a katolikus bázisú politikai nacionalizmus egyre inkább idegen kultúrának tekintette az angol-ír protestáns világot, a darwini gondolatok következtében pedig terjedt a vallási szkepticizmus és a szekularizáció.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kultúrnacionalizmus több vezetője, írója erősen vallásos családból származott (vö. Kiberd 1996: 422–423). Vivien Mercier jegyzi meg humorosan, hogy „az irodalmi újjáéledés célja az volt, hogy alternatív foglalkozást nyújtson a lelkészcsemetéknek, mivel a Church of Ireland hivatalos státuszának megszűnése után csökkent az egyházon belüli megélhetési lehetőség” (id. Kiberd 1996: 423–424).

A családban megtapasztalt mély és aktív hitélettől való elfordulás új identitás keresését vonta maga után. Ciarán Benson (1994: 316–330) analógiát és szimbiózist vázol föl a nemzet és a nemzettel azonosulni kívánó egyén identitásszerzésének pszichológiai folyamata között, melyben meghatározó tényező az egyén és a nemzet saját pluralitását összefogó képessége. Mind az egyén, mind a nemzet többféle „én”-ből tevődik össze, melyek folyamatos párbeszédben, sokszor ellentétben állnak egymással. S bár a belső feszültségek, a változások és az átmenetiségek az átfogó „én”-t egyfajta társadalmi folyamattá teszik, az egyén és a nemzet is stabilitásra törekszik.

A protestáns ír kultúrnacionalisták eredendően a saját elbizonytalanodott identitásukat próbálták újradefiniálni, ami szükségessé tette az ír nemzetben elfoglalt helyük újrameghatározását is. Ehhez kellett egy olyan nemzetkép kialakítása, melybe ők, a protestáns, brit gyökerű értelmiségiek szervesen beletartozhattak. Ezért alakítottak ki egy olyan befogadó kultúrnemzet-

¹ A szövegben szereplő idézeteket a tanulmány szerzője fordította angolból magyarra.

képet, amely vallási, politikai vagy etnikai szempontból toleráns volt, viszont kulturális, nyelvi forrása a koloniális, sőt keresztény időszak előtti, idillikusan szektarianizmusmentes kelta tradíció volt. Az „isten országát” elhagyó protestáns értelmiségiek közül tehát többen egy olyan mozgalomban kerestek kompenzálást, mely az irodalmi, kulturális tevékenységnek társadalmi, nemzeti jelentőséget adott.

Az ír protestáns közösség lelki vezetőinek fiai tehát a nemzet szellemi vezetőinek szerepére aspiráltak, akik összebékítik „a két felet”. Hitték, hogy a katolikus-protestáns hagyomány fúziója egy egységesebb és magasztosabb Írországot és egy fejlettebb intellektusú, gazdagabb személyiségű, valódi ír individuumot eredményez (vö. Kiberd 1996: 425).

A Trinity College és a kozmopoliták

A dublini Trinity College-ot fennállása óta összetett viszony fűzte az írséghez és az ír kultúrához. Írország első egyetemét a Tudor hódító, I. Erzsébet alapította a 16. század végén, s az intézmény az uralkodó anglikán elit és a domináns angolszász kultúra bástyája volt évszázadokon keresztül. Mégis a 18. század végétől kibontakozó modern ír nacionalizmus olyan meghatározó alakjai mint Henry Grattan, Wolfe Tone, Robert Emmet és Thomas Davis is a Trinity diákjai voltak (Rolleston 1901 id. Deane 1991: 973). De ez az intézmény lett a szintén késői 18. században meginduló, az ír kultúrával és nyelvvel kapcsolatos antikvárius érdeklődés és filológiai kutatás színhelye is. Sőt, ugyanebben az időszakban a Trinity-ben alakult meg az első ír tanszék a protestáns Henry Flood adományával (Foster 1989: 171). Standish O’Grady és Douglas Hyde is Trinity-diákok voltak, mégis az egyetem vezető oktatói és kutatói türelmetlenül és sokszor arrogánsan viszonyultak az általuk szüklátóköri és provinciálisnak titulált 19. század végi kultúrnacionalistákhoz. Lady Gregory szavaival, „a Kínai Nagy Fal választja el Trinity-t Írországtól” (id. Vance 1990: 167).

Bár bizonyos szinten mindkét csoport az angol-ír elithez tartozott, a legtöbb mai elemző markánsan különválasztja a Yeats és Hyde köré csoportosuló mozgalom tagjait, és a Trinity holdudvarába tartozó intellektusok körét, az előbbi nemzetinek, az utóbbit pedig kozmopolitának címkézve (vö. Vance 1990: 167–168, Brown 1991 In: Deane: 517).

Kiberd (1996: 156–157) véleménye, hogy a kulturális újjáéledés generációjának alapvető vitája nem az angol vagy az ír nyelv használata, hanem a nemzeti, illetve a kozmopolita nézetek körül alakult ki. A W. B. Yeats és John Eglinton között 1898-ban a dublini *Daily Express* hasábjain meginduló kritikai vita központi kérdése az volt, miről kell a modern ír irodalomnak szólnia (Deane 1991: 958). Yeats és Eglinton egyetértettek abban, hogy az angol a legalkalmasabb nyelvi kifejező, amíg azonban Yeats szerint az ír irodalomnak a nemzeti múlt témáival, addig Eglinton szerint univerzális emberi kérdésekkel kell foglalkoznia. Yeats érvelésében a „látnok” költő képes a kelta legendák rejtett világát oly módon föltárni és életre kelteni, amitől a ben-

nük rejlő szépség és csoda univerzálissá, az irodalom pedig igazán moderné válik (Yeats 1898 id. Deane 1991: 961). Az irodalmi újjáéledés nagy műfordítójának, a Yeats köréhez tartozó O'Gradynek a meggyőződése volt, hogy az ősi ír mondavilág angol nyelven történő újrateremtése a nemzet képzeletvilágát ébreszti föl, és útjára indítja a nemzet modern irodalmát (O'Grady 1886 id. Deane 1991: 525).

Eglinton véleménye azonban az volt, hogy Írországbán a patriotizmusnak a múlt helyett a jövőbe kell néznie; a modern nemzeti irodalomnak pedig az emberi élet átfogó kérdései felé kell fordulnia. Szerinte Írország ősi legendái formailag és nyelvileg olyan egységet alkotnak, mely keletkezésük körülményeivel van összefüggésben, éppen ezért nem lehet őket kiszakítani és átültetni egy modern világba (Eglinton 1898 id. Deane 1991: 957, 962).

Eglintonnál is megtaláljuk tehát a saját és a nemzet identitása kifejezéséhez megfelelő formát kereső protestáns elme megnyilvánulásait. De miközben a modern ír nemzet megfelelő irodalmi vetületét kutatja, elhatárolódik attól, ami tradicionálisan ír, s nem jut el, mint ahogy Yeats és Hyde, a két hagyomány, azaz az ír eredetű katolikus és a brit gyökerű protestáns fúziójának gondolatához. Bár Eglinton nem tekintette a kultúrnacionalistákkal kapcsolatban kialakított kritikai álláspontját írségével összeegyeztethetetlennek (Deane 1991: 1018), a *Bards and Saints* című munkájában az ír nyelvről és kultúráról kifejtett nézetei a paternalista angolszász hódító attitűdjét tükrözik. A brit eredetű ír lakosságot „egy felsőbbrendű kultúra örökösei”-nek nevezi, míg az ír nyelvet az elszigetelt, elmaradott „paraszti hátország”-gal azonosítja (Eglinton 1906 id. Pierce 2000: 71–74). A fehér ember terhét viselő angolszász birodalomépítők önigazoló ideológiája köszön vissza Eglinton azon meglátásából, hogy helyénvaló, hogy a parasztság átvegye a felsőbbrendű kultúra nyelvét és civilizációját, mert ez a feltétele egy hiteles nemzet kialakulásának (Eglinton 1906 id. Pierce 2000: 71).

Bár Eglinton maga nem beszélt írül, mégis megállapította a nyelvről, hogy „hiányzik belőle az analitikus erő”, és, hogy „soha nem járt iskolába” (id. Kiberd 1996: 157). Ezen az alapon szembefordult Douglas Hyde nyelvmentő Gael Ligájával is, mondván, az országnak inkább egy „szellemi”, mint „nyelvmozgalomra” lenne szüksége. Szerinte a Liga a nyugati országrész „viskóinak homályából” rángatja elő a nyelvet, mint „valami régi dinasztia elfeledett képviselőjét” (id. Pierce 2000: 70).

Eglinton attól tartott, hogy az ír nyelv térnyerése az ország szellemi visszafejlődését és Európától való elszigetelődését idézné elő, arra ítélve az íreket, hogy „nemzeti, s ne emberi mivoltukban” kommunikáljanak (id. Pierce 2000: 73). Az ír nemzet és kultúra, valamint az univerzális emberi értékrend fogalmának egymást kizáró párba állításának rasszista felhangjait némileg oldja, hogy egy másik helyen Eglinton azt taglalja, hogy a nemzet idejétmúlt fogalom (id. Pierce 2000: 72), és ez utóbbit akár egy korban előre mutató posztnationalista elképzelésnek is tekinthetjük.

A fentiekből az is kitűnik, hogy Eglinton nem tudta Hyde nyelvi mozgalmát a kulturális gyarmati állapot feloldására irányuló törekvésként értelmezni. Míg Hyde-nál az ír nyelvhasználat az ír kulturális függetlenség, tehát

az önálló nemzeti lét sarokkövét jelentette, addig Eglintonnál az ír nyelv és az ír nemzet elkülönítendő fogalmak voltak: „Az ‘ír nyelv’ csupán udvariasági formula: a kelták ősi nyelve már nem az ír nemzetiség nyelve. És valóban soha nem is volt az” (id. Pierce 2000: 70). Ezzel a tömör kijelentéssel Eglinton ignorálta az ősi kelta nyelv, igazából nyelvek, és a 19. századra már irodalmi verzióval is bíró modern ír nyelv közötti különbséget. Azzal pedig, hogy az ír nyelvet és nemzetet eredendően szétválasztotta, semmisnek tekintette az angol időszak előtt vagy alatt Írországból keletkezett ír nyelvű anyagot, és a nemzet kialakulását kizárólag az angol nyelvű kultúra terjedéséhez kapcsolta.

W. B. Yeats és az irodalmi újjáéledés mozgalma

A Trinity College holdudvarába tartozó kozmopoliták a Nagy-Britanniával való további integrációban látták a modernizáció biztosítékát. Az 1891-ben Londonban alakult Irish Literary Society és az 1892-ben Dublinban létrejött National Literary Society tagjai, tehát a Yeats köré csoportosuló kultúrnationalisták viszont a „forrás” energiáikhoz való visszatérést hangsúlyozták. Meggyőződésük szerint Írország ősi legendáinak, néphagyományának és irodalmának az új formába öntése a megfelelő kifejezése a nemzet életének (Yeats 1899 id. Pierce 2000: 39); a gael irodalom gazdagságának a feltárása pedig a nemzeti önbecsülés és a nemzet egységének kováca (Brown 1991 In: Deane: 516).

A program egyik célja tehát a kulturális gyarmattá vált ír nép független identitástudatának életre hívása volt. A cél érdekében Yeats néha még a kultúrsovinisztának tűnő túlkompenzálás eszközeitől sem riadt vissza.

A nemzetek közül egyedül Írország őrzi írott gael irodalmában... azokat a formákat, melyekkel az európai képzelet kifejezte önmagát mielőtt Görögország saját művészi harmóniájába rendezte a legendák zűrzavarát. A többi európai ország mondavilága szűkösebb és kevésbé hordozza azokat az energiákat, melyekből a művészet és a művészet szentségének a megértése kibontakozhat. (Yeats 1899 id. Pierce 2000: 42)

Az ír hagyomány európai értékének hangsúlyozása erősíthette a brittől független európai-ír tudatot. Az ősi ír mitológiához, mint az összír kulturális forráshoz való visszatérés pedig elősegíthette egy a pluralitást tükröző ír társadalom identitásbeli elfogadását. Yeats azon meggyőződése, hogy az etnikai, vallási megosztottság előtti kor üzenete a modern társadalmat alkotó egyének gondolkodását befogadóvá teszi, és identitáshatárait kibővíti, a *Magic* című tanulmányának (1901 id. Pierce 2000: 62) néhány gondolatában tükröződik: „Hiszek három doktrínában, melyeket a régi korok hagytak ránk örökül (melyek közül az első),... hogy elménk határai állan-

dóan mozgásban vannak, és hogy több értelem egymásba áradása megteremthet egy önálló elmét, önálló energiával.”

Az angol anyanyelvű, protestáns családból származó, angol-ír gyökerű kultúrnacionalista dilemmája volt, mi lehet az őt is befogadó modern ír nemzet identitásának a hiteles nyelvi kifejezőformája. Yeats nyelvhez való viszonya összetettséget mutat. Egyfelől egyet kell értenünk Brownnal (1991 In: Deane: 516), aki szerint az irodalmi újjáéledés mozgalma a már majdnem egészében angolul beszélő ír nemzetet egy angol nyelven kifejezett, de egyedien ír kulturális identitással kívánta életre hívni. Pragmatikus szempontból természetesen csak így lehetett egy angolul beszélő, de még ír dimenziókban gondolkodó befogadó tábor önpercepcióját alakítani. Elméletileg viszont az ír-angol kettősség lingvisztikai összebékítése, lévén az ír-angol kulturális antagonizmus a kultúrnacionalisták fő argumentuma, legalábbis magyarázatra szorult. Yeats kérdése az volt, vajon „nem építhetünk föl egy nemzeti hagyományt,... ami bár angol nyelvű, de lelkében ír” (id. Kiberd 1996: 155), és hogy a nemzet irodalmának nyelve az legyen, „amit a nemzet beszél, vagy amit beszélnie kellene” (id. Kiberd 1996: 164).

Yeats anyanyelve az angol volt, mégis a fenti kérdésekre adott egyéni válaszában ott rejlik az angol nyelvű ír nemzeti író dilemmája. „Minden ember csak a saját anyanyelvén tud ritmussal és életerővel... írni.... A gael a nemzeti, de nem az anyanyelvem” (id. Kiberd 1996: 253). A nemzet szintjén Yeats úgy próbálta az ellentmondást föloldani, hogy az írség fogalmát megtisztította azoktól a filológiai, nyelvi, illetve etnikai gyökerektől, amelyek a két hagyományt elválaszthatták, s helyettük az érzelmi gazdagságot, a színek szeretetét, az érzékelés gyorsaságát és a spiritualizmust emelte ki mint a kelta természet „valódi jegyeit” (vö. Cairns 1988: 66).

Eglintontól eltérően, aki a vidéki lakosság angol nyelvi asszimilációját civilizálása fő eszközének tekintette, Yeats fontosnak tartotta a nyelvmegőrzést a nyugati országrészekben, ahol az ír nyelvi kontinuitás együtt járt a gael nemzeti értékek megtartásával (id. Kiberd 1996: 139). A Gael Liga sikerére utalva Yeats (1899 id. Pierce 2000: 39) még az ősi nyelv terjedését is kívánatosnak tartotta, amennyiben ez az ír lakosság kétnyelvűségéhez vezet. „Reményeink szerint arra a napra készülünk, amikor Írország saját határain belül írül, a többi nemzethez pedig angolul fog beszélni.” Yeats soha nem jelentette ki, mint Eglinton, hogy az ír nyelv restaurálása az ír nép elszigetelődéséhez vezethet, de az angolt egy olyan csatornának tekintette, mely a más népekkel való kapcsolattartáshoz, az európai kultúrkörbe való integrálódáshoz szükséges. Ebben a megállapításban az is benne rejlik, hogy Yeats a 20. század fordulóján az angol nyelvet a különböző népek közötti kommunikáció lehetséges eszközének tartotta. Hasonló gondolatoknak adott hangot Clement Shorter, mikor Yeats egy Dublinban felállítandó angol nyelvű nemzeti színházra vonatkozó terveire reagált: „... angolul írni, hogy az egész angol nyelvű világot megnyerjük a kifejezetten ír dolgoknak,... hogy a színdarabokat ne csak Írországban, de Angliában, Amerikában és a Gyarmatokon is játszassák (Anonymous 1899 id. Pierce 2000: 51).

Brown (1991 In: Deane: 520) szerint az irodalmi újjászületés megterem-

tette az angol nyelvű modern ír irodalmat, és tudatosította az ír emberekben, hogy az általuk nap mint nap használt nyelv alapjául szolgálhat egy nemzetközileg elismert szépirodalmi stílusnak. Ezen túl azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az angol nyelv Írorszáiban használt változata alkalmas az ír társadalom önkifejezésére.

Az angol nyelv nyolcszáz éven keresztül ír kontextusban kialakult verziói közül az úgynevezett hiberno-angol állt a legközelebbi rokonságban a gael nyelvvel. A hiberno-angol nyelvváltozatokat a 17. századtól kezdve alakította ki az ír lakosság az angol nyelvű betelepülőkkel való kommunikáció céljából relexifikáció útján. Az így keletkezett, gael szubsztrátummal beoltott angol nyelv érthető volt az angol nyelvű lakosság számára, mégis a nyelv minden szintjén közösséget mutatott az ősi ír nyelvvel, és hűen tükrözte az eredendő ír anyanyelvű lakosság kulturális hátterét, világszemléletét és gondolkodásmódját (vö. Todd 1999: 71–90). Nyelvileg ez a forma harmonizált leginkább a yeatsi gondolattal, az ír identitás angolul történő kifejezésével. Amíg tehát az ír nacionalisták legtöbbször a standard ír nyelvet tartotta a standard angol méltó ellenfelének, és az „ír Írország” mozgalom katolikus szárnyához tartozó Denis Patrick Moran a hiberno-angolt „reménytelen felemás megoldás”-nak és „korcs tájszólásnak” nevezte, ami nem „jó ír” s nem is „jó angol” (id. Kiberd 1996: 173–174), addig az angol-ír protestáns Yeats 1902-ben a hiberno-angol hivatalos elismerését sürgette. Yeats szerint ez a nyelv „mentes minden angol imitációtól”, és az egyetlen „ír gondolkodást” tükröző, az ír emberek tömegei által beszélt „jó” angol (id. Kiberd 1996: 173–174). A standard ír, mint az egyetlen „helyes” ír nyelv kizárólagosságának hangsúlyozása még akkor is a gyarmatosító által befolyásolt gondolkodásmódot tükrözte, ha egyébként az ír nyelv restaurációjáról szólt. A standard angol 19. századi megalkotói szintén az egyetlen „korrekt” nyelv fogalmának megszállottjai voltak. Angliában ez a nyelvi attitűd bélyegezte meg az angol nem-standard változatait mint „deviáns”, „rossz” verziókat a 19. század második felétől kezdve a 20. század nagy részében (vö. Smyth 1997: 246–250). Yeats azonban azt hangsúlyozta, „harcolnunk kell a hagyományos nézetek ellen”, mert a hiberno-angol egy olyan „új nyelvi idióma”, melyet „az ír emberek maguk teremtettek”, és amely „élettel telibb, frissebb és egyszerűbb, mint bármely két nyelv, amelyek között áll” (id. Kiberd 1996: 162–633).

Douglas Hyde és az „ír Írország” gondolat

A kultúrnacionalisták nyelvi szempontból legmerészebb elképzelését Douglas Hyde és a Gael Liga képviselték. Az ír nyelv restaurációját tűzték ki célul, amikor ezt a nyelvet monoglotként 1881-re már csak a lakosság 0,8%-a beszélte (id. Denvir 1999: 20). Mégis, az 1893-ban megalakult Gael Liga az 1900-as évek elejére egy északra és délre is kiterjedő tömegszervezetté vált. A szervezet alap gondolata az volt, hogy lehetetlen a nemzeti öntudat megmentése kompromisszumok mentén, azaz képtelenség megállítani az ír identitás gyengülését az angol nyelv médiumán keresztül. Ebben az érv-

rendszerben az ír nyelv vált az ír nemzethez tartozás alapvető kritériumává, mint az írség kifejezésének egyetlen hiteles nyelvi megfelelője. A nyugati Sligo megyében született, az ír nyelvet gyermekkorában, Roscommon megyei parasztoktól elsajátító (Kiberd 1996: 138), protestáns Douglas Hyde a Liga alapító tagja és karizmatikus vezetője volt egészen a szervezet 1910-es évek elején bekövetkezett arculatváltásáig. Ugyanakkor Hyde-ot szoros szálak fűzték a Yeats körüli irodalmi mozgalomhoz is. Részt vett az Irish Literary Society 1891-es londoni megalapításában, majd 1892-ben Dublinban elnöke lett a National Literary Society-nek, s ő írta 1891-ben az első ír nyelvű modern színdarabot (Foster 1989: 447). Az 1892-ben tartott *The Necessity for De-Anglicizing Ireland* című előadásában (id. Pierce 2000: 2–13) Hyde az ír nyelv visszaállítása mellett emelt szót. A hyde-i elképzelésben az ír nyelv jelentette azt a kulturális esszenciát, amely alapján egy egyedien ír, de az angol-ír protestáns elemet is befogadó nemzeti identitás megteremthető lett volna. A független ír kultúrnemzet hiteles identitás-mítoszának megalkotásához először kulturális értelemben dekolonizálni kellett az ír nemzetet, úgy, hogy a folyamat befogadjon, és ne kizárjon, és a kulturális, tehát a nemzeti lét magasabb szintjére emeljen.

A Hyde és a Gael Liga – továbbá D. P. Moran – által meghirdetett „ír Írország” feltámasztása reakció volt az ellen, hogy országuk egy olyan homogén kulturális övezetbe integrálódjék, melynek Anglia a központja, Írország pedig saját nyelvét és kultúráját veszítve, a perifériára szorulva, a centrum pusztá imitálására szűküljön (vö. O’Tuathaigh 1991: 56). Hyde „ír Írország” elképzelése az ír gondolkodást és mentalitást akarta fölszabadítani függőségi állapotából, következésképpen az identitás-vesztésért nem a másik nemzetet tette meg bűnbaknak, hanem magukat az íreket ostromozta, akik képesek „egy felemás házban lakni”, akik a felszínen megvetik az „alantas” angol kultúrát, igazából azonban „majmolják” azt, akik „nemzetért kiáltanak, de két kézzel dobják ki, ami azzá tenné őket”.

A hyde-i „ír vonal” fő motívuma az ír nyelv. Azonban az ír, mint nemzetteremtő erő gondolata két vitathatatlan ellentmondásba ütközött. Az egyik, hogy az ír nép a 19. század végére angolul beszélt, a másik, hogy ír nyelvi attitűdje jelentős mértékben negatív volt. Mindezeket túl a 19. századi Írország nyomtatott nyelve az angol volt. Angolul íródtak a nyomtatott újságok, valamint a politikai és irodalmi szövegek, amelyeken keresztül a modern ír nemzet megidézhető volt. Boyce (1995: 254) szavaival: „Az angol lett az a médium, amelyen keresztül a nacionalista Írország politikai realitássá vált, és az elangolosodás nemhogy lerombolta, hanem lehetővé tette a nemzeti Írország kialakulását.”

Hyde mégis az ír nyelv restaurálását választotta a modern ír nemzeti identitás forrásául. Kérdés, miért. Hyde az ír nemzet függetlenségét az ír kultúra függetlenedésére alapozta. Az ír civilizáció angolszász kultúráról való leválasztása csak a nyelvi elszakadással lehetett teljes. Ily módon a hyde-i nemzetverzióban az újjáélesztett ír nyelv a visszanyert függetlenséget szimbolizálja.

A hyde-i nemzetképben az ír nyelv a kulturális felemelkedés motorja.

Hyde hitte, hogy a nyelv nemzeti szintű újjáélesztése a kulturális dekolonizáció és az ír identitás-tudat forrásává válik. A magát ír nemzethez tartozónak érző, írül tudó, protestáns Douglas Hyde az ír nyelvnek szánta tehát egy olyan modern kultúrnemzet integrálásának szerepét, amely jellegzetesen ír, de amely összefogja a lakosság katolikus és protestáns elemeit is. S bár az ír nyelvi restauráció gondolata kivitelezhetetlen volt a 20. század hajnalának angolul beszélő Írorszáგában, mert a nyelvvesztés állapotában a hyde-i identitás-mítosz már nem volt az ír társadalom nagy többsége számára legitimálható, az 1892-es beszéd egy modern, a belső másságot elfogadó, az egyén döntését, és nem a vérségi, etnikai vagy vallási hovatartozást alapul vevő, civil nemzet képét vetítette előre.

Összegzés

A multikulturális gondolat, a különböző nyelvi, vallási, etnikai tradíciók egyenrangú félként történő elfogadása az utóbbi évtizedekben a többnemzetiségű államok belső problémái rendezésének alaptételévé vált. Igaz ez Észak-Írországra is, ahol a több évszázados megosztottság a mai napig feszültségeket gerjeszt a katolikus és a protestáns lakosság között.

A fenti dolgozat mégis arra próbál rávilágítani, hogy az az Írorszáг, melynek déli részét a katolikus, az északit pedig a protestáns szektarianizmus jellemezte a 20. század jó részében, száz-százötven évvel ezelőtt a felekezeti, származási különbözőségeket befogadó nemzeti identitástudat bölcsője volt – megelőzve ezzel több látszólag liberális, modern európai államot.

A modern nemzetkép kialakítása Írorszáгban a 19–20. század fordulójának azon protestáns kultúrnacionalista ideológusaihoz köthető, akik a politikai függetlenségi kísérletek kudarcait látva az ország kulturális dekolonizálását tekintették az önálló ír nemzet megteremtése sarokkövének. Bár W. B. Yeats és Douglas Hyde, a kulturális újjáéledés mozgalmának két meghatározó egyénisége különböző nyelvi identitást kapcsolt az önálló ír kultúrnemzet fogalmához – amennyiben Yeats az angol írországi verzióját, Hyde pedig az ír nyelvet vélte a nemzet hiteles nyelvi önkifejező eszközének –, mindketten egy a protestáns és katolikus elemeket is befogadó, a vallási különbözőséget toleráló nemzettudat kialakításáért emeltek szót. Meggyőződésük szerint csak egy ilyen ír tudat képezhetne volna az alapját egy kulturális értelemben független, modern európai ír nemzetnek.

Irodalom

- Anonymous, 1899. Lecture by Mr W. B. Yeats. In: Pierce, D. (ed.) 2000. *Irish Writing in the Twentieth Century. A Reader*. Cork: Cork University Press. 49–52.
- Benson, C. 1994. A Psychological Perspective on Art and Irish National Identity. *The Irish Journal of Psychology*. 15. 2 & 3. 316–30.

- Boyce, D. G. 1995. *Nationalism in Ireland*. London, New York: Routledge.
- Brown, T. 1991. British Ireland. In: Longley, E. (ed.) *Culture in Ireland – Division or Diversity?* Belfast: Institute of Irish Studies The Queen's University of Belfast. 72–83.
- Brown, T. 1991. Cultural Nationalism 1880–1930. In: Deane, S. (gen. ed.) 1991. *The Field Day Anthology of Irish Writing. Vol. II*. Derry: Field Day Publications. 516–20.
- Cairns, D. & Richards, S. 1988. *Writing Ireland: colonialism, nationalism and culture*. Manchester: Manchester University Press.
- Deane, S. (gen. ed.) 1991. *The Field Day Anthology of Irish Writing. Vol. II*. Derry: Field Day Publications.
- Denvir, G. 1999. The Irish Language in the New Millennium. *New Hibernia Review*. 3. 18–48.
- Eglinton, J. 1898. What should be the Subjects of National Drama? In: Deane, S. (gen. ed.) 956–57.
- Eglinton, J. 1906. Bards and Saints. In: Pierce, D. (ed.) 70–74.
- Foster, R. F. 1989. *Modern Ireland 1600–1972*. London: Penguin Books.
- Hyde, D. 1892. The Necessity for De-Anglicizing Ireland. In: Pierce, D. (ed.) 2–13.
- Kiberd, D. 1996. *Inventing Ireland*. London: Vintage.
- Moody, T. W. 1994. Fenianism, Home Rule and the Land War (1850–91). In: Moody, T. W. & F. X. (eds.) *The Course of Irish History*. Dublin: Mercier Press. 275–93.
- Nowlan, K. B. 1993. The Gaelic League and Other National Movements. In: Ó Tuama, S. (ed.) *The Gaelic League Idea*. Dublin: Mercier Press. 41–51.
- O'Grady, S. 1886. Toryism and the Tory Democracy. In: Deane, S. (gen. ed.) 525–26.
- O'Tuathaigh, G. 1991. The Irish-Ireland Idea: Rationale and Relevance. In: Longley, E. (ed.) 54–71.
- Pierce, D. (ed.) 2000. *Irish Writing in the Twentieth Century. A Reader*. Cork: Cork University Press.
- Pintér M. 2002. Kisebbségi és nyelvi identitások Észak-Írországbán. In: Földes Cs. (szerk.) *MMI: Annum tempus linguarum Europae. Scripta philologica Pannoniensis*. Veszprém: MTA VEAB-Veszprémi Egyetemi Kiadó. 161–71.
- Rolleston, T. W. 1901. The Brooke-Rolleston Anthology. In: Deane, S. (gen. ed.) 972–73.
- Smyth, G. 1997. Ethnicity and Language. In: Storry, M. & Childs, P. (eds.) *British Cultural Identities*. London, New York: Routledge. 243–70.
- Todd, L. 1999. *Green English*. Dublin: The O'Brien Press.
- Vance, N. 1990. *Irish Literature: A Social History. Tradition, Identity and Difference*. Oxford: Basil Blackwell.

Források

- Yeats, W. B. 1898. John Eglinton and Spiritual Art. In: Deane, S. (gen. ed.) 960–61.
- Yeats, W. B. 1899. The Literary Movement in Ireland. In: Pierce, D. (ed.) 38–44.
- Yeats, W. B. 1901. Magic. In: Pierce, D. (ed.) 62.

“I was tired of the sentimental portrayal of mothers”

A Talk with Irish Playwright Marina Carr

by Mária Kurdi

Marina Carr was born in County Offaly, Ireland in 1964, where she grew up, absorbing the language and culture of the Irish Midlands. She studied at University College Dublin and received her degree in English there in 1987. Carr started to write plays during her student years, first under the influence of Samuel Beckett as it is shown, for instance, by *Low in the Dark* (1989). Her major plays, titled *The Mai* (1994), *Portia Coughlan* (1996) and *By the Bog of Cats* (1998) respectively form a trilogy, which explores the female protagonists' relation to self and community by employing storytelling, legend and myth. These plays brought the author fame in and outside Ireland, and today she is counted among the best playwrights of her home country. In the mid-1990s Carr worked as writer-in-association at the Abbey Theatre, then she was playwright-in-residence at Trinity College Dublin. In 2000 her new play, *On Raftery's Hill* was presented as part of the Irish Cultural Festival at the John F. Kennedy Center, Washington D. C. This is the only play by the author that so far has a Hungarian translation, appearing under the title *Raftery dombján* in the volume *Pogánytánc: mai ír drámák* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003), translated by Ruttkay Zsófia. Carr's last play to date, *Ariel*, based on the story of the Greek mythological heroine Iphigenia, was first produced during the Dublin Theatre Festival in autumn 2002. In 2003 Carr was teaching drama writing as Heimbold Professor at the University of Villanova in the United States. Her work for the stage has been recognised by several awards, including the Susan Smith Blackburn Award in 1997, and the *Irish Times*/ESB Award for best play of the year in 1998. After Lady Augusta Gregory she is the first woman playwright in Ireland whose work, translated into several languages, is analysed by a great number of essays and also in a whole collection, titled *The Theatre of Marina Carr*, edited by Cathy Leeney and Anna McMullan (Dublin: Carysfort Press, 2003). With her husband and their two little sons Marina Carr currently lives in Dublin.

Most of the following interview was conducted in January 2002, when Carr met me at the Shelbourn Hotel in Dublin. She is a tall, very good-looking woman with long, dark hair, and she was apparently glad to talk to somebody from Hungary. Since we could not meet for a second session, the present form of the interview was achieved through correspondence during 2002 and 2003.

Kurdi: You are one of the very few Irish women playwrights who have gained fame both in Ireland and abroad in a relatively short time. How does it affect your plays that they are written by a woman?

Carr: All I can say is that I am a woman, and I write. This question is important for someone who reads the plays or sees them, it is not important for the writer. I have a heroine instead of a hero, this cannot be avoided.

Kurdi: But this heroine usually seeks the expression of her subjectivity and rebels against the patriarchal system or order.

Carr: Does she? I don't see it like that. I am just trying to tell a story.

Kurdi: Do you ever include personal experience, things or incidents that have happened to you in your plays?

Carr: If you mean whether the plays are inspired by life, or their stories are taken from life, I cannot say they are particularly. Of course there are always elements that are autobiographical, somehow like what Oscar Wilde said about all his work being autobiographical with the facts changed. You often start with something autobiographical and then you find out that it is far more interesting to go away from that. Such a move is far better than being stuck with autobiography.

Kurdi: Can you mention the major steps of how a drama of yours shapes up from the first fragment to the final form? Do you revise a lot?

Carr: It is different every time, and I revise a lot. When I started off, I just wanted to write. The first four plays are about stretching my limbs without thinking about becoming a writer. That is what they all were, exercises, and they were all over the place. There was no focus, central opinion and background knowledge in them, they were meant to be about understanding of living and dying, all the big themes. Something instinctive was carrying me along, a love of words and sounds, having no idea what I was doing. There was nothing underlying the first four plays; I am not saying it is a bad thing, maybe that is the best way to write. Now that I am older I have started reading a lot. That and the clock and calendar, time and age, as well as experience itself inform how you see everything. In *The Mai* (1994) I wanted to write a play about four generations of women, and I started with where I came from, I mean geographically. The language, that was a beginning of sorts, really: learning the landscape, the topography of county Offaly where I was brought up. Then with *Portia Coughlan* (1996) it deepened a little, and then with *By the Bog of Cats* (1998) it got deeper, and then in *On Raftery's Hill* (2000) it went further again.

Kurdi: What is the role of the topography in these four major plays? How far are the rivers, the bog and the landscape linked with the characters, and the traditional Irish lore of place?

Carr: The topography has to form the writing in some way. You can overdo it, or you can underdo it. If you leave it out, I think you are missing something. The greater writer you are, the less you need to create, but you do need some suggestion. My approach to it the first time in *The Mai* was with a spade. When I think of *Wuthering Heights* and its landscape, that seems to me a piece of writing *par excellence* where landscape and character

just merge. How to get that is very difficult. Ted Hughes, in the second part of his life liked describing landscape, fish and animals. From the anthropomorphic to be able to do something, that is extraordinary, to sound believable and to be haunted, to carry the other world, that is the most challenging thing. Irish folklore is full of this, see how Nuala Ní Dhomhnaill is using it in poetry, she is a magician.

Kurdi: In what other ways is your work related to the traditions of Irish writing?

Carr: A writer is a magpie, you take what you need. The whole history of writing is borrowing from the previous generation. When you realize that, two things occur: you become humbled instantly, and you become afraid to write. Because of all the things that have been said, so now how are you going to continue? It can be done in so many different ways, but there are so many permutations. Writers get very cynical about writing very quickly for this reason. They read and see how much writers knew in the past. The reference point and the depth from which they start is so huge, it is fairly difficult to find your own voice within all that. Look how many Nobel Prize winners are from this country, you have Yeats, Shaw, Beckett, Heaney, and of course there are other great writers as well, Wilde, Synge, O'Casey, Kavanagh, MacNeice. And of this generation Brian Friel, Paul Muldoon, Tom Murphy, Tom Mac Intyre and Derek Mahon. Paul Muldoon's *Back to Ireland, I* (2000) is a collection of prose where he talks about literary form, about Joyce, about Beckett writing a story based on Elizabeth Bowen, her *Demon Lover*, which is from part of Joyce's *A Portrait of the Artist as a Young Man*. It just goes on and on, it gets to the point when we do not even realize where the voices are coming from. That is one thing that gets you going. The other thing that gets you going is simplicity. As Thoreau said you start off building a mansion and then you end up happy with a woodshed. People tend to say I sound like Murphy, some of the time. I love his plays, I love *The Gigli Concert* (1983) and I love *A Whistle in the Dark* (1961), I love *Bailegangaire* (1985). I think I respond to whatever I read, that is what writers do.

Kurdi: Do you think you have found your voice?

Carr: No, I did not find it. Or, more exactly, at moments I find it then lose it, it is such an ephemeral thing, comes and goes, a sort of dancing, literally dancing, hide and seek.

Kurdi: In other interviews you referred to the influence of Beckett and the Greek classics on your work. What about the tradition of drama written by women in Ireland, if such a tradition exists at all—do you feel you share anything with the work of Lady Gregory, Teresa Deevy, or with other, contemporary woman playwrights?

Carr: I like Lady Gregory, I think her work is interesting. I read it at college, but it did nothing for me. Colm Toibín has written an essay about *Cathleen ni Houlihan* (1902) being actually her play, which Yeats revised and then added the last scene. Toibín published this essay in book form, it is called *Lady Gregory's Toothbrush* (2002). It is about how she wrote the play, and Yeats gave his name to it, and then took it over. Yeats was a genius, but

also pretty arrogant, he called himself the author of *Cathleen ni Houlihan* in front of the public, during the Abbey riots. In her diaries, as Toibín speaks about it, Lady Gregory says it was particularly hard for her, but she let it go. I do not understand why she let it go, but that was another generation. As for my contemporaries, I met Anne Devlin once in London, I was really taken by her. There is also Jennifer Johnston, Paula Meehan, Marie Jones, as well as the new group coming up.

Kurdi: When I first read *Portia Coughlan* the chronological reversal in the second act reminded me of the structural arrangement at the end of Caryl Churchill's *Top Girls*. Is there some affinity or dialogue between your work and hers?

Carr: I read Caryl Churchill's work and have to say that I like it enormously. Timberlake Wertenbaker's work also interests me, *Our Country's Good* for instance, which is based on an Australian-Irish novel by Thomas Kenneally.

Kurdi: In your early play *Low in the Dark* (1989) you employ cross-gender casting, a convention appropriated and revitalized by the feminist theatre, but never again afterwards. Did you give it up as a device unsuitable for your purposes?

Carr: No, I shall go back to that I think. Sometimes I would just love to write about freedom. I was twenty-four years of age when I wrote *Low in the Dark*, I had just started a masters degree on Beckett but I decided to write instead. Of course, there was this huge influence of Beckett on freedom.

Kurdi: In what sense and by what dramatic means do you intend your plays to be about freedom?

Carr: Freedom to articulate what is both dark and light without self-censure and moral censure from others.

Kurdi: Do you see any common points between contemporary British and Irish playwriting, or are they developing entirely separately?

Carr: With the exception of Ted Hughes, British writing is brash or so it seems to me, and British theatre is disastrous. Irish writing, whatever is wrong with it, demonstrates that we still believe in the other world. Whether some of us pay lip service to it, and some of us believe in it, the other world is there, and the vestiges of it are there in the language.

Kurdi: How do you mean that they are there in the language?

Carr: We speak Hiberno-English, we speak English as a second language, even though Gaelic has almost vanished and in cities we all speak English, as in Britain. In the country they speak English as if the Irish were just under it. Though there is nothing correlating the two languages, except the new stuff that is integrated into Irish. Both my parents were Irish speakers, there is a whole cultural thing about Irish. Irish was the language of regression, and English is the way forward. My parents came from peasant people, they were educated in English because they wanted to do well in the world, and they wanted us to do well in the world.

Kurdi: Your plays have been translated into several languages. Since you

use the Midland dialect in most of them, especially in *Portia Coughlan*, the translators must have a hard time.

Carr: Translators often ask me about what the meaning of a line is. I get the information about my work shown abroad, translation seems to work. For my part, I adore language-driven drama, but I also love image theatre, and I am trying to find a way to make the two work.

Kurdi: There is a lot of the visual in your plays, for instance in *By the Bog of Cats* the dresses the characters (mainly the women) wear, and the unconventional ways in which they wear them convey a sense of carnivalesque disruption.

Carr: Yes, and I'd like to take that further.

Kurdi: In what respect do your plays establish a dialogue with male playwrights' works, if at all? Does the use of the narrator in *The Mai* carry a response to Friel's narrator in *Dancing at Lughnasa* (1990)? What is specific to your female characters' narrations?

Carr: A response to Friel as well as to Tennessee Williams' *The Glass Menagerie* (1945). The monologue-driven play is an art form in itself. The *Mai*'s story in *The Mai* about meeting a little Princess is largely about herself: she was a princess, she was in the wrong life, in the wrong country, in the wrong century. Then there is her story about a swan couple. I was brought up on a lake, and in the play there are elements of my mother's life, who was principal teacher at the local school. She loved literature, she was an educated woman. First she lived in the school residence, but she was not happy with it, she wanted to have her own house. There was a lake not far from the school, and she got a site beside the lake and she built the house she wanted. And the reason she wanted to live on the lake was that she loved swans. And that incident told in the play actually happened. She watched that swan keen the other. This is autobiographical, but the rest is not. That is what I mentioned earlier: you take certain things, and you move them, so the story is not quite what happened, but elements of it are true.

Kurdi: *Portia Coughlan* is haunted by her dead twin brother, Gabriel. Can we think of this motif as symbolic of how people in contemporary Ireland may wish to reunite themselves with some values of the past, which are closer to their emotions and inner needs?

Carr: People seem to respond to *Portia Coughlan* as they do not respond to the other works, they just love it. Women especially. *Portia* is like everyone. She wants to die, so that she can move to the next stage. Death for her is not going into the ground, death for her is to be with Gabriel.

Kurdi: *By the Bog of Cats* is obviously a rewrite of the Medea story. What relevance does this myth, or a version of it as it appears in your play, carry for the contemporary Irish audience?

Carr: In a strange sort of way many have taken over the Medea myth in Ireland, but do not know what that means. You have all these instances of killing children. There is something in our society we are not aware of: we are supposed to be civilized, people think we do not do this sort of thing in

our country, what are you talking about, that is what you get. But it is happening, all the time.

Kurdi: There is a shattering of stereotypes, especially female stereotypes in your plays, people and their conventional roles are at odds in them.

Carr: But you see that in life every day. The public and the private versions have always clashed, not only in Ireland but everywhere. *King Oedipus* is one of the many plays which is about the private versus the public as two different spheres. My plays are completely immersed in the private, and the public comes up against it in the form of rituals.

Kurdi: Mother figures seem to be haunting your plays, you offer highly different and unconventional versions of motherhood.

Carr: I was tired of the sentimental portrayal of mothers, but finally you write about what bothers you yourself. We have this blessed Virgin myth imbedded in us, and there is some huge arrogance about carrying life and all the importance of it. They like to talk about childbirth, which is beautiful, but there is another side of it where it is mystery.

Kurdi: You are a writer, and you also have young children. How do these two things support each other?

Carr: You have to adjust to the fact that children need your time. I have not given up work because of being a mother, I want to have it all, my children, my work, my husband, my house. But it is very difficult to navigate sometimes. I am healthiest when I am working, and my children are very happy when I am working. They do not want me like a dragon around the house. I do not think that in the long run children would thank you for giving up work for their sake. There is a whole history in Ireland of the martyred mother, it is there in all the literature.

Kurdi: Hester in *By the Bog of Cats* is a tinker, an outsider to the settled community. As such, what makes her situation particularly tragic?

Carr: The tinker is a complete outsider, a traveler, which is the politically correct term, by the way. Losing her common-law husband, and the possibility of losing her child due to the power of society is what makes her so vulnerable.

Kurdi: *The Mai*, *Portia Coughlan*, and *By the Bog of Cats* all end with the suicide of the respective female protagonists, whose search for self-fulfillment meets with various obstacles. Is death the only way out for them?

Carr: Yes. In *On Raftery's Hill* I tried the other way: just have them sit there to face the end. I find that unsatisfying, it is such unmitigated horror, that is what tragedy is, you watch with your mouth open. When someone dies it is a relief, there is nowhere else to go on stage.

Kurdi: *On Raftery's Hill* has had a mixed reception, unlike the previous ones. Is it a very different work in your view, maybe a new start? Was it, perhaps, misunderstood by audience and critics?

Carr: It was a huge success here, and then in London the response was ambivalent. And then it went to Washington D. C. where they loved it. It does not follow the Aristotelian rules of tragedy, and people found it problematic that there is no justice, no hand of law coming in. But I deliberately wanted this.

Kurdi: Have you consciously incorporated elements of the Electra myth in the contemporary rural setting of this drama? When reading it, I was strongly reminded of Eugene O'Neill's version where, at the end, Lavinia sends Peter away and confines herself to the house in a kind of self-punishment.

Carr: I am sure Electra is there. But it is the most Irish play I have ever written. That lethargy in it, that inability to move yourself from the table to the arCarrhair. Lethargy because of what is going on around you.

Kurdi: The number of critical studies written about your plays is steadily growing. Are you interested in reading them? In Hungary the students of some university seminars fervently discuss your works in class.

Carr: It is very flattering in one way to have the attention. But it can be very destructive when you are trying to write. Good criticism is rare, it comes from people who understand theatre. And only from those who have a large body of work behind them, themselves.

Kurdi: Do you like to attend the premières of your new plays, or does it involve too much stress for you? Are you sometimes struck by seeing how they act out what you write, perhaps differently from how you thought it would work?

Carr: I go to the premières, I am usually in the bar. I see all the previews. The first performance that I see of a new play is usually magic and electric because of the immediate response. We all have ideas about how it should be, but, does it really matter?

Kurdi: Do you think that drama in general still attracts a considerable audience in Ireland?

Carr: Twenty-year olds, for instance, are not interested. Drama is not so much part of our culture as it was earlier, when I was a child. People would then go to see anything even if they had to travel a distance. But I do not think that theatre is dying. We want immediate reaction, someone talking to us.

Kurdi: Are you attracted to Greek culture because of the vivid theatre life that developed within it under their crude circumstances?

Carr: What is amazing and really difficult to understand is the duality of the primitive and the sophisticated, while in our culture everything has to be explained in rational terms. I want to catch that complexity, we do not have anything more than they had. And they believed in Gods, which is more than what we have now. What we are missing compared with them is what is bothering many of my characters. Control, control is the slogan now. And reason. God protect us from reason.

Kurdi: Your new play, *Ariel* (2002), a loose version of the *Oresteia* set in our time, was planned to be titled *Destiny*, as you said in an earlier interview while still working on it. What inspired you to change the title into *Ariel*, which is also the name of the Iphigenia character in it?

Carr: I don't know. *Ariel* is a better title.

Kurdi: What are you working on now?

Carr: I am writing a play about Chekhov's life.

Kurdi: We look forward to the new play. Thank you for the talk.

Tudósportré Lévai Béláról

Simigné Fenyő Sarolta

Lévai Béla, a Debreceni Egyetem Szláv Filológiai Intézetének egyetemi docense 2003-ban ünnepelte 60. születésnapját. Ebből az alkalomból találkoztunk az egyetem ódon falai között és beszélgettünk életpályájáról, mindenekelőtt a tanári hivatásról, nyelvészeti tevékenységéről és legújabb terveiről.

Közben felidéztek az elmúlt évtizedek történéseit: a doktori disszertációmmal kapcsolatos konzultációkat és a híres Debreceni Russzisztikai és Szlavisztikai Konferenciákat, amelyeket 25 éven át szervezett nagy lelkesedéssel, kezdetben Papp Ferenc akadémikus mellett titkárként, majd később önállóan. Ezekre a konferenciákra az ország minden részéről és külföldről is érkeztek résztvevők. Mi, a Miskolci Egyetem oktatói mindig nagyon vártuk a debreceni konferenciákat, mert ezek a rendezvények tették lehetővé számunkra, hogy bekapcsolódjunk az ország tudományos életébe, megismerjük a korszerű nyelvészeti irányzatokat, előadásokat tartsunk, tanulmányokat publikáljunk.

– Miért a tanári pályát választottad? Volt-e tanár vagy nyelvész a családotokban? Hogyan lettél nyelvész?

– Édesanyám óvodavezető volt. Egy időben egyedül főzött 25–30 gyerekre, s közben tanította, nevelte őket. Ez az 50-es évek első felében volt. Nem győzte a sok munkát, úgy segítettem neki, hogy a gyerekeket magam köré gyűjtöttem és versekre, mondókákra, dalokra tanítottam őket. Sokat tornáztunk. Így indultam el tizenegy évesen a tanári pálya felé. Tanárok, főiskolát végzett emberek nem voltak a családukban. A nyelvészettel komolyabban másodéves koromban kezdtem el foglalkozni. Mint történelem–orosz szakos hallgatót elsősorban a nyelvtörténet foglalkoztatott. Olyan nemzetközi viszonylatban is elismert tanáraim voltak, mint pl. Sulán Béla professzor, a Szláv Filológiai Intézet akkori igazgatója, aki egyben az egyetem rektora is volt, és Dombrowszky József professzor, aki nyelvtörténetet tanított nekünk. Mindkét professzort példaképemnek tekintettem, személyiségük és elért eredményeik példaértékűek voltak számomra, mivel elméletileg nagyon felkészült, nagy tudású emberek voltak, tanítványaik sorsát, előrehaladását a szívéükön viselték. Mindketten biztattak, hogy az egyetem elvégzése után benn akarnak tartani az egyetemen, tehát úgy készüljek, hogy majd megfelelek a követelményeknek. Azt javasolták, még egyetemi éveim alatt tanuljak meg annyi szláv nyelvet, amennyit csak tudok. Ezután jártam bolgár, lengyel, szerbhorvát, cseh és szlovák órákra, egyszóval „ismerkedtem” a szláv

nyelvekkel, de később elsősorban az oroszral foglalkoztam. Időközben nagy dilemmát jelentett számomra, hogy eldöntsem, megmaradok-e a történeti nyelvészet mellett, amit rendkívül érdekesnek tartottam, vagy a modern nyelvészettel foglalkozzam. Dombrovsky tanár úr mindenképpen azt szerette volna, ha a történeti nyelvészetet választom, míg Papp Ferenc tanszékvezető, aki a modern nyelvészeti irányzatokat képviselte, és aki később a számítógépes nyelvészetet is meghonosította az egyetemen, azt javasolta, válaszszak valamilyen a modern nyelvészeti irányzatokhoz kapcsolódó témát.

– Segített-e a történeti nyelvészet abban, hogy a modern nyelvészeti irányzatokkal foglalkozz?

– Természetesen nagyon sokat segített, elsősorban a nyelvészeti alapokat adta meg. Megismerkedtem az elmúlt ezer, másfélezer év nyelvészeti törekvéseivel, ami előtörténeti jellege következtében a szemléletemet formálta, ezért számomra nagyon fontos volt. Mivel a másik szakom történelem volt, úgy éreztem, a történelem és a történeti nyelvészet szervesen kapcsolódik egymáshoz. Amikor egyetemre jártam, nálunk még nem oktatták a transformációs generatív grammatikát. Végül negyedéves koromban mégis úgy döntöttem, hogy a modern nyelvészet mellett szeretnék kikötni. Ezt a döntésemet Papp Ferenc javaslata alapján hoztam meg, aki rábeszélte, hogy a mai orosz nyelv leíró nyelvtanát tekintsem kutatási területemnek. Nagyon büszke vagyok arra, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetemen én írtam meg az első, a kontrasztív nyelvészet tárgykörébe tartozó értekezést „Az orosz po előjárós szerkezetek és magyar ekvivalenseik” címmel. Az akkori Orosz Intézetben ez volt az első kétnyelvű összevető nyelvtannal foglalkozó munka.

– Ezek szerint úttörő munkát végeztél. Akkor még korpusznyelvészet sem létezett. Hogyan, milyen szövegek alapján vetted össze a két nyelvet?

– Természetesen orosz nyelvű szövegek és fordításai alapján. A gyűjtőmunkában sok szorgalmas tanítványom is segített, amikor az egyetem elvégzése után négy évig az alsófőzsi általános iskolában tanítottam. Kénytelen voltam általános iskolában elhelyezkedni, mert apám meghalt, a városi tanács társadalmi ösztöndíjából éltem az egyetemen négy évig. Kétnyelvű könyveket adtam nekik, és könnyű dolguk volt, mert nekik csak az orosz „po” előjárót kellett megkeresniük és aláhúzniuk. A kb. másfélezer oldalnyi szövegből kimásoltam azokat a mondatokat, amelyekben a vizsgálandó előjáró előfordult, majd a mondatokat csoportosítottam, elemeztem. Nagy segítséget jelentett a gyermekek munkája, hiszen nekem a kereséssel nem kellett időt töltenem.

– Azért mégsem irigyellek, hiszen számítógép nélkül én ezt a munkát ma már elképzelni sem tudnám. Valószínűleg igen komoly munkát jelentett a példák, az adatok összegyűjtése. Milyen következtetéseket vontál le a dolgozatban a „po” előjárós szerkezetekre vonatkozóan?

– A munka nem volt megerőltető, mert fiatal voltam, tele voltam lelkesedéssel. Az is munkára sarkallt, hogy általános iskolában tanítottam, és közben egyetemi doktori disszertációt írtam. Az igazgatóm nagyon megértő, jó ember volt, mindig lelkesített ő is: „A dolgozatod legyen az első, ami időre marad, azt fordítsd az iskolára.” Azt hiszem, kevés ilyen vezető volt akkoriban, ma meg talán még kevesebb van. A „po” előjárószerű vizsgálata egyébként arról győzött meg engem, hogy a nyelvben valóban vannak önálló jelentéssel nem rendelkező segédszavak, mint például a „po”, amelynek nyegvenhárom alkalmi jelentését különítettem el.

– *Mi itt a Miskolci Egyetemen alkalmazott nyelvészettel foglalkozunk, amit napjainkban hasznos vagy közérdekű nyelvészetnek is neveznek. Mi a beszédtevékenységgel kapcsolatos gyakorlati szférákat vizsgáljuk. Szerinted mire jó az elméleti nyelvészet?*

– Elmélet – például filozófia – nélkül is el lehetne végezni az egyetemet, de annak nem lenne értelme. Természetesen egyfelől a nyelvészeti kutatások öncélúak. A nyelv nagyon fontos társadalmi eszköz az ember kezében, ezért mindenképpen méltó arra, hogy önálló tudomány foglalkozzon vele. Mivel az anyanyelvet mindenki használja, a gyermekek és a felnőttek pedig idegen nyelveket tanulnak, szükség van arra, hogy a nyelvészeti alapokkal is megismerkedjenek. Ha pedig elolvassuk pl. Fodor Istvánnak a „Mire jó a nyelvtudomány?” című könyvét, akkor azt látjuk, hogy az életnek egyetlen olyan területe sincs, amelyik valamilyen módon ne lenne kapcsolatban a nyelvészettel. Az elmélet nagyon sokszor beépíthető a tanár gyakorlati munkájába. Az elmúlt nyáron például kisdiákokat tanítottam angolra. Nagyon lelkesítette őket, amikor elkezdtünk egy-két szót etimologizálni, aminek alapján meg tudták egy-egy szó jelentését magyarázni. Tanítás közben néha magyar példákat is megemlítek. Nagyon tetszett például a tanítványaimnak, hogy a „holnap” szavunk a „hold” szóból ered, eredetileg „holdnap” volt. Elmondtam nekik, hogy először feljön a hold, utána jön a nap, és a holdat követő nap lesz a holnap. A gyerekek az ilyen dolgokat rögtön megjegyzik. Tulajdonképpen ilyen példákkal tudom motiválni őket. Az ilyen magyarázatok segítenek abban, hogy ne magoljanak, hanem értelem szerint tanuljanak.

– *Az oroszokon kívül beszélsz néhány szláv nyelvet, valamint a szuahélit és az angolt is. Neked milyen élményeid, illetve tapasztalataid vannak a nyelvtanulással kapcsolatban?*

– Az oroszot például a grammatikalizáló-fordító módszer segítségével tanultam, az angolt viszont az Egyesült Államokban tanultam, idegennyelvi környezetben, természetes körülmények között. Amerikában kénytelen voltam angolul beszélni, értettem a kérdéseket, azt is tudtam, hogy jó válaszokat adok. Úgy éreztem, hogy viszonylag szabályosan kommunikálok, ugyanakkor azt a borzalmas dolgot tapasztaltam, hogy amit mondok, nem tudnám magyarra fordítani. Ha valaki megkérdezte magyarul, hogy mit mondott a beszélgetőpartner, azt csak hozzávetőlegesen tudtam megfogalmazni.

– *A nyelvelsajátításnak tulajdonképpen az a lényege, hogy ne mondatszerkezetekben gondolkodjunk, hanem mindig a kommunikatív célnak megfelelően tudjunk reagálni.*

– Ezzel én tisztában vagyok, de szerintem egy nyelvész nem teheti meg, hogy ne tudatosan tanuljon meg egy idegen nyelvet. Számomra az angol nyelv nem tudatos, és nem kontrasztív alapokon történő elsajátítása mindaddig hatalmas úrt jelentett, amíg el nem kezdtem magam is tanítani, és meg nem ismertem az angol nyelv rendszerét. Szerintem a fordítás nélkülözhetetlen a nyelvtanuláshoz. Oroszból kezdettől fogva tudatosan alkottam meg a mondatokat, éreztem, hogy a nyelv hogyan működik, angolból viszont nem, és ez kezdetben nagyon hiányzott.

– *Szívesen venném, ha szólnál néhány szót az általános iskolában szerzett élményeidről, tapasztalataidról.*

– Amikor 1966-ban tanítani kezdtem, az általános iskolákban a direkt módszert kellett alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy az órán a tanárnak nem volt szabad magyarul megszólalni. Amíg cselekvésformákkal és képekkel lehetett illusztrálni a szavak jelentését, addig nem is volt probléma, de később, amikor érzelmeket és elvont fogalmakat kellett megtanítani, ez a módszer már nem működött. Nem beszélve arról, hogy sokszor a gyerekeknek nemcsak az idegen nyelvvel, hanem a magyar szavakkal is problémáik voltak. Sokszor anyanyelvük szóképzési elemeit sem használták helyesen. Nagy eredménynek tartom, hogy a gyerekeket rá tudtam venni arra, hogy az orosz sajtót nézegessék. Ötödik osztályban mindenki kapott tőlem egy Pravdat, és ha bizonyos mennyiségű szót felismert benne, azért plusz pontot kapott. Ötven pont volt egy „kis ötös”, és 250 pontért már a naplóba is bekerült az ötös. Természetesen nemcsak felismerni kellett a szavakat, hanem ki is kellett írni, melléírni a magyar jelentést, mert nem elég csak látni és leírni az orosz szót, a magyar megfelelőjével is össze kell vetni. Véleményem szerint az anyanyelv mindig befolyásolja az első idegen nyelv tanulását, amikor pedig a harmadik nyelvet tanuljuk, a második szól bele. Én az angolban mindig tipikus, az oroszra emlékeztető hibákat követtem el. A szakirodalom ezt negatív transzfernek nevezi.

– *És mi volt a helyzet a szuahéli nyelvvel?*

– Azt is természetes körülmények között, anyanyelvi beszélők társaságában kezdtem tanulni, amikor egy egyetemi táborban tanzániai diákokkal laktam. Az első szavakat és mondatokat ők írták le számomra. Az írásuk európai jellegű, latin betűvel írnak, mint mi.

– *Miért esett a választásod erre a nyelvre?*

– Az egyetemen indoeurópai nyelveket tanultam, de mindig is szerettem volna megismerkedni egy földrajzi szempontból „távoli” ország nyelvével.

A szuahéli bantu nyelv, 50 millió ember beszéli, gazdag irodalma van és nagyon érdekes, ahogyan a mondatokat felépíti. Agglutináló nyelv, mint a magyar, de itt a ragok a szavak elején jelennek meg, mivel ez a nyelv a grammatikai viszonyokat jelöli először, és csak utána a lexikai jelentést. Rendkívül nagy sikerélmény volt, amikor négy hónapos tanulás után megértettem egy újságcikket.

– Minden, amit a nyelvtanulásról elmondtál, azt bizonyítja, hogy egy nyelvész nem úgy, és nem azért tanul meg egy idegen nyelvet, amiért az átlagember. Most viszont kanyarodjunk vissza a tudományos tevékenységhez. Téged a 70-es évek második felétől kezdve úgy ismernek a kollégák, mint a Debreceni Russzisztikai és Szlavisztikai Napok első számú szervezőjét. A tanszék pedig a magyarországi russzisztikai, később szlavisztikai kutatás központja lett. Ki adta az ötletet?

– 1973-ban meghívtak az amerikai szlavisták Chicagóban megrendezett kongresszusára. Ez motivált és adta az ötletet arra, hogy Debrecen nevét is egy hasonló rendezvényhez kellene kötni. Hazaérkezésem után, 1974 januárjában volt egy íráskonferencia Debrecenben. Annak a szervezésében még egyáltalán nem vettem részt, de megbeszéltem Papp Ferencsel, a tanszék vezetőjével, hogy a következő évben Russzisztika néven rendezzük meg a konferenciát. A sikeres konferenciasorozat huszonöt éven át tartott. Eleinte csak orosz nyelvi vonatkozású előadások hangzottak el. A hetedik konferenciát követően kettévált a rendezvény: volt egy szlavisztikai és egy russzisztikai szekciója. Így a szlavisztikai szekcióban a lengyelrel és a ruszinnal foglalkozó kollégák is bemutatkozhattak. Nagy öröömre szolgál, hogy mindazok, akik napjainkban russzistának számítanak, lényegében innen indultak el. A konferenciáknak fontos szerepe volt a tudományos utánpótlásban, fiatal kutatók itt tartották első előadásukat. A rendezvényről minden évben beszámoltak a különböző tömegkommunikációs eszközök, a helyi rádió, a TV, a napilapok és a Moszkvában megjelenő Русский язык за рубежом című módszertani folyóirat. Az előadások a Debreceni Szlavisztikai Füzetekben, egy alkalommal pedig a budapesti Studia Slavica című szakmai folyóiratban jelentek meg.

– Tudjuk, hogy a konferenciák megszervezésén kívül színvonalas oktatói munkád és rendkívül érdekes kutatási témáid alapján ismernek. Légy szíves foglald össze néhány szóval, kik voltak a „mestereid”, azok a tanáraid, akik témaválasztásaidat, tevékenységedet segítették.

Mint ahogy már említettem, egyetemi éveim alatt életpályám alakulása, tudományos témáim kiválasztása szempontjából meghatározó személyiségek az Orosz Tanszéken a következő professzorok voltak: Dombrovsky József, Sulán Béla és Papp Ferenc. Természetesen az egyetemen más tanszékek oktatóival is kapcsolatba kerültem. Ilyen volt pl. Kálmán Béla, a Magyar Nyelvészeti Tanszék professzora, aki a névtan országos szinten is kimagasló kutatója volt. Ő irányította figyelmemet a hangtörvények, hangmegfelelések

felé. Később, a 90-es évek második felében, Ph.D értekezésem kapcsán kerültem kapcsolatba az Angol Nyelvészeti Tanszék professzorával, Korpóczy Béla professzorral, aki önzetlenségével, felkészültségével nagyon sok segítséget nyújtott nekem a tudományos kutatásban. Nemcsak felhívta a figyelmemet a legújabb tudományos eredményekre, hanem konferenciákra hívott, segítette a publikációs tevékenységemet. Lényegében neki köszönhetem a Ph.D dolgozatom témaválasztását, meg azt is, hogy az angol programban másodszer ledoktorálhattam.

– *Foglalkoztál kontrasztív nyelvészettel, leíró nyelvtannal. Tudom, hogy kedvenc témád éveken keresztül az igék valenciájának vizsgálata volt. Erről írtad Ph.D értekezésedet is. Miért tartod az igékkel való foglalkozást fontosnak?*

– Azért, mert sok kutatóhoz hasonlóan azt vallom, hogy csak a dinamikus és temporális jegyekkel rendelkező ige (vagy más igésített elem) lehet a mondatok szervezője, csak az lehet állítmány. A statikus névszók nem alkalmasak szervezésre, mozgatásra.

– *Hány közleményed jelent meg eddig?*

– A szakmai publikációim száma meghaladja a százötvenet, ebből nyolc önálló kötet. Több tucatra tehető a helytörténeti vonatkozású folyóirat- és újságcikkek száma is. A helytörténeti kutatás, a régészkedés és a helynévkutatás ugyanis az igazi hobbim. Ezek mind kapcsolatban vannak valahol a nyelvészettel. Az utóbbi időben egyre több recenziót írok. Ezt fontosnak tartom a tájékozódás és a tájékoztatás szempontjából.

– *Mely kutatásaidat tartod a legfontosabbnak, illetve a legsikeresebbnek? Egyáltalán mit tartasz sikernek?*

– Sikernek tartom mindenekelőtt azt, hogy a tanítványaimtól az elmúlt 37 év folyamán nagyon sok pozitív visszajelzést, sok kedves hangú levelet kaptam itthonról is, külföldről is, melyekben elismeréssel szólnak tanári munkámról. Köszönetet mondanak azért, mert a nyelvészetet megértettem és megszerettem velük. A helytörténeti kutatásaimat egy egész település – a szülőfalum – lakossága nagyra értékeli. Ezekről az emberektől annyi érdeklődést, elismerést, hálát és szeretetet kaptam az elmúlt évtizedek folyamán, hogy felsorolni sem tudnám. Örülök annak, hogy az írásaimat sokan és szívesen olvassák, a honismereti tankönyvet a józsai iskolákban tanítják, a helytörténeti tévésorozatomat pedig sokan nézik – számtalan pozitív visszajelzést kapok az emberektől szóban, telefonon, levélben és e-mailen is.

– *Három éve szervezed a metainformációs konferenciákat. Ki vagy mi adta az ötletet? Milyen jövőt jósolsz ennek a rendezvénysorozatnak, illetve milyen terveid vannak ezzel a kutatási témával?*

– A nyelv metainformációs elemeinek hazai kutatása nem tekint vissza hosszú múltra. Magyarországon a budapesti Janusz Baránczerowski professzor írt eddig legtöbbet a metainformációról. Három évvel ezelőtt itt a debreceni egyetemen alakítottunk egy kisebb kutatócsoportot helyi, miskolci, budapesti és nyíregyházi munkatársainkból. Részletes kutatási programot dolgoztunk ki a metainformáció, a metaszöveg vizsgálatára. Eddig három konferenciánk volt, az előadásokat most egy összevont kötetben jelentetjük meg. „Szöveg és metainformáció” (műhelytanulmányok) címmel az eddig napvilágot látott metainformációs dolgozataimat én is megjelentettem egy külön kötetben. Jelenleg „Az orosz nyelv metainformációs elemei” című habilitációs értekezésemem dolgozom. A következő naptári évben szeretném megvédeni.

– *Köszönöm szépen a beszélgetést. Hatvanadik születésnapod alkalmából fogadd még egyszer őszinte jókívánságaimat, és mint a metainformációs konferenciák lelkes résztvevője kívánom, hogy a jövőben is sok örömed teljen ebben a munkában.*

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

BEVEZETÉS

AZ ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI TERMINOLÓGIÁBA

Feladatok

alkalmazott nyelvészet szakos hallgatók számára

Miskolc: Start Rehabilitációs Vállalat
Sátoraljaújhelyi Nyomda
ISBN 963 430 029 4

Megvásárolható vagy megrendelhető:

Takács Zoltánné
ME BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Miskolc-Egyetemváros 3515
Tel: 06 46 565 000, 06 46 565 111/17-66.
E-mail: nyebeata@silver.uni-miskolc.hu

Szathmári István (szerk.)

Az alakzatok világa

(Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 2002.)

Kabán Annamária

Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport több mint harminc éve tevékenykedik Szathmári István professzor irányításával, és ma már szinte az egész hazai felsőoktatást átfogja. A nyolcvanas évek végéig a századforduló nyelvét és stílusát kutatták, ennek eredményeképpen született meg 1989-ben Fábrián Pál és Szathmári István szerkesztésében a *Tanulmányok a századforduló stíluskövetéséről* című tanulmánykötet a Tankönyvkiadónál. 1992-től a csoport tevékenysége más irányban folytatódott. Ezt két újabb, a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent kötet jelzi. Az első 1996-ban Szathmári István szerkesztésében látott napvilágot *Hol tart ma a stilsztika* címmel, amelynek szerzői a stilsztika újabb elméleti megközelítéseinek felvázolására vállalkoztak. A második pedig 1998-ban *Stilsztika és gyakorlat* címmel szintén Szathmári István szerkesztésében az újabb elméletek és módszerek fényében született stílselemzéseket tartalmazza.

1999-től a stíluskutató csoport az alakzatok vizsgálatát tűzte ki célul. A kutatók eredményeit a csoport megújult formában, 2–4 éves önálló füzetekben jelenteti meg azzal a nem rejtett szándékkal, hogy eredményeik hamarabb eljussanak az olvasókhöz. A sorozat címe *Az alakzatok világa*, szerkesztője Szathmári István professzor, kiadója továbbra is a Nemzeti Tankönyvkiadó. Mindmáig tíz füzet látott napvilágot. Az első öt 2001-ben, a következő öt pedig 2002-ben hagyta el a nyomdát.

A sorozatot Szathmári István bevezető gondolatai indítják útjára *Alakzatok kutatásunkról* címmel. A szerző röviden beszámol a csoport eddigi kutatásairól, majd megindokolja a témaválasztás fontosságát: „(...) bár az újabb retorikák – mindezekelőtt Lausberg sokat forgatott munkája – és az újabb vizsgálódások (pl. Adamik Tamás nemrégiben megjelent könyve az antik stíluselmületről) előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való jelentkezésükről. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilsztika, a megújult irodalomelmélet.” (8)

Külön szól azokról a módszerekről, amelyek segítségével vizsgálhatók az egyes alakzatok. Kiemeli az alakzatok történetére vonatkozó filológiai kutatások fontosságát, de a szerző szerint kultúrtörténeti, esztétika- és poétikatörténeti kutatásra is nagy szükség van. Fontosnak tartja a szövegtani és stilsztikai megközelítéseket, hiszen az alakzatok mindig valamilyen szövegben találhatóak. Továbbá lényeges az alakzatok rendszerezése, egymástól való elkülönítése, fogalmuk tisztázása is.

Az első füzetben olvashatjuk Gáspári László *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése* című tanulmányát, amely valójában az alakzatok kutatás elméleti alapozását nyújtja. A szerző funkcionális alakzatelméletet dolgoz ki, amely a retorika, a stilsztika és a grammatika kölcsönviszonyában képzelhető el. Ennek keretein belül a gondolat elrendezésének formai megoldásait, a gondolatalkazatokat tekinti elsődlegesnek. A bonyolult gondolkodási formáknak megfelelően létrejövő komplex alakzatokat

mutatja be, amelyek mind föl-, mind alá-, mind pedig mellérendeltségi viszonyban is lehetnek egymással. Mindezt pragmatikai, szemantikai és szintaktikai megközelítésben képzeli el. „E komplex alakzatok – írja a szerző – a szövegnek vagy retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységei, vagy az egész kompozíciót formáló megoldások.” (14)

A komplex alakzatok leírásakor, természetesen, támaszkodik a klasszikus és a neoretorika alakzatrendszerére is. Egymásra vetítve a klasszikus és a neoretorika felosztását egy tizenhat mezős táblázatot állít fel, amelybe valamennyi lehetséges alakzattípus elhelyezhető. Gáspári László véleménye szerint „a gondolat és komplex alakzatok jellege, valamint a retorika, a grammatika és a stílus együttlátása nem teszi indokolttá azt a nézetet, amely a trópusokat kiemeli az alakzatok köréből. Ellenkezőleg, szervesen rendszerükbe illeszti, előírva grammatikai aspektusuk vizsgálatát is, minthogy a szó szemantikai változásai (körükben a *metafora*, a *metonímia*, a *szinekdoché*) és e változások grammatikai megjelenési formái átléphetnek akár a mondataalakzatok szintjére.” (24)

Dolgozata második részében a metafora szemantikai és grammatikai motivált-ságáról ír. A metafora Gáspári szerint a megnevezés, az újrajelölés művelete. „Magának az azonosításnak a ténye szemantikai, míg az azonosítás mikéntje, létesülése pragmatikai.” (25) A „szemantikai azonosítás tényét azonban minden esetben a forma jelöli, míg e formában való aktuális megvalósulása magával e formával kódolt pragmatika.” (26) Természetesen bizonyos nyelvi-grammatikai formák természetét a stilisztikai elemzés képes megvilágítani.

A sorozat második füzet *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban* címmel jelent meg, és öt tanulmányt tartalmaz. Amint a füzet címe is jelzi, valamennyi a retorikai kérdéssel foglalkozik.

Az első tanulmányt Kocsány Piroska jegyzi, címe: *A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája*. Szabó G. Zoltán – Szörényi László *Kis magyar retorikájának meghatározásából* indul ki, és ahhoz fűz igen fontos észrevételeket. Tanulmányában előbb a retorikai kérdést mint mondat típust és mint beszédaktustípust veszi szemügyre, majd a retorikai kérdés formáját, a válasz evidenciáját, az állítás rekonstrukcióját vizsgálja. Abból indul ki, hogy a retorikai kérdés esetében az elhangzó mondat kérdő mondat, de a közlő nem kérdésnek szánja, hanem állításnak, felszólításnak stb. A szerző leszögezi tehát, hogy nem tudunk elkülöníteni formai jegyek és azoknak megfeleltethető szemantikai tartalom alapján egy olyan kérdőmondat-típust, amelyet retorikai kérdésnek tarthatunk. „Retorikai kérdéssé az értelmezés során válik” – írja. (8) Foglalkozik továbbá a retorikai kérdés (interrogatio) formájával, a válasz evidenciájával.

Elkülöníti a valódi és az ál retorikai kérdést. A valódi retorikai kérdések közé sorolja a retorikai állítást, a retorikai felszólítást és a retorikai emotív értékelést. Az ál retorikai kérdések között pedig a tűnődő kérdést vagy polémiát, a pedagógiai jellegű kérdést és a stimuluskérdést veszi szemügyre. Végül megállapítja: „Tényleges »retorikai kérdésnek« alakzatként konvencionális hatáseltelő eszköznek tehát a kérdő mondatként megfogalmazott (konvencionalizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítást«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük.” (18)

A füzet második tanulmánya V. Raisz Rózsa munkája, címe: *A retorikai kérdés intonációs problémáihoz*. Amint a cím is jelzi, a szerző a retorikai kérdés intonációs problémáit vizsgálja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy van-e a valódi kérdés és a retorikai kérdés intonációja között lényeges különbség, és ha van, hogyan mutatható ki. Raisz Rózsa szerint retorikai kérdéssé nemcsak az értelmezés során válik valamely megnyilatkozás, hanem a beszélő tudatában is annak indul, s ezt az intonáció is tükrözi.

Fogarasi János, Bartók János, Tolnai Vilmos, Csűrű Bálint, Bolla Kálmán kutat-

tásainak eredményeit mérlegelve megállapítja, hogy „a megnyilatkozástípusoknak megvan a maguk kialakult és többé-kevésbé állandósult beszédintonációs megoldásuk, amelyek az egyes megnyilatkozásokban – az illokúciós jelentést hordozókban is – műszeresen, de az emberi füllel hallgatva is megkülönböztethetők, apperceptiálhatók.” (26)

Porkoláb Judit és Boda István Károly *Kérdő mondatok Füst Milán Összes verseinek Újak ciklusában* című dolgozatában a kérdő mondatok versépitő szerepét vizsgálja. A szerzők arra keresik a választ, hogy milyen szerepet töltenek be a kérdő mondatok Füst Milán vizsgált versciklusában, és hordoznak-e valamilyen többletjelentést. A sokféle megközelítés közül vizsgálataikat elsősorban nyelvészeti és retorikai keretben végezték. Véleményük szerint a kérdő mondatok retorikai vizsgálata hozzájárul a költői szándék megértéséhez.

Füst Milán tíz versét fogták vallatóra. Ezek a következők: *Reménytelenül, Madrigál, A fegyenc fia, Az egyik agg levele Zsuzsannához, Kuttyák, Hajnal előtt, Egy tesszáliai költő az Erinniszekhez, Végrendelet feleségemnek, Barokk elégia* és *Emlékezetül*. Elemzéseikben kimutatják, hogy mindegyik versben más-más funkciót szán a költő a kérdő mondatoknak. Ezek a következők: tűnődő, verszenét megalapozó, dialógust megteremtő, felkiáltó mondatral megerősített, lemondó, szemrehányó, megszólító, szónoki, summázó, szerkezetformáló és összefoglaló kérdés. Ezek közül a szerzők azokat a kérdéseket tartják a legérdekesebbeknek, amelyek egész szövegszerkezetet építenek ki.

Aczél Petra *Retorikai kérdés a szónoklatban – szónoki kérdés a retorikában* című dolgozatában előbb adalékokat és szempontokat nyújt a retorikai kérdés tárgyalásához. A retorikai kérdésnek három aspektusát vizsgálja, mégpedig: 1. a kommunikációba helyezhetőség a kommunikációs, társadalmi viselkedés sémái alapján, 2. logikai vetülete a szándékon keresztül, 3. tipikus elhelyezése a műfajon, szövegen belül.

Aczél Petra a retorikai kérdéssel mint jelenséggel foglalkozik, következőképpen leíró kategóriaként és nem funkcionális vagy generatív nyelvi eljárásaként veszi számba. A szónoki szándék hármasságát emeli ki: az értelmet, a mérsékeltet érzelmet és a szenvedélyeket célzó érzelmet. Megállapítja, hogy „a retorikus kérdés alkalmazásával a *szándékon* keresztül a meggyőzés elérésével így hozzuk létre a *stilussal* rendelkező, sikeres szónoki szöveget.” (62)

A füzet záró tanulmánya a Domonkosi Ágnesé, címe: *A kérdés alakzatai a publicisztikában*. A szerző előbb a kérdést mint alakzatot definiálja. Az alakzatok közé sorolt kérdéseknek három csoportját különíti el aszerint, hogy a tudakolás helyett milyen funkcióban szerepelnek. Az első csoportba azok kerülnek, amelyek teljes funkcióváltáson mennek át. Ebbe a csoportba csak a hagyományosan alakzatként kezelt kérdések egy része tartozik, azok, amelyekben a kérdés funkciója egyértelműen állítás, értékelés vagy pedig felszólítás. A második csoportba kerül a subiectio, a communicatio, a dubitatio. Ezek esetében ugyanis nem történik meg a kérdő forma teljes funkcióváltása, a kérdés valamilyen választ igényel. A harmadik csoportba pedig a kettő közötti átmenetet képező jelenségek vonhatók.

A tanulmány tüzetes részében a szerző az újságírás közléshelyzetét és a kérdés lehetőségeit veszi számba a publicisztikában. Azt vizsgálja, hogy a kérdés bemutatott alakzatai hogyan jelennek meg az újságírás szövegtípusaiban. Minthogy „a publicisztika szövegtípusaira közvetett kommunikációs szituáció, monologikus beszédhelyzet jellemző, így a kérdő mondat alapfunkciójának megvalósulási lehetőségei meglehetősen korlátozottak” – írja a szerző. (68) A publicisztika kérdéseinek legnagyobb része tehát alakzat. Majd leszögezi: „A kérdés bármely alakzata azért lehet ebben a közléshelyzetben hatásos, mert a kommunikációs partner megjelenítésével

erősíti a közlő és a befogadó közötti kapcsolatot, lehetővé teszi, sőt akár elő is írja a szövegben nyelviileg is kódolt befogadói pozícióval való azonosulást.” (69) A dolgozatban a szerző a kérdés minden alakzatának vizsgálatára sort kerít, de részletesebben foglalkozik az első nagyobb csoportba sorolt, vagyis a valódi modális átértékelődést mutató kérdésekkel.

A sorozat harmadik kötete Szikszainé Nagy Irma *A retorikai kérdés rövid tudománytörténeti áttekintése* című nagyobb lélegzetű tanulmányát tartalmazza. A szerző előbb tisztázza a kérdés és a retorikai kérdés fogalmát, illetőleg a kérdést mint nyelvi tény és mint funkcióját változtatni képes jelenséget közelíti meg, majd a retorikai kérdés széles kitekintésű, interdiszciplináris megközelítését nyújtja.

Előbb az antik görög nyelvű és latin nyelvű retorikai stíluselméletekben vizsgálja meg a kérdéses alakzat fogalmát, helyét, majd a klasszikus francia retorikában, a XX. század mértékadó retorikaelméletében és a neoretorikában is számba veszi különböző megközelítéseit. A klasszikus francia retorika két nagy alakjának, Du Marsais-nak és Fontanier-nak az alakzatelméletét méltatja, akik az alakzatok legfőbb funkcióját a kellem, az élénkség és a nemesség felkeltésében látják. A XX. század mértékadó retorikaelméletét számba véve Szikszainé Lausberg munkáját ismerteti, aki a mondatszerkezetet tradicionális módon megváltoztató alakzatokat mondatalakzatként külön csoportban tárgyalja. A közönségre irányuló mondatalakzatok egyik típusaként tartja nyilván a kérdő mondatalakzatokat. A neoretorika alapjaiban tér el a klasszikus retorika alakzatfogalmától, amennyiben a trópusokat is az alakzatok közé sorolja. Szikszainé külön foglalkozik a közelmúlt magyar retorikairódmával is. Elsősorban Lengyel Dénes, Szabó G. Zoltán – Szörényi László, Gáspári László megközelítéseit vizsgálja.

A szerző külön fejezetben foglalkozik a retorikai kérdésnek a poétikában, a retorikától függetlenül stilisztikákban betöltött szerepével. Majd interdiszciplináris megközelítésére tesz kísérletet. Előbb modern logikai, nyelvészeti, szemantikai, irodalmi szempontú megközelítését nyújtja, majd a hermeneutikai filozófiában, a kommunikációelméletben, a beszédaktus-elméletben, a szociálpszichológiában, a pragmatikában, a szövegnyelvben, a diszkurzuselemzésben is megvizsgálja fogalmát.

A negyedik füzetben Czetter Ibolya tanulmánya látott napvilágot, címe: *Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 című műveiben*. A tanulmány rövid elméleti és módszertani alapvetés után számba veszi az ismétlés alakzatait a két Márai-naplóban. A szerző arra keresi a választ, hogy miként szerveződnek az ismétlések és ismétlésszerkezetek a szövegkonstrukció egységeiben. A szerző szerint az 1943–1944-es *Napló*ban az adjekciós gondolatalakzatok jutnak domináns szerephez. Ezt a Máraival foglalkozó stilisztikai írások is egyöntetűen állítják. „A retorizáltság azonban – írja Czetter Ibolya – nagyon sok összetevő bonyolult kölcsönhatásának eredménye, előidézője tehát az alakzatok viszonyrendszerében, kapcsolódásmódjában keresendő.” (10–11)

Konklúzióként leszögezi: „E tanulmány elején felvetett kérdésre, tudniillik hogy volt-e a diáriumokban vezérszeret betöltő alakzat, tehát azt felelhetem, hogy változatlanul a szerkezeti újrakezdést, a paralelizmust és az ellentétet ötvöző alakzattípust tartom a meghatározónak. Ez a metódus mindvégig fennmarad, s megőrződése nemcsak a személyiség rejtett identitását jelzi, hanem a forma megkötő erejét, az életmű egységét is hirdeti.” (25)

Heltainé Nagy Erzsébet tanulmánya a sorozat ötödik füzetében kapott helyet. Címe: *Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István Kadocsa, merre vagy? című kisregényében*. A szerző előbb az ismétlést mint általános gondolatalakzatot jellemzi, majd Sinka nyelvi világról, az ismétlések, ismétlésszerkezetek balladákban betöl-

tött szerepéről ír. A dolgozat tüzetes részében a *Kadocsa, merre vagy* című kisregény ismétlésváltozatait veszi számba.

A pragmatika szintjén a témaválasztás, a tárgykezelés adta antitezisről, a szereplők közti antitetikus viszonyról, a valóság és álom ellentétéről, a főhősben meglévő kettősségről értekeznek. A szűkebben értelmezett nyelv és stílus alakzatai között számba veszi a szemantika és a grammatika alakzatait. Külön foglalkozik a struktúraszervező jelképekkel, a mondat szerkezet fő sajátosságaival, az érzelemkifejezésnek a modalitásban megnyilvánuló eszközeivel, az ismétlések és párhuzamok zeneien arányos felépítettségével, a geminációval, a fokozással és a gradációval, a fonológiai és a fonetikai szint kettősségével.

Konklúzióképpen megjegyzi, hogy elemzésével talán sikerült igazolnia a népi gondolkodásmód, beszéd és a népies stílus összefüggéseit, „nevezetesen az egyes alakzatformák (mint ismétlés, ellentét) és a parataktikus gondolkodásmód kapcsolatát”. (22)

A sorozat hatodik füzetében – a teljesség kedvéért éppen csak megemlítem – saját tanulmányom jelent meg *A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat* címmel.

A sorozat hetedik füzete Tátrai Szilárd munkája, címe: *A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata*. A szerző a narratív szövegek valóságértelmezésének és strukturáltságának módjait kutatva a történet hangsúlyozott elbeszéltséget interaktív funkciót betöltő pragmatikus alakzatként értelmezi. Vizsgálata egy fikcionális szépirodalmi elbeszélő szövegre, Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényére irányul.

A történet hangsúlyozott elbeszéltségének mint pragmatikus alakzatnak a problémáját interdiszciplináris nézőpontból közelíti meg. A szerző amellet érvel, hogy a közlésben részt vevő személyekre utaló deiktikus nyelvi elemek szerveződésének funkcionális megközelítéséből kiindulva az elbeszélő szövegekre jellemző narrációs megoldások tipizálásának olyan értelmezési lehetőségét teremthetjük meg, amely „kielégítően magyarázni tudja a narrációban rejlő különböző prototipikus lehetőségeket, illetve azok nyelvi jellemzőit”. (9)

Rozgonyiné Molnár Emma *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomorú Dezső: A párizsi regény)* című tanulmánya a sorozat nyolcadik füzetében látott napvilágot. Alakzattársuláson a szerző az alakzatoknak a szövegfolyamatban történő mobil rendeződését érti. „Az alakzatkapcsolások ugyanis – írja – csak a mű lineáris elrendeződésének során mutatkoznak meg, variánsai ironiként és művenként is más és más kombinációban realizálódnak.” (7)

Előbb Szomorú Dezsőről és *A párizsi regényről* szól röviden, majd az alakzattársulási formákat vizsgálja a regény egyes tartalmi szegmenseiben. A szerző elemzéséből kiderül, hogy a regényben a legkülönbözőbb módon társulnak az alakzatok: „gondolat-, mondatalakzat úgy, hogy közben hangalakzat is megjelenik, szóalakzat is, és igen gyakran szókép”. (29) Sokrétű elemzéséből kiderül, hogy az alakzatok közül a fokozás, a halmazás és az ellentét társul a leggyakrabban a regényben.

Szathmári István tanulmánya, az *Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében* a sorozat kilencedik füzete. A szerző a bevezetőben kiemeli az alakzatkutatás fontosságát, hangsúlyozza, hogy azért állította elemzése középpontjába az alakzatokat, mert „egy vagy több alakzat – különösen legnagyobb költőinknél – egy-egy műalkotás legfontosabb elemévé: formateremtő elvvé, alapstruktúrává nőheti ki magát”. (7)

A szerző előbb Márai Sándorról és a *Halotti beszéd*ről ír, majd a vers létrejöttét, címét, szerkezetét vizsgálja, külön kitér az intertextualitás kérdéseire is. Az alakzatok szerepét kutatva Szathmári István hangsúlyozza azok szövegszervező és a stílusko-

hézió megteremtésében játszott szerepét. A modern retorikai kutatásokat követve az alakzatoknak a nyelvhasználatban, az interakcióban érvényesülő funkcióit, hatókörét, egymáshoz viszonyított helyét tekinti át. A *Halotti beszéd* domináns szövegszervező alakzata a szerző szerint az ellentét és a párhuzam. Szathmári István részletesen foglalkozik az ellentét, ellentétezés, illetve a paralelizmus fogalmának tisztázásával, majd igen sokoldalúan járja körül ezeknek a versben megvalósuló válfajait, kiemelve szövegszervező szerepüket.

A sorozat eddig megjelent kötetei közül az utolsó, a tizedik, Czetter Ibolya *Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján* című dolgozatát tartalmazza. A szerző ez alkalommal a redukált, valamilyen szempontból kihagyásos szerkesztésű naplójegyzetekkel foglalkozik. A detrakciós alakzattípusokat az egybekezdésnyi feljegyzésekben, illetőleg az egysorosra zsugorított szövegmondatokban vizsgálja. Az alakzatokat mint szövegszinten működő, ismeretelméleti kategóriákat s a műfaj, a szövegtípus konstituálását is befolyásoló eljárásokat értelmezi.

A szerző hangsúlyozza, hogy Márainál látszatra összeegyeztethetetlen kétféle eljárásban a bővítés-kiterjesztés, valamint a redukció-elhagyás ötvöződik. „Mivel egyszerre jut érvényre a megszakítottság és folytonosság, a fragmentáltság és az egységteremtés dinamikus váltogatódása összetett olvasói stratégiát feltételez” – írja. (9) A hiány megjelenési formái között a szerző elkülöníti a konstrukcionális, a kontextuális és a pragmatikai hiány fogalmát, ezeket példákkal is illusztrálja. Külön alfejezetben foglalkozik az ellipszis, a zeugma, az adnexió, az aposziopézis és az alludálás sajátos megjelenési formáival.

Összegezve elmondható: az ismertett tanulmányok meggyőzően bizonyítják, hogy az alakzatok kutatása ma már nem rekedhet meg pusztán a retorikai megközelítés szintjén, hanem a stílusvizsgálattal összefonódva nyitottnak kell lennie a modern pragmatikai, szövegtani, pszichológiai, hermeneutikai és kognitív elméleti módszerek és eredmények irányában is.

Nagy L. János

A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében

(Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003. 293 pp.)

Bodnár Ildikó

Nagy L. János hosszú évek óta foglalkozik Weöres Sándor műveinek vizsgálatával. Ez a könyv egyenes folytatása azoknak a tanulmányoknak, melyekre a szerző a bibliográfiában is hivatkozik, s amelyek a legtöbbször magyar, egy-egy alkalommal pedig francia nyelven ragadják meg a weöresi életmű lényeges vonásait. De folytatása a munka mindenekelőtt Nagy L. János két korábbi Weöres-könyvének, az 1996-ban a Nyelvtudományi Értekezések sorozat 143. számaként megjelent *Ismérlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben*, valamint az 1998-as *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben* című műveknek, mely utóbbi kötet az előbbinek főleg az ún. Egysoros versek elemzésével kibővített változata volt.

A jelen munka a szerző újabb tisztelgése az előtt a költő előtt, aki 2003-ban lett volna 90 éves. S bár új könyvének kapcsolata az előző művekkel vitathatatlan, meghaladja azokat mind a téma sokrétűsége és kifejtettsége, mind az elemzett versek száma, mind pedig az elemzések mélysége tekintetében.

Weöres Sándor életműve, hasonlóan más költőkéhez, még az alkotó halála után is gyarapodik, mind újabb versek kerülnek elő a hagyatékból s kelnek új életre régi, elsárgult füzetek lapjairól, szakadozott újságpéldányokból. Így a költő verseinek száma egyre növekszik. Nagy L. János új kötete néhány esetben ezekből az újonnan a nyilvánosság elé került darabokból is merít. S általában is sokszor fordul az 1980-as évek során megjelent munkák felé, nagymértékben hozzájárulva így ahhoz, hogy a klasszikus darabok után a kései Weöres-líra is mind ismertebb legyen.

A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében című munka a magyar stilisztikai irodalom egyik fontos új darabja. A szerző egyszerre műveli az irodalmi és a nyelvészeti stilisztikát, és kutatásai egyaránt kapcsolódnak az egyik legfontosabb irodalmi (irodalomszemiotikai) műhelyhez, a *Petőfi Sándor János és Békési Imre* vezetésével működő szegedi szemiotikai kutatóközpontozhoz, amely az irodalmi műelemzés egyik fellejvára, valamint a budapesti iskolához, azaz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszéke mellett, *Szathmári István* irányításával dolgozó Stíluskutató csoportozhoz. A két műhely eddig megjelent munkái egyébként arról tanúskodnak, hogy egyre kevésbé van értelme nyelvészeti és irodalmi stilisztika szembeállításának, és igazán eredményesen dolgozni csak több terület eredményeinek együttes figyelembevételével lehet. Nagy L. János munkáiban is a kutatási területek szoros együttlétezése figyelhető meg. A fejezetek egyikében találkozzunk az „osztatlan filológia” kifejezéssel (67), amely Békési Imre egyik 2001-ben megjelent, s a bibliográfiában is szereplő cikkének a címe volt. Nagy L. János vitathatatlanul ennek a felfogásnak a képviselője.

Nagy L. János itt ismerttetendő könyve nyolc fejezetből áll, amelyeket egy igen rövid, alig egyoldalmi bevezetés előz meg, *Weöres retorikus tartalmi felé* címmel és *Bevezetés a poétikai retorikába* alcímmel. A szerző Weöres Sándort itt a magyar nyelv „hangzás-tanárának”, valamint „a szövegkompozíciók kutatójának és mesterének” nevezi, akinek figyelme igen gyakran fordult a művek hangzásvilága és szerkezete felé. Erről tanúskodnak magának Weöres Sándornak a mondatai is, amelyeket éppen

a *Hogyan hangzik a Weöres-vers* fejezet első lapjain idéz Nagy L. János: „Ami a verseket illeti: megúntam a nyugat-európai ritmus kész kaptafáit. Átnergelek a pindarosi verselésre, a hellén tragikus kórusok verselésére. Olyan hajlékony ütemeket tudok létrehozni velük, amilyenre a modern verselés álmában sem képes”. (105)

Ugyancsak bevezetésnek tekinthető a könyv *Weöres költői nyelve és a retorikus jelleg* című első fejezete is. Itt nem csupán a könyv címére kapunk magyarázatot, vagyis nemcsak a weöresi líra retorikai vonásait mutatja be Nagy L. János találoan választott Weöres-idézetek révén, hanem szól a magyar irodalmi nyelvnek évszázadokig visszavezethető retorikus hagyományáról is. Ez a retorikus hagyomány nem török meg a 20. században sem, sőt mintha a számunkra igen szerencsétlenül alakult előző évszázad még erősítette is volna irodalmunk retorikus jellegét.

A második fejezet *A költői retoricitás fogalmához* címmel először a *retoricitást* elemzi igen sokoldalúan. A *retorika*, *retorikusság* szavak jóval ismerősebben csengenek, mint a *retoricitás* terminusa. Ez a főként a posztmodern korhoz kötődően elterjedt fogalom a *retorizáltság* szinonimájának tekinthető, s a szerző megfogalmazása szerint nem más, mint „valamely szövegnek a retorikai jellege, a retorikai vonásokkal rendelkezése”. (13) A fejezeten belül először három alfejezet szól az irodalmi szöveg különböző (az alkotó, a szöveg és a befogadó felőli) megközelítéseiről, a szemiotikai textológia interpretációs modelljéről, valamint *az irodalmiság és a retoricitás, a strukturalizmus és a retoricitás, a hermeneutika és a retoricitás, a dekonstrukció és a retoricitás* kettőse kap egy-egy alfejezetet. „Az értelmezésben a retorizáltságra koncentráls kiemelése erre a tényezőre szűkíti az interpretátor figyelmét, s ebben a vizsgálatban a kutató különös figyelemmel elemzi az ismétlés hatástényezőit” – olvashatjuk a *Saussure-tól Petőfi Sándor Jánosig* alcímű részben. (16) A fejezet végén találjuk a költői retoricitásról az alábbi, Weöres költészetének vizsgálata szempontjából is fontos gondolatokat: „A költői retoricitás kategóriája a benne szereplő két alapfogalmat, a költőiséget és a retorizáltságot (retorikusságot) egyesíti... Az irodalmi szöveg vizsgálatában alapozhatunk a poétikainak és a retorikainak összhangjára, egyenrangúságára vagy hierarchiájára, a tényezők aktuálisan érvényesülő és érvényesíthető szerepére”. (34)

Ezután egy egészen rövid, mindössze három lapnyi fejezet következik, mely *A Weöres-korpusz filológiai kérdései* címet viseli. Itt esik szó a Weöres-versek már jelzett számbeli gyarapodásáról, sőt megfogalmazódik az a gondolat is, hogy – különösen a műfordításokat illetően – e korpusz még igen jelentősen bővíthet. A verses darabok mellett a drámákat, a költői prózát és a tanulmányokat, sőt számos improvizált rajzot is az alkotói életmű részének kell tekintenünk, mely utóbbiak szintén felkerülhetnek a költő textusait tartalmazó CD-re.

Az alakzatok és a Weöres-szöveg című negyedik fejezet mottói között találjuk azt a Szent Ágoston-idézetet is, amely a *halálos élet és életes halál chiazmusát* tartalmazza. Talán nem érdektelen éppen itt felidézni e nagy múltú retorikai eszköz meghatározását: „A *chiazmus* szintaktikai vagy akár szemantikai szempontból egymásnak megfelelő, de antithetikus szószervezetek szimmetrikus, egymást keresztező elhelyezése, többnyire tükörképet adó rendben.” (55) Így a chiazmus alapulhat tökereszteződésen, illetve funkciókereszteződésen. Az előbbi típust hagyományosan *antimetabolé*-nak nevezik, a másodikra a szakirodalom a *funkciófordításos kommutáció* elnevezést használja.

A fejezetben először áttekintést kapunk az alakzat kutatás hazai és külföldi műhelyeiről, majd a szerző magát a *chiazmust* állítja a vizsgálatok középpontjába, azt a stilisztikai eszközt, amelynek a legkorábbi retorikák is nagy figyelmet szentelnek. Érdekes az a – részben *Fónagy Iván* gondolatmenetét követő – felsorolás is, amely a chiazmusnak vagy a chiasztikus szerkezetnek egyrészt a természetben, a természeti

jelenségek váltakozásában megnyilvánuló, másrészt pedig az irodalmi alkotásokban – talán a leggyakrabban a különböző szerepcserék során a drámákban – való megjelenéseit mutatja be. De röviden elemzi a fejezet a matematika és a zene chiazmusait is. Fontos megjegyezni, hogy itt, a negyedik fejezetben kezdődik a konkrét versek idézésének, s részben az elemzésének a sora is. Az elsőként felidézett vers a híres *Valse triste*, az a 'szomorú keringő', amelynek a kompozíciójában a chiasztikus ismétlődés nagyon jól megfigyelhető. Kár, hogy a vers negyedik sora – a ritmusképlettel együtt – beljebb csúszott, megzavarva így a verskép és elemzés összhangját. De hiszen mindnyájan, akik olvastuk, elemeztük már ezt a verset, tudjuk, hogy a *Kuckóba bújnak a vénék* sor még a kijebbi kezdődő első versszak része.

Szerencsés megoldásnak tűnik, hogy a verssorok ritmikája a sor mellett jelenik meg, ezt azonban csak a rövidebb verssorok teszik lehetővé. Amikor a verssor fölé kényszerül a képlet, ott az elcsúszás elkerülhetetlen. Többször viszont nem a sorok felett, hanem alatta mutatkozik a ritmusképlet, kissé megzavarva ezzel a más sorrendhez szokott olvasót. A rövid és hosszú szótagok jelölése mellett a magyaros hangsúly jelzése a legfeltűnőbb, a legszokatlanabb ezeken az ábrákon, szerepük azonban fontos, hiszen nem is egy esetben az ún. szimultán ritmus valósul meg a verszenében.

A fejezetben sok a teljes terjedelemben idézett Weöres-versek száma, főleg a rövidebb darabok köréből. Máskor csak verssorokat idéz a szerző, s ugyanennek a fejezetnek a lapjain a weöresi sorok mellett egy-két Vörösmarty-, Petőfi-, Arany-, a 20. századból pedig Ady- és Babits-sor, sorpár is szerepel a chiazmus illusztrálására. Példákat találunk arra is, hogy a chiazmus nem egyedül a szókincs és mondat-szerkesztés szintjén jelenik meg, hanem a ritmussal, a szavak magas vagy mély hangrendűségével, de akár (a korábban a természetről mondottak értelmében) a képiséggel is összefügghet. A negyedik fejezetben több idézet tanúsodik a próza-szövegek chiazmusáról is.

A chiazmus kapcsán ahhoz a fontos gondolathoz is eljutunk, amely szerint ennek a költői eszköznek mindig a második fele az igazi mondanivalót hordozó rész, ez az, amelynek a kedvéért a chiazmus egyáltalán megszületik.

Összesen 37 Weöres-verset említ meg, ill. elemez ez a fejezet; a legrészletesebb a *Talizmán* című szöveg bemutatása. A részletes elemzés igazolja a chiazmusok imént említett sajátosságát: az egyes versszakokban a befejező sorok sugallta gondolatok a hangsúlyosabbak. A versszakok utolsó sorainak üzenete rendre: *maradok elmenni – megállok szaladni – leülök fölkelni – meghalok születni*. Ez a sorozat a „statikus(abb)-tól a dinamikus(abb) felé” tart, s szembeállítható a versszakok harmadik sorai képviselte pesszimista kicsengéssel: *elmegyek maradni – szaladok megállni – fölkelek leülni – születek meghalni*. (95) (A tanulmányban szóba kerülő Weöres-művekről külön felsorolás készült a függelékben, amely tekintélyes mennyiségű – mintegy 150 – darab felsorolását tartalmazza, az egyes fejezetekben való előfordulások sorrendjében.)

Az ötödik fejezet – *Hogyan hangzik a Weöres-vers?* – a második legterjedelmesebb a nyolc fejezet közül, csaknem hatvan oldalával a munka ötödét teszi ki. Itt kerül sor a legtöbb Weöres-darab idézésére is, szám szerint 64 cím sorakozik ehhez a fejezethez kötötten a függelékben. Ismét sok a rövidebb vers, szemben a hetedik fejezetben idézett jellegzetesen hosszú versekkel és verskompozíciókkal.

A metrikai struktúra, amely már korábban is megjelent a versek mellett, ettől a fejezettől kiindulása lesz az elemzéseknek: „ehhez kapcsoljuk a lexikai tartalmakat, a költői szintaxis kifejező lehetőségeit”. (105) Az ötödik fejezet bevezetésében olyan hagyományos kérdésnek a felvetésével – és a korábbinál jóval árnyaltabb megválaszolásával – is találkozunk, mint tartalom és forma kapcsolata. A fejezet elején egy

Szerdahelyi István-idézet figyelmeztet a leegyszerűsítő megfogalmazás veszélyeire: „A molosszus éppúgy alkalmas... a száncsengős téli idill derűs nyugalmanak érzékeltetésére, mint a legcsüggedtebb, nyomasztó bánat kifejezésére. A versszöveg... konkretizálhatja ezt az elvont tartalmat, s ha a szójelentések és a ritmusformák találkoznak, a költői mű kifejező erejét jelentősen fokozza, hogy a ritmus érzékileg is kifejezésre juttatja a szöveg önmagában pusztán fogalmi síkon kimondott tartalmát...”(104)

A fejezetben a tartalmi és a formai elemeket összekapcsoló, de a fő hangsúlyt – a kutatási témának megfelelően – a formai elemekre helyező elemzések sorát olvashatjuk. Ezek felsorakoztatják a weöresi költészetnek több igen jól ismert, mondhatni klasszikus alkotását, de találkozunk jóval kevésbé ismert darabokkal is. A bemutatott versek egy-egy vonulatot alkotnak, a zenei formára koncentrálnak versektől (pl. *Metrum, Bolero, Pavane*) a képzelt nyelven íródottakon át (*Arany és forog, Barbárdal*) a nonszensz darabokig (*Marionett, Az áramlás szobra, Táncdal*). De szerepelnek itt további, erőteljes zeneiséget képviselő versek is, mint például *A tündér*, valamint a *Rongyszőnyeg-ciklus* egyes darabjai. A szubjektív időt megragadó *Örök pillanat* című verset indító paradoxonok szépségéhez, az olvasóra gyakorolt hatás különös titkához is („*Mit málló köre nem bizol! / mintázd meg levegőből. / Van néha olyan pillanat, / mely kilóg az időből!*”) a tartalmi és a formai elemek együttes elemzése juttat közelebb. Az *Egy fogalom kanyargásai* című vers elemzése kapcsán egyetlen hiányérzetemről szeretnék írni, amely arra vonatkozik, hogy itt talán a szó kiváltotta *asszociációs mező* egyes elemei szerepelnek, olyan fogalmak, amiket a *vitórlás* szó az egyes emberben felidézhet. A szó, a fogalom, a gondolat útja az tehát, amit a *vitórlás* bejár! A költő emlékezetében villan fel mindez, ott indul el képletesen „*a vitórlás! egy szó! amely vitórlás!*”.

A hatodik fejezetnek a címe: *Változatok szövegre és retoricitásra*, s ennek megfelelően itt olyan versek elemzéseivel találkozunk, amelyek fő alakítója a *variáció* volt. A weöresi lírában nagy számban szerepelnek ilyen „kísérleti darabok”, változatok egy-egy adott ritmusra, verssorra, kompozícióra. Sorok mozdulnak el, cserélnek helyet, variálódnak egymással nagyon sokszor. Azt, hogy a variáció a weöresi líra kezdeteitől jelen van mint versteremtő elv, mi sem bizonyítja jobban, mint a legkorábbi darabok közül való *Diáknótesz* című vers, ahol a „*Nem megy a színusz-tétel, Sándor!*” sor egyre lejjebb „vándorol a strófa nyomtatott formáján”. (174) Ebben a fejezetben számomra az egyik legemlékezetesebb elemzés a *Változatok egy Károlyi Amy motívumra* című vershez kapcsolódik. (192–194)

A szerző mint értelmező: az értelmezés változatai című alfejezetben a saját versét elemző Weörest halljuk (202–203), s mellette mindjárt egy másik, nagyon fontos vallomást a költő nyelvének korlátozott kifejezési lehetőségeiről: „...Az égről beszélek, vagy a hullámokról, közben az igazi mondanivaló elmondatlan marad, egyszerűen azért, mert nincsenek rá szók, se mondat-lehetőségek.” (203) Vannak nagy számban címvariánsok is, s a variáció egyik fajtája, amikor az eredetileg önálló darabok egy-egy nagyobb kompozícióba rendeződnek. De erről már a következő fejezet elemzései szólnak.

Végül a különös, *Egészek részegészekből* címet viselő hetedik fejezet verseiről és elemzéseiről szeretnék szólni. Itt mindössze nyolc darabot mutat be a szerző, de ezek – a három első verset kivéve – több részből, sokszor egymástól nagyobb időbeli távolságra íródott versekből létrejött alkotások; jellemzően ilyen darabok a weöresi szimfóniák. Van prózai és verses elemeket is tartalmazó nagyobb kompozíció (*Fairy Spring*) és komplex egészlet alkotó versciklusa is a költőnek (*Stonehenge – Álom az ősvilágról*). A maga közel hetven oldalával ez az egész munka leghosszabb fejezete. Szó esik a fejezetben az *intertextualitás* és a *költői imitáció* kérdéséről. A na-

gyobb lélegzetű alkotások elemzése is hosszabbak, de természetesen nem egyforma elmélyültségűek: az olvasóban esetleg további gondolatok is támadhatnak. Azaz a műelemzőnek a gondolatai az olvasóban további ötletet villantanak fel. S itt szeretném felidézni azt, amit egy korábbi fejezetben, Békési Imre nyomán olvashatunk: „A műelemzésnek az értelme végül is tehát ugyanott található, ahol a mű értelme van. Mindkettő a világot tagolja, mindkettő a világnak ad valamiféle strukturáló értelmet. A művész közvetlenül, vagyis az alkotásával; a műelemző közvetve, az alkotás értelmezése által...” (42) De ide illik egy másik, Kardos Lászlótól való idézet is, *A sorsangyalok* című versről szólva: „Ez a vers mást – hol többet, hol kevesebbet – mond az olvasónak, mint amit a költő a verssel mondani akart.” (280) Azt hiszem, hogy minden versre, minden műelemzésre igazak lehetnek a fenti gondolatok.

Egyfajta „befejezés” vagy „utószó” a nyolcadik fejezet, *Weöres költői nyelvének retoricitásáról* címmel, s *Követés a retorikai poétikából* alcímmel. A fejezet a műalkotás hatását az *oszcillációban* találja meg, kiterjesztve az oszcillációt a szemantikai, képi természetű elemek (síkváltások) kiváltotta villódzásoktól a formai elemek keltette oszcillációkra. A munka összegezésésként a szerző megállapítja, hogy „A variációs ismétlés oszcillációja és a befogadói figyelem oszcillációja alapvetően az ismétlődő és a nem ismétlődő elemek kettősségében fogható fel”, illetve: „...A szöveg áramlásában egyenrangú szerepük van a lexikai tartalmaknak és a sejtett, félig értett hangzásoknak.” (284)

A rövid terjedelmű nyolcadik fejezetet követi még egy 208 tételből álló *bibliográfia*, valamint a már említett *függelék*, az értekezésben előforduló Weöres-szövegek felsorolásával. A könyv borítóján a költői arc vonásai rajzolódnak ki, valamint egy színes szövegdarabkák alkotta kis kompozíció, a költői verstechnikát felidézendő.

A munka jelentőségéről már a bevezetésben próbáltam számot adni. A mindig gyarapodó Weöres-irodalom jelentős állomásának tartom ezt a könyvet, s kívánom a szerzőnek, hogy valóban „adassék energia és idő számára”, sőt nagyon sok energia és idő, a további kutatásokra. A befejező mondatokban ugyanis a szerző jócskán tűz még további feladatokat maga elé, amelyek megoldása talán még éveket követel, ha egyáltalán lezárható valahol egy ilyen tevékenység.

Bon courage!

Könyvszemle

Székely Gábor

A lexikai fokozás

(Scholastica: Budapest, 2001. 148 pp)

Réder Anna

Már e könyv megjelenése is jelzi, hogy a korábban méltatlanul háttérbe szorult lexikológia napjainkban kezdi elfoglalni az őt megillető helyet az egyes nyelvi szintekre vonatkozó szintaxis, morfológia, fonológia stb. "társaságában". Egyre inkább az érdeklődés középpontjába kerülnek a szókincs felépítését firtató kérdések. A paradigmaticus relációkat, mint pl. a színónímiát, antonímiát vagy hiponímiát tanulmányozó művek mellé a szerző felsorakoztatott egy különösen érdekes nyelvi jelenséget, a lexikai fokozást bemutató monográfiát, egy hiánypótló alkotást a szintagmatikus szókapcsolatokat elemző, magyar nyelvű tanulmányok között.

Mindennapi nyelvhasználatunkra az jellemző, hogy a mellékneveket vagy az ismert fokjelekkel szintetikus módon fokozzuk, mint pl. *szébb, legszébb*, vagy pedig – az ennél hatásosabb – körülíró, analitikus módon, ahogy ezt a *csodaszép* fokozott melléknév mutatja. A fokozni kívánt *szép* melléknév elátja egy másik szót – a fenti esetben ez a *csoda* – helyezünk, amely sajátos módon kapcsolódik a *szép* szóhoz. A fokozandó szót (ez természetesen nem csak melléknév lehet) a szerző 'kulcsszónak' nevezi, míg a másik összetevő a 'fokozó lexéma' megnevezést kapja.

A lexikai fokozás mint nyelvi eszközrendszer elméletét a szerző jól érthetően tárja olvasója elé. A fokozás sajátosságait a magyarban és több idegen nyelvben gazdagon illusztrálja irodalmi és köznyelvi példákkal.

Az „Általános kérdések” című első fejezetben a fokozhatóságról, a mérték és a fok fogalmának elkülönítéséről ol-

vashatunk. A szerző négy pontban foglalja össze azt a módszert, melynek alkalmazásával egy adott szókapcsolatról egyértelműen eldönthetjük, hogy valóban a lexikai fokozás körébe sorolható-e. „A lexikai fokozás nem egy adott szófajhoz, hanem jelentéstartalomhoz kötődő szemantikai és lexikai-grammatikai kategória.” (14. o.) Terminológiai kérdések tisztázása során a szerző a fokozó értelmű szókapcsolatokat hasonló kategóriákkal, mint pl. kollokáció, szemantikai függvény, frazeológiai kötődés szembeesíti, és egymáshoz fűződésüket szemléletes modellben (16. o.) ábrázolja.

A második fejezet a fokozás következő típusait különíti el:

- fokozás összetett mondatokkal, mint pl. *Olyan csend támadt a szobában, mint amilyen villámcsapás után szokott következni* (21. o.);
- egyszerű mondatokkal, mint pl. *Hogy fognak ezek dühöngeni!* (24. o.);
- egyéb szintaktikai eszközökkel, mint amilyen pl. többek között a fokozó genitívus: *kínok kínja* (25. o.);
- fokozó értelmű szókapcsolatokkal, mint pl. *teljes erőből* (29. o.).

Ez utóbbi kategória tárgyalása magába foglalja mind a fokozó lexémák, mind pedig a kulcsszók szemantikai jellemzőit, valamint szófajtani szempontból is átfogó vizsgálat tárgya. A szemantikai kifejtés kitér többek között az áttetszőség (transzparencia) kérdésére is, és magyarázatot keres arra a napjainkban megfigyelhető tendenciára, hogy negatív alapjelentésű fokozó lexémáknak fokozó értelmű szókapcsolatokban pozitív jelentésük van, mint pl. *borzasztóan hasonló* (= 'nagyon hasonló') (38. o.).

A magyar nyelvben megtalálható változatos fokozó elemek bemutatását követi a német nyelvben használt fokozás eszközeinek hasonló felépítésű ismer-

tetése, majd a két nyelv egybevetése. Ez a fokozó értelmű szókapcsolatok formai elemeinek vizsgálatát is tartalmazza, valamint bemutatja azt a folyamatot, hogy „a különböző nyelvekben mennyiben hasonló, illetve mennyiben eltérő módon megy végbe a jelentésátvitel, a jelentés fokozó értelmű szintjének az a kialakulása, amelynek eredményeként egyes lexémák fokozó értelem kifejezésére alkalmassá válnak”. (19. o.)

A kontrasztív frazeológiában szokásos kategóriák, tehát a teljes, a részleges és a hiányzó ekvivalencia a fokozó értelmű szókapcsolatokra is eredményesen alkalmazhatók. A részletesen kidolgozott kontrasztív modell teljes, részleges, kvázi és nulla fokú ekvivalenciát különböztet meg. E kategóriák számos alcsoportra bomlanak, melyeket szemléletes példák illusztrálnak. Az összevetés – tekintve további nyelvekre is – ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a fokozó értelmű szókapcsolatok jellemzői különbözőek: időnként nyelvspecifikusak, más példákban pedig univerzálisak vagy regionálisak, de esetenként akár rokonsági eredetű közös vonásokra is következtetni engednek.

A magyar és a német fokozó értelmű mondatok összehasonlításakor a szerző a következő megállapításra jut: „Az utalószó–kulcsszó viszonyra vonatkozó fő szabály a magyar és a német nyelvben alapvetően eltér egymástól.” (56. o.) Míg a magyarban az utalószó a kulcsszó szófajától függ, a németben többnyire az ige a domináns. A sok eltérés mellett számos hasonlóság is mutatkozik, többek között a hasonlítás képi háttérében, mint pl. *fleißig wie eine Ameise* (= *hangyaszorgalom*). A mennyiség kategóriájából pl. mindkét nyelvben használatos a *sok* (= *viel*) és a *nagy* (= *groß*) fokozó lexémaként, de eltérő gyakorisággal. A német *viel*nek a magyarban gyakran a *nagy* felel meg, mint a következő példákban is: *viel Eifer* = *nagy szorgalom*, *viele Schwierigkeiten* = *nagy nehézségek*. (58. o.) A *nagy* fokozó lexéma ezenkívül jónéhány szókapcsolatban még ekvivalens a *hoch*

melléknévvel is, így pl: *ein hohes Ansehen* = *nagy tekintély*, *hoch achten* = *nagyon tisztel*.

A fent ismertetett tanulmány mellékleteiben alfabetikusan felsorolja az elemzett magyar és német fokozó lexémákat és kulcsszavakat. Itt a rájuk vonatkozó oldalszámok megadása bizonyára elősegítette volna gyors visszakeresésüket a szövegben. Ezt követően az utalószó–kulcsszó viszonytal kapcsolatos mondatrészek gazdag idegen nyelvi (angol, francia, finn, horvát, latin, lengyel, német, olasz, orosz, ruszin, szerb, szlovák, szlovén és ukrán) megfelelői olvashatók. Az idegen nyelvi összefoglalókat tárgymutató követi, hogy megkönnyítse a tárgyalat fogalmak keresését.

Felgyorsult világunkban a fokozás kifejezésének igénye minden valószínűség szerint még erősebben él az emberekben. Így a könyv *abszolút mértékben* olvasmányélményt nyújt azok számára is, akikkel a példák érzékeltetik, hogy a különböző nyelvek hogyan próbálnak eleget tenni használóik kívánalmainak. Különösen ajánlott a tanulmány lexikológiai problémákra nyitott egyetemi hallgatók, doktori képzésben résztvevők, valamint érdeklődő nyelvtanárok számára.

Érdeklődéssel várjuk az ezzel a tanulmánnyal elméletileg megalapozott fokozó értelmű szókapcsolatok magyar–német szótárát, mely a német tanárok és a nyelvtanulók mindennapi gyakorlati munkáját könnyítené meg. Egy ilyen szótárt fellapozva könnyedén megfogalmazhatják a nyelvelsajátításra vonatkozó tapasztalataikat. Esetleg azt, hogy nem feltétlenül *gyötrelmesen nehéz*, azaz *enorm schwierig*, hanem akár *gyerekjáték*, azaz *kinderleicht* is lehet.

Sulyok Hedvig

Magyar–olasz és olasz–magyar szójegyzék Verancsics Faustus Dictionariuma alapján.

(Szeged: Generalia, 2001. Fasciculi
Linguistici Series Lexicographica 2.
195 pp)

Fóris Ágota

A Szegedi Tudományegyetem Tóth Szergej és Vass László szerkesztésében *Fasciculi Linguistici Series Lexicographica* címmel elindított könyvsorozatát örömmel üdvözölhetjük, hiszen a magyarországi lexikográfiai és lexikológiai kutatások elméleti és gyakorlati eredményeinek bemutatására kiváló fórumot biztosít. E nyelvészeti sorozat második tagjaként kiadott mű Verancsics Faustus humanista tudós 1595-ben, Velencében megjelent ötnyelvű szótára olasz és magyar részének filológiai igénnyel elkészített feldolgozása (Verantius Faustus: *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae, cum privilegiis*, Venetiis, apud Nicolaum Morettum 1595).

Verancsics Faustus, akít a horvátok, a magyarok és az olaszok egyaránt saját fiuknak vallanak, kora nagy gondolkodója, feltalálója, politikusa, humanista polihisztor volt. Dalmáciai, szebeni születésű, nagybátyja, Verancsics Antal, pécsi, majd egri püspök, később esztergomi érsek, felismerve unokaöccse tehetségét, előbb Pozsonyban, később a padovai egyetemen taníttatja őt. Verancsics Faustus sokat utazik, egyebek közt Velencében, Pozsonyban, Dalmáciában, Veszprémekben él és dolgozik, majd csanádi püspökké nevezik ki. Találmányai, természettudományi, filozófiai, teológiai művei ma is számos kutatás tárgyát képezik. Sokan Leonardo da Vincihez hasonlítják, őt tartják az ejtőernyő feltalálójának.

Verancsics Faustus ötnyelvű (latin, olasz, német, horvát, magyar) szótára Niccolò Moretti nyomdájában készült el 1595-ben, Velencében. Több kiadása

jelent meg, másolták, majd hétnyelvűvé bővítették a cseh és lengyel nyelvvel. A szótár készítésének körülményeiről, a felhasznált forrásokról és más adatokról kevés az ismeretünk, elsősorban nyelvtörténeti értéke jelentős. Balázs János, Bárczi Géza, Laczkó Géza és Melich János tanulmányaiból tudjuk, hogy Verancsics a Calepinus-féle szótár 1585. évi, 10. kiadását nagy valószínűséggel felhasználta a saját szójegyzékének elkészítéséhez, talán nagybátyja jegyzeteit is, bizonyíthatóan az ő érdeme azonban a horvát (dalmát) nyelv szavainak a szótárba való felvétele, olyannyira, hogy a Verancsics-féle szótár a horvát nyelv első nyomtatott szótára. Az egy időben nyomtatott kötetek között azonban eltérések tapasztalhatóak a szavak írásmódjában. Bárczi megállapította, hogy a szerző vagy a korrektor a szótáron készítése során, már a nyomdai munkálatok közben változtatott, az ívek azonban összekeveredhettek, emiatt többféle változata létezik. A szótár részei az ajánlás, az előszó, egy sziléziai humanista Verancsicshoz írt költeménye, a szótár öt-hasábos oldalai, szláv (dalmát)-magyar szöveggyezések gyűjteménye, a tízparancsolat öt nyelven, és a katolikus egyház főbb imái öt nyelven. A szótár a latin nyelv szerinti betűrendben tartalmazza az egyes szavakat, kb. 5000–6000 szót (erre nézve az egyes források eltérőek).

Sulyok Hedvig „Magyar-olasz és olasz-magyar szójegyzék Verancsics Faustus Dictionariuma alapján” című munkája megjelentetésének célja, hogy – a szerzőt idézve – „Verancsics szókészletének magyar-olasz illetve olasz-magyar anyagát a lehető leghűségesebb, legteljesebb formájában visszaadva gyors és pontos tájékoztatást nyújtson”. Az eredeti szótár részei közül a magyar és az olasz nyelvű szavak és az imádságok lexikai anyaga került feldolgozásra. A szerző az imádságokból vett szavakat mindenütt rövidítésekkel jelöli (SA – Symbolum Apostolorum, OD – Oratio Dominica, SAn – Salutatio Angelica, ICh – Institutio Christiana).

A Sulyok-féle szójegyzék magyar-olasz, illetve olasz-magyar anyaga – mint arra a szerző az Előszóban utal is – nem egységes elvek szerint került feldolgozásra. A magyar-olasz részben betűrendben, félkövér szedéssel a mai olvasattal és helyesírással szerepelnek a címszavak, utána a szó dőlt betűvel a Verancsics-szótárban megtalálható formájában, majd az előfordulás oldalszáma, <>-ben a latin alak, utána az olasz megfeleltetés.

Az **asszony** szócikket Sulyok szótára alapján megvizsgálva egyrészt jól látható, hogyan rendszerezte a szerző alapszavak köré, bokrosítva a magyar szavakat, másrészt szembeűnők a korabeli helyesírás ingadozásai:

asszony: *Bodog-azzon-hava* 46
 <Ianuarius>Giennaro; *Gazda-azzoni*
 44<Hera>Patrona
Gazda-assony 59<Materfamilias>
 Patrona di casa; *Kiralne-azzon* 89
 <Regina> Regina; *Meny-afony* 100
 <Sponsa> Sposa; *Rab-afony*
 97<Serua> Serua; *Vén-azzony* 8
 <Anus> Vecchia; *Afony-alath* 63
 <Mulier> Donna; *Afonyalathok*
keüzeüth SAn 128 <In mulieribus>
 Tra le donne

Az olasz-magyar részben a szerkesztő nem jelöli a mai olasz olvasatot (a korabeli forrásokból a visszakeresést segítő), hanem félkövér szedéssel, címszavakként a Verancsics-féle szavakat találjuk, a magyar-olasz részhez hasonlóan a korra jellemző helyesírási normákkal.

Donna: *Afony-alath* 63 <Mulier>
 Asszonyállat; **Tra le-e:**
Afonyalathok keüzeüth SAn 128 <In
 mulie ribus>asszonyállatok között

Sposalicio: *Keß-fogas* 100
 <Sponsalia>;
Sponsalito: *Kez-fogas* 28
 <Desponsatio> kézfogás

Mint azt már fent említettük, a Verancsics-szótár első, egy időben nyomtatott kötetei között többféle változat fordul elő. Sulyok a szótár előszavában jelzi, hogy ő a Teleki könyvtárból az MTA tulajdonába került példány alapján dolgozta fel a lexikai anyagot – leírja azonban azt is, hogy *-gal jelölte az eltéréseket, és ezekben az esetekben közli a szavak A és B variánsát is. Bár jelzi, hogy összevetett többféle kiadást, mégsem világos, hogy melyik az a másik kötet, amely alapján közli a kétféle szóváltozatot.

Sulyok könyvének utolsó lapjain az eredeti szótárból található részletek (hat kép): a szótár címlapja, sorok a szerző Alfonso Carilló-hoz írt ajánlásából, az olvasót köszöntő bevezető, Hieronymus Arconatus Verancsics-hoz írt dicsőítő költeménye, az öthasábos szótár egy lapja, és részlet a Hiszekegyből. Az eredeti szótárból vett részletek – amelyek igen jól olvashatók – azért is fontosak, mert a szótárnak mindössze három példánya található meg hazánkban, így azok is jobban megismerhetik, akiknek nincs lehetőségük kézbe venni e nagy jelentőségű mű valamelyik kötetét.

Összességében Sulyok vállalkozását nagy jelentőségű munkaként értékelhetjük, mind az olasz, mind a magyar nyelvtörténet szempontjából, de különösen az olasz-magyar összevető vizsgálatok fontossága miatt. Mind filológiai, mind nyelvészeti szempontból hozzájárul a magyar-olasz kapcsolatok tanulmányozásához, és különösen a humanista tudós, Verancsics Faustus és kora nyelvezetének jobb megismeréséhez. A magyar-olasz és olasz-magyar szójegyzék nyelvészeti és kultúrtörténeti értéke önmagában is jelentős. A szerző oktatásban kifejtett tevékenysége biztosíték arra, hogy ennek a nyelvészeti-filológiai munkának az oktatásban betöltött szerepe sem elhanyagolható.

English Summaries

Europe and Hungarian Comparative Linguistics (A Short Outline)

József Hegedűs

Owing to the highly unfortunate circumstances of Hungarian history from the 16th century on, Hungarian comparative ideas have been vastly influenced by Western scholars. At the beginning, Western linguists could not recognise the basically different structure of the Hungarian language, though the first Hungarian grammarian, Johann Sylvester (in 1539) pointed out the “postpositional” (i. e. agglutinative) character of Hungarian. Regrettably, his grammar got lost in those war-stricken times of Central Europe. It is most surprising that more than two hundred languages have been compared (by Western linguists) to Hungarian, ranging from Hebrew to Mongol, Turkish, Tamil, Sumerian, Basque etc. Thus Hungarian appears to be one of the most widely used languages in comparisons.

It was the Sumerian in the 19th and 20th centuries that created quite a stir so that even today there are proponents of Sumerian-Hungarian paracomparative writings. It must be emphasised, however, that the theory of Finno-Ugrian language kinship has been accepted both in Hungary and elsewhere.

The root of the discord lies in the fact that some paracomparativists are interested much more in the ancient homeland, the forefathers of the Hungarians than in the language itself.

Code-switching, Transfer, Interference and the Mental Lexicon in Hungarian-German Speakers' Utterances

Erzsébet Forgács

The paper focuses on primary (simultaneous) and secondary (successive or consecutive) child bilingualism, i.e. children's bilingual first language acquisition and children's second language acquisition. The study first examines the general features of these two different types of language acquisition, such as their stages, lengths, etc., then it moves on to clarifying the applied terminology (types of code-switching and transfer, interference, etc.). Afterwards the author analyses the various transfer and interference phenomena that are detectable in bilingual speakers' utterances at various levels of the language (phonetics, lexicon and grammar). Having observed authentic data, the author finds that in case of successive bilingualism, code-switching happens naturally, code-mixing inside the sentence boundaries can hardly be found. This implies that the two languages are separated in bilingual children's mental lexicon, i.e. their bilingualism is truly coordinate. On the other hand, primary bilingualism shows a wide variety of transfer phenomena (especially lexical) in speakers' utterances, which refers to complex bilingualism. The complex bilingual speaker's mental lexicon appears in one store. Finally, based on transfer and interference phenomena, the author draws some conclusions about the method of language acquisition.

A Comparative Study of the Hungarian Translations of *Twelfth-Night: or, What You Will*

Bálint Szele

In this paper, five Hungarian translations of *Twelfth-Night: or, What You Will* are analysed based on a comparative—contrastive approach not following any well-known translation theory but relying on a primarily aesthetic appreciation of the translations involved.

Twelfth-Night, one of Shakespeare's mature romantic comedies, has been a popular piece in Hungary since 1879, its first presentation in Kolozsvár. This first translation was penned by József Lévy. Before that time, Hungarian translations were not good enough to be presented on

stage; the very first full translation was made by Emília Lemouton around 1845. After WW2, two modern translations appeared; one by Miklós Radnóti and György Rónay in 1947, and the other by Lőrinc Szabó in 1953. The latest Hungarian version of *Twelfth-Night* appeared in 1985 following the efforts of Dezső Mészöly.

The paper presents the history of these five translations and investigates the comprehensibility, humour, and style of the pieces, as well as their vocabulary, syntax, and poetic elements. The last section examines to what extent the translators relied on one another's work.

“I wish he would explain his Explanation”

Coleridge: *The Rime of the Ancient Mariner*

Bálint Gárdos

The key word in the history of reception of *The Rime of the Ancient Mariner* (mostly in the New Critical tradition) seems to be ‘reconciliation’. Whether the opposites that are reconciled be mind and nature, individual and society, understanding and imagination, it is usually assumed that the Mariner's journey leads from an original state of harmony through a phase of disorder to a (presumably higher) state of harmony. In this paper I have attempted to express my doubts concerning the above method from four perspectives.

First, I examined the relationship between the individual and nature, and used the romantic concept of mythology to highlight the unresolved questions in the relationship between the two. Second, I tried to draw attention to the problematic status of imagination in Coleridge's thought. Third, I made an attempt at challenging the traditional attempt at fitting the narrative of the poem into a linear history of salvation. Finally, I discussed the question of unity in Coleridge's and the *Rime's* concept of language; my aim here was to underline that the rhetorical basis of the ‘reconciliatory’ attitude, i.e. the romantic concept of the symbol is already questionable with regard to this poem, and this sceptical position will only become more explicit in Coleridge's later carrier.

Irish Nation but Which Language? – The Protestant Versions of National Ideology in Late-Nineteenth Century Ireland

Márta Pintér

The key to the solution of the Northern Irish problem is the evolution of a collective identity which proves attractive and legitimate for both of the politically antagonised communities. However, the development of an inclusive Northern Irish sense of togetherness is being undermined by a feeling of insecurity among Northern Protestants over where they exactly belong: although by now most of them maintain only political loyalty to the United Kingdom, they also feel distanced from Irishness. Nevertheless, a study of modern Irish nationalism will reveal that most of the charismatic intellectuals who attempted to construct a distinct Irish national identity on the eve of independence were, in fact, Protestants.

By the end of the 19th century Ireland had become not only the political but also the cultural colony of Britain. Seeing the failures of political independence movements, a group of late 19th-century Protestants intended to decolonise and define Ireland in cultural terms and to create the concept of an ethnically and religiously tolerant, culturally sovereign Irish nation.

The present paper aims to examine the different versions of Irishness leading Protestant cultural nationalists constructed and the linguistic identities they associated with a nation which had just experienced the nearly full accomplishment of the Irish-English language shift.

A SHORT HISTORY OF THE PUBLICATIONS OF THE UNIVERSITY OF MISKOLC

The University of Miskolc (Hungary) was founded by the Empress Maria Teresia in Selmechánya (today Banská Štiavnica, Slovakia) in 1735. After the First World War the legal predecessor of the University of Miskolc moved to Sopron, Hungary where, in 1929, it started a series of university publications with the title *Publications of the Mining and Metallurgical Division of the Hungarian Academy of Mining and Forestry Engineering* (Volumes I–VI). From 1934 to 1947 the Institution bore the name Faculty of Mining, Metallurgical and Forestry Engineering of the József Nádor University of Technology and Economic Sciences at Sopron. Accordingly, the publications were given the title *Publications of the Mining and Metallurgical Engineering Division* (Volumes VII–XVI). For the last volume before 1950 – due to a further change in the name of the Institution – *Technical University, Faculties of Mining, Metallurgical and Forestry Engineering, Publications of the Mining and Metallurgical Divisions* was the title. For some years after 1950 the *Publications* were temporarily suspended.

After the foundation of the Mechanical Engineering Faculty in Miskolc in 1949 and the movement of the Sopron Mining and Metallurgical Faculties to Miskolc, the *Publications* restarted in 1955 with the general title *Publications of the Technical University of Heavy Industry*. Four new series – Series A (Mining), Series B (Metallurgy), Series C (Machinery) and Series D (Natural Sciences) – were founded in 1976. These were published both in foreign languages (English, German and Russian) and in Hungarian.

In 1990, in accordance with the establishment of new faculties (Faculty of Law, Faculty of Economics, Faculty of Humanities and Social Sciences) the university was renamed as University of Miskolc. At the same time, the structure of the *Publications* was reorganized so that it could follow the faculty structure. Accordingly, three new series were launched: Series E (Legal Sciences), Series F (Economic Sciences) and Series G (Humanities and Social Sciences). The present journal *Modern Filológiai Közlemények (Papers in Modern Philology)* belongs to the latter one. The latest series, the series H (*European Integration Studies*) was founded in 2002.

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

2003. V. évfolyam, 2. szám

E számunk munkatársai:

Bodnár Ildikó	Miskolci Egyetem, BTK, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Forgács Erzsébet	Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Német Nyelv és Irodalom Tanszék
Fóris Ágota	Pécsi Tudományegyetem, BTK, Nyelvtudományi Tanszék
Gárdos Balázs	Eötvös Loránd Tudományegyetem
Hegedűs József	Budapesti Közgazdaságtudomány Egyetem, Nyelvi Intézet
Kabán Annamária	Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Klaudy Kinga	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Egyetem
Kurdi Mária	Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke
Pintér Márta	Veszprémi Egyetem, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék
Simigné Fenyő Sarolta	Miskolci Egyetem, BTK, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Réder Anna	Pécsi Tudományegyetem, Német Nyelvészeti Tanszék
Szele Bálint	Miskolci Egyetem, BTK, Angol Irodalom Tanszék

ISSN 1585-0439